POLIROM

FRANK DIKÖTTER

CUM SĂ FII DICTATOR

CULTUL PERSONALITĂȚII ÎN SECOLUL XX



Table of Contents

FRANK DIKÖTTER

CUM SĂ FII DICTATOR

CULTUL PERSONALITĂȚII ÎN SECOLUL XX

Traducere de Doru Căstăian

POLIROM
2020



Frank Dikötter, *How to Be a Dictator: The Cult of Personality in the Twentieth Century*

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53
ISBN ePub: 978-973-46-8622-3
ISBN PDF: 978-973-46-8623-0
ISBN print: 978-973-46-8203-4
Coperta: Radu Răileanu
Foto copertă: © Vladimir Zhupanenko/Shutterstock.com (detaliu)


Libris .RO
Respect pentru oameni și cărți

Frank Dikötter, istoric olandez, este profesor de ştiinţe umaniste la Universitatea din Hong Kong şi senior fellow la Hoover Institution. Înainte de a se muta în Asia, a fost profesor la University of London. A publicat mai multe volume dedicate în special istoriei Chinei, precum *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe: 1958-1962* (2010), *The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution, 1945-1957* (2013) şi *The Cultural Revolution: A People's History, 1962-1976* (2016).

Astfel, chiar de la bun început aşez printre înclinaţiile generale ale omenirii o dorinţă perpetuă şi neobosită de tot mai multă putere care nu încetează decât odată cu moartea. Motivul nu stă întotdeauna în faptul că oamenii s-ar aştepta la o plăcere mai mare decât cea pe care o resimt deja sau că nu s-ar putea mulţumi cu o putere moderată, ci în aceea că nu pot avea garanţia puterii şi a mijloacelor de a trăi bine pe care le au în prezent decât dacă dobândesc şi mai multă putere.

Thomas Hobbes, *The Essential Leviathan: A Modernised Edition*

Se pune astfel problema dacă este mai bine să fii iubit decât temut, sau invers. Răspunsul este că ar trebui să fii şi una, şi alta; dar, întrucât este greu sa împaci aceste două lucruri, spun că, atunci când unul din două trebuie să lipsească, este mult mai sigur pentru tine să fii temut decât iubit… Oamenii şovăie mai puţin atunci când este vorba să facă rău unuia care şi-a câştigat iubirea celorlalţi, decât altuia care se face temut, pentru că iubirea se păstrează prin legătura obligaţiei, şi, cum oamenii sunt răi, aceasta poate fi oricând ruptă atunci când intră în joc folosul tău particular; în schimb, teama se păstrează prin frica de pedeapsă, care nu-l părăseşte niciodată pe om.

Niccolò Machiavelli, *Principele*[*]

[*] Traducere de Nina Façon, Antet, Bucureşti, 2002, p. 60 (n.tr.).



W.M. Thackeray, *The Paris Sketch Book*, Collin's Clear-Type Press, Londra, 1840

Prefaţă

În 1840, romancierul şi pamfletarul William Makepeace Thackeray, celebru pentru satirele sale la adresa celor cu funcţii înalte, publica o caricatură a lui Ludovic al XIV-lea. În partea stângă se află un soi de manechin pe care sunt etalate sabia regelui, mantia cu crinul heraldic şi blana de hermină, peruca cu buclele revărsate, pantofii cu toc aristocratic. În centru, omul simplu, un Ludovic modest, în lenjerie de corp, cu picioare fusiforme, burtă proeminentă, chel, cu capul descoperit şi fără dinţi. În stânga însă, complet înveşmântat, apare un mândru Ludovicus Rex cu toate însemnele regalităţii. Thackeray l-a despuiat pe Regele Regilor, pentru a arăta omul, fragil şi demn de milă fără podoabele puterii: „Astfel îi plăsmuiesc bărbierii şi cizmarii pe zeii la care ne închinăm”[1].

„L'Etat, c'est moi” sunt cuvintele care i-au fost atribuite regelui din secolul al XVII-lea: „Statul sunt eu”. Din punctul său de vedere, Ludovic răspundea doar în faţa lui Dumnezeu. A fost un suveran absolut, care, timp de şaptezeci şi ceva de ani, şi-a folosit puterea autocratică pentru a slăbi nobilimea, a centraliza statul şi a-şi extinde teritoriile cu ajutorul armelor. El însuşi şi-a construit imaginea unui Rege-Soare infailibil, în jurul căruia se învârtea totul. Se asigura că era slăvit de toată lumea, prin medalii, picturi, busturi, statui, obeliscuri şi arcuri de triumf care umpleau regatul. Poeţii, filosofii şi istoricii de la curte îi preamăreau înfăptuirile, proclamându-l omniscient şi omnipotent. A transformat casa regală de vânătoare din sud-vestul Parisului în Castelul Versailles, un palat grandios, cu 700 de camere, pe o moşie întinsă unde se întreţinea cu admiratorii, obligându-şi nobilii să se întreacă pentru favoruri[2].

Ludovic al XIV-lea era maestru în a-şi juca rolul pe scena politică, bazându-se, aşa cum fac toţi politicienii într-o oarecare măsură, pe imagine. Ludovic al XVI-lea, un descendent al Regelui-Soare, a fost executat prin ghilotinare după revoluţia din 1789, astfel încât odată cu el a fost îngropată şi noţiunea de drept divin. Revoluţionarii susţineau că drepturile suverane se află în mâinile poporului, nu sunt un dat de la Dumnezeu. În democraţiile care s-au născut în următoarele două secole, conducătorii au înţeles că trebuie să îşi atragă votanţii, pentru că aceştia i-ar putea scoate din viaţa publică la urne.

Existau, bineînţeles, diverse căi de a prelua puterea, altele decât alegerile. Se putea organiza o lovitură de stat sau putea fi slăbită structura organizatorică. În 1917, împreună cu bolşevicii, Lenin a luat cu asalt Palatul de Iarnă şi a proclamat un nou guvern. Ulterior, bolşevicii aveau să vorbească despre lovitura de stat ca despre o „revoluţie” inspirată de mişcarea de la 1789. Câţiva ani mai târziu, în 1922,

Mussolini a intrat mărşăluind în Roma, forţând parlamentul să predea puterea. Dar, aşa cum aceştia şi alţi dictatori urmau să afle, puterea singură are un termen de valabilitate. Puterea acaparată prin violenţă trebuie păstrată prin violenţă, chiar dacă aceasta este adesea un instrument ineficient. Un dictator trebuie să se bazeze pe armată, poliţie secretă, gardă pretoriană, pe spioni, informatori, anchetatori, torţionari. Dar cel mai bine este să susţină că obligaţia e, de fapt, consimţământ. Un dictator trebuie să insufle frică poporului său, dar dacă îi convinge pe oameni să îl aclame, probabil va supravieţui mai mult. Pe scurt, paradoxul dictatorului modern stă în faptul că trebuie să creeze iluzia că are sprijinul populaţiei.

De-a lungul întregului secol XX, sute de milioane de oameni şi-au ovaţionat dictatorii, chiar şi atunci când aceştia îi mânau pe calea robiei. De jur împrejurul lumii, chipurile dictatorilor apăreau pe panouri şi clădiri, cu portrete în fiecare şcoală, birou şi întreprindere. Oamenii obişnuiţi erau obligaţi să facă plecăciuni dinaintea lor, să treacă pe lângă statuile lor, să recite din lucrările lor, să le preamărească numele şi geniul. Tehnologia modernă, de la radio şi televiziune până la producţia industrială de afişe, insigne şi busturi, i-a făcut pe dictatori omniprezenţi într-un fel greu de imaginat în vremea lui Ludovic al XIV-lea. Chiar şi în ţări relativ mici, cum ar fi Haiti, mii de oameni erau puşi în mod regulat să mărşăluiască prin faţa palatului prezidenţial şi să îşi salute conducătorul, depăşind prin grandoare festivităţile organizate la Versailles.

În 1956, Nikita Hruşciov l-a demascat pe Iosif Stalin, oferind detalii despre regimul său dominat de frică şi teroare. A dat şi un nume celor văzute odinioară la conducătorul său – „adulaţia dezgustătoare” şi „obsesia pentru preamărire” –, spunându-le „cult al individului”. Expresia a fost tradusă cu sintagma „cultul personalităţii”. Poate că nu este un concept riguros propus de vreun mare specialist în ştiinţe sociale, dar majoritatea istoricilor îl consideră adecvat[3].

Când Ludovic al XIV-lea era mic, Franţa a fost zguduită de o serie de răzmeriţe, aristocraţii încercând să restrângă puterea coroanei. Au eşuat, însă tânărul rege a rămas profund marcat, toată viaţa fiindu-i teamă de orice formă de revoltă. A mutat centrul puterii de la Paris la Versailles, obligându-i pe nobili să-şi petreacă timpul la curte, unde îi putea ţine sub observaţie în vreme ce aceştia se străduiau să-i câştige favorurile.

Dictatorilor le era şi lor teamă de propriul popor, dar încă şi mai mult de anturajul de la curte. Erau slabi. Dacă ar fi fost puternici, ar fi fost aleşi de o majoritate. În schimb, au decis să o ia pe scurtătură, călcând adesea pe cadavrele adversarilor. Dar dacă ei reuşiseră să acapareze puterea însemna că şi alţii puteau – şi înţelegeau că erau şanse mari ca, la un moment dat, să se trezească înjunghiaţi pe la spate. Existau mereu rivali, de cele mai multe ori la fel de lipsiţi de scrupule ca şi ei. Mussolini a fost doar unul dintre conducătorii fascişti consacraţi care a avut de înfruntat o răzmeriţă a soldaţilor săi înaintea Marşului asupra Romei din 1922. Stalin păleşte în comparaţie cu Troțki. În anii 1930, Mao a fost în repetate rânduri înlăturat din funcţie de adversari mai puternici. În 1945, Uniunea Sovietică îl punea cu forţa pe Kim Ir Sen conducător peste o populaţie ostilă, acesta devenind conducător alături de lideri comunişti cu state vechi de ilegalişti.

Existau mai multe strategii prin care un dictator putea pune mâna pe putere, descotorosindu-se de adversari. Epurări sângeroase, manipulare, aplicarea principiului „dezbină şi stăpâneşte!”, ca să menţionăm doar câteva. Dar, pe termen lung, cel mai eficient a fost cultul personalităţii. El i-a corupt pe aliaţi şi pe rivali

deopotrivă, obligându-i să colaboreze prin supunere unanimă. Mai mult decât orice, obligându-l pe fiecare să aducă osanale înaintea celorlalţi, dictatorul îi transforma pe toţi în mincinoşi. Când toată lumea minte, nimeni nu ştie cine minte, şi aşa devine foarte greu să găseşti complici şi să organizezi o lovitură de stat.

Cine a construit cultul? Pe de o parte, hagiografii, fotografii, dramaturgii, compozitorii, poeţii, editorii şi coregrafii. Şi-au adus aportul deopotrivă miniştri puternici ai propagandei, uneori ramuri întregi ale industriei. Dar cea mai mare responsabilitate era a dictatorilor înşişi. „Într-o dictatură, politica începe cu personalitatea dictatorului”, nota doctorul lui Mao Zedong într-o carte de memorii devenită clasică[4]. Cei opt dictatori prezentaţi în această carte au avut personalităţi destul de diferite, dar fiecare dintre ei a luat deciziile-cheie care au dus la propria mărire. Unii s-au implicat mai mult decât alţii. Dintr-o relatare aflăm că Mussolini îşi petrecea jumătate din timp proiectând imaginea unui conducător omniscient, omnipotent şi indispensabil pentru Italia – pe lângă faptul că se afla la conducerea a şase ministere. Stalin se îngrijea în mod constant de cultul propriu, tăind tot ce i se părea elogiu excesiv, doar pentru a permite acelor elemente să apară câţiva ani mai târziu, când considera că e momentul oportun. Ceauşescu se promova într-un mod compulsiv. La început şi Hitler acorda multă atenţie detaliilor legate de imaginea sa publică, deşi, mai târziu, a lăsat asta în seama altora într-o măsură mai mare decât alţi dictatori. Toţi s-au folosit din plin de resursele statului pentru a-şi promova propria persoană. Ei erau statul.

Nu toţi istoricii îi plasează pe dictatori în centrul atenţiei. Ian Kershaw l-a descris pe Hitler prin celebra expresie „non-persoană”, un mediocru ale cărui trăsături personale nu-i pot explica popularitatea. Lumina reflectoarelor, consideră el, trebuie îndreptată către „poporul german” şi felul în care a fost receptat de popor[5]. Dar cum am putea şti ce credeau oamenii despre conducătorul lor, din moment ce libertatea de exprimare este prima care cade victimă dictaturii? Hitler nu a fost ales de o majoritate, dar, în decurs de un an de la preluarea puterii, naziştii au aruncat cam 100.000 de persoane în lagărele de concentrare. Gestapoul, Cămăşile Brune şi tribunalele nu ezitau să-i trimită la închisoare pe cei care nu îşi aclamau cum se cuvine conducătorul.

Uneori, expresii ale devotamentului faţă de conducător apăreau ca din senin, încât observatorii din afară – ca şi istoricii de mai târziu – le-au considerat autentice. Cultul lui Stalin, ne spune un istoric al Uniunii Sovietice, „era larg acceptat, iar milioane de cetăţeni ruşi din toate clasele sociale, de toate vârstele şi ocupaţiile, în special din oraşe, credeau profund în el”[6]. Este o afirmaţie vagă şi nefondată, cu nimic mai adevărată sau mai falsă decât contrariul ei, şi anume că milioane de oameni din toate categoriile sociale nu credeau în Stalin, în special cei din mediul rural. Nici măcar susţinătorii înfocaţi nu puteau citi gândurile conducătorului, darămite să sondeze minţile a milioane de oameni înregimentați de regimul lor.

Dictatorii care au rezistat aveau multe calităţi. Mulţi dintre ei excelau în a-şi ascunde sentimentele. Mussolini se considera cel mai bun actor al Italiei. Chiar şi Hitler, într-un surprinzător moment de sinceritate, a vorbit despre sine ca despre cel mai mare actor al Europei. Dar, în dictatură, mulţi oameni de rând au învăţat să fie actori. Erau obligaţi să zâmbească la comandă, să repete papagaliceşte linia partidului, să strige sloganuri şi să-şi salute conducătorul. Pe scurt, li se cerea să dea iluzia consimţământului. Cei care nu respectau regulile jocului erau penalizaţi, încarceraţi, uneori împuşcaţi.

Asta nu însemna că erau puţini cei care îşi idolatrizau conducătorii, ci mai degrabă că nimeni nu ştia cu adevărat ce credea fiecare. Scopul cultului nu era să convingă, ci să creeze confuzie, să distrugă bunul-simţ, să impună supunere, să izoleze indivizii şi să le zdrobească demnitatea. Oamenii trebuiau să se autocenzureze şi, la rândul lor, îi urmăreau pe ceilalţi, denunţându-i pe cei care nu păreau îndeajuns de sinceri în devotamentul lor faţă de conducător. Dincolo de aparenţa generală a uniformităţii se afla un spectru larg de oameni, de la cei care îşi idealizau onest liderul – credincioşi adevăraţi, oportunişti, ticăloşi – până la cei care erau indiferenţi, inerţi sau chiar ostili.

Dictatorii se bucurau de popularitate la ei acasă, dar erau admiraţi şi de străini, printre care intelectuali de seamă şi politicieni distinşi. Chiar şi printre cele mai mari minţi ale secolului XX s-au aflat unele dispuse să ignore şi chiar să justifice tirania în numele binelui suprem, oameni care au pus umărul la creşterea credibilităţii dictatorului preferat. Vor fi menţionaţi doar fugitiv în aceste pagini, din moment ce au constituit subiecul câtorva studii excelente, dacă ar fi să menţionăm numai lucrările lui Paul Hollander7.

Din moment ce cultul trebuia să pară că se bucură de o reală popularitate, izvorâtă din inimile oamenilor, el a căpătat inevitabil şi o tentă de superstiţie şi magie. În unele ţări, accentele religioase erau atât de izbitoare, încât am fi tentaţi să vedem în ele o formă specială de idolatrizare seculară. Dar, aproape în fiecare caz, această impresie a fost cultivată intenţionat de forurile de conducere. Hitler s-a prezentat pe sine ca pe un mesia unit cu masele într-o comuniune mistică, cvasireligioasă. François Duvalier a făcut tot posibilul să pară un preot voodoo, încurajând zvonurile despre puterile sale supraomeneşti.

În special în regimurile comuniste se simţea nevoia unei amprente tradiţionale. Motivul era simplu: puţini oameni din ţări preponderent rurale ca Rusia, China, Coreea de Nord şi Etiopia înţelegeau marxism-leninismul. Existau mai mulţi sorţi de izbândă cu un conducător cu alură de sfânt decât cu filosofia politică abstractă a materialismului dialectic pe care populaţia în mare parte analfabetă nu o putea înţelege.

Într-o dictatură, loialitatea faţă de o persoană contează mult mai mult decât loialitatea faţă de un crez. La urma urmei, ideologia poate ajunge să dezbine. Un corp de texte poate fi interpretat în mod diferit şi ar putea duce la diverse facţiuni. Cei mai mari duşmani ai bolşevicilor au fost menşevicii, deşi ambele părţi se revendicau de la Marx. Mussolini dispreţuia ideologia şi a împins intenţionat fascismul într-o zonă ambiguă. Nu era genul de om care să se lase constrâns de idei rigide. Se mândrea că este intuitiv, preferând să se bazeze pe instinct, decât să adopte o viziune coerentă despre lume. Hitler, ca şi Mussolini, nu avea de oferit decât propria sa persoană, dincolo de apelul la naţionalism şi antisemitism.

Lucrurile devin mai complicate în cazul regimurilor comuniste, din moment ce se presupunea că au la bază filosofia marxistă. Şi în acest caz era imprudent ca oamenii obişnuiţi, dar şi membrii partidului să petreacă prea mult timp gândindu-se la textele lui Karl Marx. Erau stalinişti sub Stalin, maoişti sub Mao, adepţi ai ideologiei kimiste sub Kim.

În cazul lui Mengistu, dincolo de stelele şi drapelele roşii obligatorii, angajamentul faţă de doctrina socialistă era subţire. Toată Etiopia era împânzită cu imagini ale sfintei treimi, adică Marx, Engels şi Lenin. Însă Lenin, şi nu Marx, era cel care îl atrăgea pe Mengistu. Marx i-a oferit o viziune a egalităţii, dar Lenin a fost cel care a

adus instrumentul necesar acaparării puterii: avangarda revoluţionară. În loc să aştepte trezirea conştiinţei de clasă în muncitori şi să răstoarne capitalismul, aşa cum cerea Marx, un grup de revoluţionari de profesie, organizaţi strict pe baze militare, aveau să conducă revoluţia şi să instaureze dictatura proletariatului în vederea trecerii de la capitalism la comunism de sus în jos, eliminând fără milă toţi duşmanii progresului. Pentru Mengistu, colectivizarea zonelor rurale poate că era o idee marxistă, dar, mai mult decât orice, era o modalitate de a scoate cât mai multe grâne din zonele agrare, cu ajutorul cărora şi-a mărit trupele.

Dictatorii comunişti au transformat marxismul într-o doctrină de nerecunoscut. Marx propusese ca muncitorii din toată lumea să se unească într-o revoluţie proletară. Stalin a avansat în schimb noţiunea de „socialism într-o singură ţară”, susţinând că Uniunea Sovietică trebuie să devină ea însăşi puternică înainte să ducă revoluţia peste graniţe. Mao îl citise pe Marx, dar l-a întors cu susul în jos, făcând din ţărani, şi nu din muncitori, vârful de lance al revoluţiei. În loc să susţină că starea materială este prima condiţie a schimbărilor istorice, Kim Ir Sen a propus exact contrariul, afirmând că poporul poate duce la bun sfârşit socialismul bizuindu-se pe propriile sale forţe. În 1972, acest gând al Marelui Conducător a fost consfinţit prin trecerea în Constituţie, pe măsură ce marxismul dispărea cu totul din Coreea de Nord. Însă, în toate aceste cazuri, conceptul de avangardă revoluţionară al lui Lenin s-a păstrat practic neschimbat.

Cel mai adesea ideologia a fost un act de credinţă, un test al loialităţii. Aceasta nu înseamnă că dictatorii nu aveau o imagine de ansamblu asupra lumii sau un set de credinţe. Mussolini credea în independenţa economică şi o invoca precum o incantaţie. Mengistu era convins că Eritreea era o provincie rebelă şi că singura soluţie era să ducă acolo lupte asidue. Dar, în ultimă instanţă, ideologia era ceea ce spunea dictatorul că e, iar ceea ce decreta dictatorul se putea schimba de-a lungul timpului. Astfel, puterea se personaliza, iar cuvântul lui devenea lege.

Dictatorii îşi minţeau poporul, dar se minţeau şi pe ei înşişi. Unii dintre ei au rămas captivi în propria poveste, crezând fără urmă de îndoială în genialitatea lor. Alţii au manifestat o neîncredere patologică în propriul anturaj. Toţi erau înconjuraţi de linguşitori. Oscilau constant între aroganţă şi paranoia, aşa încât luau singuri deciziile majore, cu consecinţe devastatoare şi care au dus la moartea a milioane de oameni. Unii s-au desprins cu totul de realitate, cum a fost cazul lui Hitler în ultimii ani, ca să nu mai vorbim de Ceauşescu. Dar mulţi au învins. Stalin şi Mao au murit din cauze naturale, după ce zeci de ani au constituit obiecte de veneraţie. Duvalier a reuşit să îi transfere puterea fiului său, menţinând cultul încă doisprezece ani după moartea sa. Iar clanul Kim din Coreea de Nord, cel mai extravagant din toate timpurile, a ajuns la cea de-a treia generaţie.

Lista conducătorilor consideraţi de comun acord dictatori ai lumii moderne depăşeşte cu mult o sută de nume. Unii au deţinut puterea câteva luni, alţii decenii. Printre cei care s-ar fi putut regăsi în paginile acestui volum, într-o ordine aleatorie, sunt Franco, Tito, Hoxha, Sukarno, Castro, Mobutu, Bokassa, Gaddafi, Saddam, Assad (tatăl şi fiul), Khomeini şi Mugabe.

Cei mai mulţi au dezvoltat un cult al personalităţii care a luat diverse forme, creând variaţiuni pe o temă comună. Puţini sunt cei care nu au făcut astfel, de exemplu Pol Pot. La doi ani după ce a preluat puterea, însăşi identitatea lui era pusă sub semnul întrebării. În Cambodgia oamenii jurau credinţă faţă de Angkar („Organizaţia”). Dar, aşa cum remarca istoricul Henri Locard, decizia de a nu

construi un cult al personalităţii a avut consecinţe dezastruoase pentru khmerii roşii. În scurt timp, această strategie de a se ascunde în spatele unei organizaţii care ucidea din faşă orice semn de opoziţie s-a întors împotriva lor. „Nereuşind să inoculeze ideea de adulaţie şi supunere, Angkar a generat doar ură.”[8] Chiar şi în *O mie nouă sute optzeci și patru* al lui George Orwell, chipul Fratelui celui Mare îi urmărea pe cetăţeni la fiecare colţ de stradă.

Dictatorii care au trecut testul timpului s-au bazat de obicei pe două instrumente ale puterii: cultul propriu şi teroarea. Cu toate acestea, ideea de cult al personalităţii a fost deseori considerată o simplă aberaţie, un fenomen dezgustător, dar marginal. Această carte plasează cultul personalităţii acolo unde îi este locul, în însăşi inima tiraniei.

1
Mussolini

Aflat la periferia centrului istoric, EUR este unul dintre cele mai austere cartiere ale Romei, străbătut în lung şi-n lat de bulevarde largi şi drepte, cu clădiri impunătoare acoperite cu travertin de un alb strălucitor – acelaşi material din care a fost construit şi Colosseumul. EUR înseamnă Esposizione Universale Roma, un târg internaţional uriaş construit la ordinul lui Benito Mussolini pentru a marca a douăzecea aniversare a Marşului asupra Romei din 1922. Aşa cum l-a descris arhitectul-şef Marcello Piacentini, proiectul urma să prezinte o civilizaţie nouă, eternă, „civilizaţia fascistă”. Deşi expoziţia nu a mai avut loc, fiind întreruptă de al Doilea Război Mondial, multe clădiri au fost finalizate în anii 1950. Una dintre structurile emblematice ale EUR, înălţată asemenea templelor Romei antice, înconjurată de pini-umbrelă impunători, adăposteşte arhivele statului[1].

Într-o maiestuoasă cameră de lectură cu coloane impozante se poate parcurge din scoarţă-n scoarţă corespondenţa prăfuită şi îngălbenită adresată Ducelui. În perioada lui de glorie primea până la 1.500 de scrisori pe zi. Toate treceau prin secretariatul personal alcătuit din aproximativ cincizeci de persoane, care selectau câteva sute ce îl priveau direct. În momentul în care Mussolini a pierdut puterea în vara anului 1943, arhiva conţinea jumătate de milion de dosare[2] .

Pe 28 octombrie 1940, sărbătorită ca Prima Zi a calendarului fascist, veneau telegrame din toate colţurile ţării. Erau ode

închinate „Excelenţei Sale Supreme şi Glorioase”, cu Salustri Giobbe ridicându-l în slăvi pe „geniul suprem care a supravieţuit tuturor furtunilor de pe lume”. Prefectul din Trieste, de pildă, a trimis un mesaj în care spunea că toţi locuitorii oraşului îi laudă geniul, în timp ce oraşul Alessandria îl preamărea numindu-l Creatorul Măreţiei[3].

Dar, mai mult decât orice, admiratorii Ducelui doreau fotografii cu semnătura acestuia. Erau solicitări de la oameni din toate păturile sociale, de la şcolari care doreau să îi ofere felicitări de Crăciun la mame care îşi jeleau fiii morţi în război. Adesea, Mussolini făcea astfel de favoruri. Când Francesca Corner, o pensionară de 95 de ani din Veneţia, a primit răspuns, a fost copleşită de „valul de emoţie”, după cum menţionează prefectul oraşului care a participat cu zel la eveniment şi a relatat momentul[4].

Ca mai toţi dictatorii, Mussolini cultiva ideea că era un conducător cu trecere la oamenii simpli, un om la care putea ajunge oricine. În martie 1929, se lăuda în faţa conducerii reunite că a răspuns la 1.887.112 cazuri individuale care i-au fost prezentate de secretariatul său personal. „De fiecare dată când cetăţeni simpli, fie şi din cele mai îndepărtate sate, mi-au trimis o plângere, au primit răspuns.”[5] Era o afirmaţie curajoasă, şi, după cum dovedesc arhivele, nu chiar fără temei. Conform unei mărturii, Mussolini îşi petrecea mai mult de jumătate din timp promovându-şi imaginea[6]. Era un maestru al propagandei şi, în acelaşi timp, actor, regizor, orator şi un promotor strălucit al propriei persoane.

Puţini au crezut că va ajunge la putere. Tânărul Mussolini şi-a încercat norocul ca jurnalist pentru Partidul Socialist Italian, dar tovarăşii nu l-au mai văzut cu ochi buni după ce a pledat pentru intrarea Italiei în Primul Război Mondial. În 1917 s-a înrolat în armată şi a fost rănit de explozia accidentală a unui obuz.

Ca mai peste tot în Europa, sfârşitul războiului a adus o perioadă de frământări în rândurile muncitorimii. După atâţia ani în care fuseseră ucişi pe câmpurile de luptă şi înregimentaţi în fabrici, muncitorii au început să participe la greve care au

paralizat economia. Inspirate de modul în care Lenin acaparase puterea în Rusia în 1917, numeroase municipalităţi au trecut la socialism şi au arborat steagul roşu, declarându-se în favoarea dictaturii proletariatului. Aceştia au fost Anii Roşii, în care numărul membrilor Partidului Socialist a depăşit 200.000 până în 1920, în timp ce Confederaţia Generală a Muncii se lăuda cu peste două milioane de susţinători[7].

În 1919, Mussolini a lansat o mişcare ce avea să devină Partidul Fascist. Programul partidului era vag libertarian, patriotic şi anticlerical şi era agresiv promovat în paginile ziarului lui Mussolini, *Popolo d'Italia*. Însă, la alegerile generale, fascismul nu a reuşit să atragă de partea sa îndeajuns de mulţi votanţi încât să îşi asigure măcar un loc în parlament. Membrii partidului s-au retras în număr mare, la un moment dat rămânând mai puţin de 4.000 de membri fideli în toată ţara. Ridiculizat de adversarii politici, Mussolini a concluzionat cu amărăciune că „fascismul a ajuns la capăt de drum", mărturisind că s-ar putea să părăsească definitiv scena politică în favoarea unei cariere în teatru[8].

S-a pierdut cu firea doar pentru scurtă vreme. În septembrie 1919, poetul Gabriele d'Annunzio a condus 186 de rebeli într-un raid în Fiume, oraş pe care Italia îl revendicase cu un an înainte, la căderea monarhiei austro-ungare. Mussolini a înţeles că puterea pe care o ratase prin alegeri libere putea fi acaparată şi prin forţa brută. D'Annunzio s-a dovedit o sursă de inspiraţie pentru Mussolini în mai multe feluri. La Fiume, emfaticul poet s-a autointitulat Duce, un termen derivat din latinescul *dux*, cu sensul de conducător. Timp de cincisprezece luni, până în momentul înlăturării sale de către armată, D'Annunzio a ţinut sub vraja sa portul din Peninsula Istria, având apariţii dese la balcon în timpul cărora se adresa adepţilor, care purtau cămăşi negre şi îşi întâmpinau conducătorul cu un salut cu mâna întinsă. Zilnic aveau loc parade, cântau fanfare, se acordau medalii şi se scandau lozinci. Aşa cum a spus un istoric, fascismul a preluat de la D'Annunzio nu atât un crez politic, cât mai degrabă un anume fel de a face politică. Mussolini şi-a dat

seama că pompa şi spectacolul prind mai bine la mulţimi decât editorialele incendiare[9].

Fascismul, ca ideologie, a rămas tot vag, dar acum Mussolini înţelesese cum trebuie să arate: el trebuia să fie conducătorul, cel ales de destin să schimbe soarta unei naţii. În 1920 a început să ia lecţii de zbor, pozând în omul nou care avea viziunea şi determinarea necesare pentru a duce la bun sfârşit o revoluţie. Se remarcase deja ca jurnalist, folosind un stil concis, direct şi simplu pentru a exprima onestitate şi hotărâre; acum îşi exersa talentul de actor, vorbind în propoziţii sacadate, cu gesturi puţine, dar ferme, menite să-l înfăţişeze ca pe un conducător neînfricat: capul uşor lăsat pe spate, bărbia înainte, mâinile în şold[10].

În 1921, guvernul a început să-i curteze public pe fascişti, sperând să slăbească opoziţia partidelor de stânga cu ajutorul lor. Chiar şi armata era solidară cu cauza lor. Trupele fasciste, uneori protejate şi de autorităţile locale, patrulau pe străzi şi îşi atacau adversarii, precum şi sute de sedii ale sindicatelor muncitoreşti şi centre ale Partidului Socialist. În timp ce ţara se îndrepta spre un război civil, Mussolini invoca pericolul bolşevic, transformându-şi organizaţia într-un partid al cărui scop era distrugerea socialismului. După cum a şi lăsat în scris, Italia avea nevoie de un dictator care să salveze ţara de ascensiunea comunismului. În toamna anului 1922, când trupele fasciste deveniseră atât de puternice încât preluaseră controlul în multe zone ale ţării, Mussolini a ameninţat că trimite 300.000 de fascişti înarmaţi în capitală, deşi, în realitate, erau pregătite mai puţin de 30.000 de cămăşi negre, cei mai mulţi soldaţi fiind atât de prost echipaţi, încât n-ar fi avut nicio şansă în faţa trupelor de garnizoană de la Roma. Dar cacealmaua a funcţionat. Când fasciştii au început să ocupe birourile guvernamentale din Milano şi de peste tot în noaptea dintre 27 şi 28 octombrie, regele Victor Emanuel, ştiind ce soartă au avut Romanovii în 1917, l-a chemat pe Mussolini la Roma şi l-a numit prim-ministru[11].

Să fii numit de rege este una, să ai o imagine populară este altceva. Mussolini, aflat încă la Milano, dorea să dezvolte mitul

Marşului asupra Romei, în care el intra în capitală pe cal, traversa Rubiconul împreună cu legiunile sale şi îşi impunea voinţa asupra firavului parlament. Dar chiar şi după ce i s-a cerut să alcătuiască un guvern, în capitală putea conta doar pe câteva mii de fascişti. S-a organizat, în mare pripă, un marş fals. Cămăşile negre şi-au deschis drumul spre capitală, având ca prim punct pe ordinea de zi să distrugă maşinile de tipărit ale ziarelor opoziţiei, asigurându-se astfel că versiunea lor va prevala. Mussolini a ajuns în capitală cu trenul în dimineaţa zilei de 30 octombrie. Regele a trecut în revistă trupele victorioase, care au fost trimise acasă a doua zi.

Şapte ani mai târziu, pentru a sărbători Marşul asupra Romei, la Bologna s-a ridicat o statuie ecvestră înaltă de cinci metri, înfăţişându-l pe Duce privind spre viitor, cu hăţurile într-o mână şi un drapel în cealaltă[12].

Mussolini avea doar treizeci şi nouă de ani. Era mic de statură, dar lăsa impresia că este mai înalt stând mereu cu spatele drept şi cu pieptul bombat. „Era palid la faţă, părul negru se retrăgea repede deasupra sprâncenelor semeţe, gura îi era largă, trăsăturile nobile, fălcile puternice, iar în centru, ochii mari, negri şi pătrunzători ce păreau că-i ies din cap.” Dar mai presus de toate, felul de a vorbi şi gesturile teatrale – capul uşor lăsat pe spate, bărbia ridicată semeţ, ochii privind în sus – erau calculate astfel încât să lase impresia unui om puternic şi plin de viaţă. În intimitate era chiar curtenitor şi fermecător. Jurnalistul englez George Slocombe, care l-a întâlnit în 1922, a observat că se transforma spectaculos în întâlnirile faţă în faţă, când i se relaxau muşchii şi falca tensionată, iar tonul vocii era cordial. Slocombe a remarcat că Mussolini a fost toată viaţa în defensivă. „Odată asumat rolul de agresor, nu mai putea să se descotorosească de neîncrederea aproape instinctivă faţă de străini.”[13]

Toată viaţa a manifestat prudenţă faţă de ceilalţi, inclusiv faţă de propriii miniştri şi oamenii cu funcţie în partid. Aşa cum a remarcat Ivone Kirkpatrick, un observator fin al Ambasadei Britanice, „era foarte atent să identifice orice posibil rival şi îi privea pe bărbaţi cu suspiciunea unui simplu ţăran”[14].

Şi existau mulţi adversari de care să se teamă. În vreme ce public lăsa impresia unei conduceri de fier, fascismul nu era defel o mişcare unitară, ci mai degrabă un amestec dezlânat de conducători de trupe. Cu doar un an înainte, Mussolini avusese de înfruntat o răzmeriţă stârnită de câţiva dintre cei mai reputaţi fascişti, printre care Italo Balbo, Roberto Farinacci şi Dino Grandi. Aceştia l-au acuzat că e prea apropiat de parlamentarii de la Roma. Grandi, un lider fascist din Bologna, cunoscut ca fiind foarte violent, a încercat să îl înlăture pe Mussolini de la putere. Balbo, un tânăr slab cu părul veşnic răvăşit, era un personaj extrem de popular, care a şi rămas un rival periculos în deceniile următoare. Ca răspuns, Mussolini a creat o coaliţie guvernamentală în care nu i-a inclus pe niciunul dintre liderii fascişti de seamă. În prima sa apariţie în calitate de prim-ministru, i-a intimidat pe cei din Camera Deputaţilor, care îi erau ostili, şi i-a flatat pe cei din Senat, care îi erau favorabili. I-a asigurat că va respecta Constituţia mai mult decât orice. Uşurată, majoritatea i-a acordat puteri depline, câţiva vorbitori implorându-l chiar să impună dictatura[15].

Mussolini a apărut pentru scurtă vreme şi pe scena internaţională, călătorind la Laussane şi Londra pentru a fi curtat de potenţialii aliaţi. În gara Victoria, el şi anturajul său au avut parte de o primire triumfală, fiind nevoiţi să traverseze „o masă de oameni care strigau, orbiţi de flash-urile aparatelor de fotografiat”. Învăluit încă în gloria obţinută prin Marşul asupra Romei, a fost numit de presă Cromwell al Italiei, Napoleon italian sau noul Garibaldi în cămaşă neagră. Deşi pe plan internaţional i se crea o imagine din ce în ce mai influentă, avea să mai treacă graniţa Italiei abia după şaisprezece ani[16].

Puţini oameni l-au văzut pe Duce la el acasă. Mussolini dorea să ţină prinsă în mreje întrega populaţie, iar pentru aceasta mergea în turnee scurte prin toată ţara, în nenumărate vizite inopinate prin sate, la adunări uriaşe cu muncitorii şi la inaugurarea diverselor proiecte publice. În scurt timp avea un tren doar al lui şi cerea mecanicilor să încetinească oriunde vedea o mare de oameni, aşezându-se mereu la fereastră: „Trebuie să mă poată vedea toţi”, i-a explicat valetului său, a

cărui îndatorire era să afle pe ce parte a trenului sunt adunate mulţimile. Ceea ce a început ca o necesitate politică, în timp, a devenit o obsesie[17].

Precaut cu rivalii, Mussolini l-a numit pe unul dintre cei mai de încredere colaboratori ai săi responsabil cu presa la Ministerul de Interne, o instituţie pe care Ducele însuşi o conducea. Sarcina lui Cesare Rossi era aceea de a promova fascismul în presă, folosind fonduri secrete pentru a finanţa publicaţii care să îl susţină şi să atragă ziarele independente de partea guvernului. De asemenea, Rossi a fondat un grup secret de militanţi fascişti al cărui scop era eliminarea duşmanilor regimului. Unul dintre membrii grupului era Amerigo Dumini, un tânăr aventurier cunoscut sub numele de „ucigaşul Ducelui”. În iunie 1924, el şi câţiva complici l-au răpit pe Giacomo Matteotti, lider socialist şi deputat care îl criticase deschis pe Mussolini, l-au înjunghiat în repetate rânduri cu o pilă de tâmplărie, după care l-au îngropat într-un şanţ, undeva în afara Romei[18].

Crima i-a atras oprobriul general. Opinia publică s-a întors împotriva lui Mussolini, care era acum mai izolat ca oricând. A ţinut un discurs conciliant, cu care însă şi-a îndepărtat adepţii, care erau atacaţi de parlament şi de presă. Temându-se că aceştia s-ar putea întoarce împotriva lui, pe 3 ianuarie 1925 a făcut într-un final pasul decisiv spre dictatură cu un discurs vehement adresat Camerei Deputaţilor. Mussolini a anunţat sfidător că eforturile de a alcătui o coaliţie parlamentară au fost zadarnice şi că va urma calea unei conduceri exclusiv fasciste. El singur, a susţinut cu îndrăzneală, era responsabil de tot ce se întâmplase. „Dacă fascismul este o organizaţie criminală, atunci eu sunt capul acelei organizaţii.” Şi tot el singur avea să pună lucrurile în ordine – cu forţa, printr-o dictatură personală, dacă era nevoie[19].

A urmat o campanie de intimidare dusă la toate nivelurile, în care drepturile civile au fost călcate în picioare. În câteva zile, poliţia, ajutată de miliţia fascistă, a percheziţionat sute de case şi a arestat membri ai opoziţiei.

Presei i s-a pus botniţă. Chiar şi înainte de discursul lui Mussolini din 3 ianuarie 1925, prefecţii aveau puterea de a închide orice publicaţie fără niciun avertisment, în baza decretului din iulie 1924. Presa liberală continua totuşi să vândă de douăsprezece ori mai mult decât ziarele fasciste, tipărind patru milioane de exemplare pe zi. Multe ziare s-au închis în perioada aceasta, iar jurnaliştii cei mai vehemenţi au fost persecutaţi. Tipografiile care încă mai aveau drept de funcţionare erau urmărite de comisari de poliţie, care trebuiau să se asigure că propaganda de stat era distribuită tuturor. *Corriere della Sera*, unul dintre cele mai importante ziare ale opoziţiei, a fost transformat într-un organ de presă fascist. O lege draconică privind siguranţa publică emisă în noiembrie 1926 explica motivele confiscărilor urgente efectuate de poliţie, incluzând aici şi textele care „aduceau atingere prestigiului statului şi al autorităţilor sale”. Vălul secretomaniei se aşternea greu peste întreaga ţară. Liniile telefonice şi corespondenţa erau monitorizate, în timp ce străzile erau supravegheate de bătăuşi în cămăşi negre şi de agenţi de poliţie sub acoperire[20].

Revoluţia a fost grăbită de câteva atentate asupra lui Mussolini. Pe 7 aprilie 1926, Violet Gibson, o aristocrată din Irlanda, a tras cu arma spre Duce, reuşind doar să-i zdrelească nasul. Jumătate de an mai târziu, un băiat de cincisprezece ani a tras în el în timpul unei parade la aniversarea Marşului asupra Romei. Băiatul a fost ucis pe loc de fascişti, ceea ce a alimentat suspiciunile că totul fusese o înscenare cu scop politic. Din noiembrie 1925 până în decembrie 1926, toate organizaţiile civile şi partidele politice trecuseră prin vizorul statului. Dreptul la liberă asociere a fost suspendat chiar şi în cazul grupurilor de două sau trei persoane. Aşa cum a declarat Mussolini, „totul în interiorul statului, nimic în afara statului, nimic împotriva statului”[21].

În 1925, în ajunul Crăciunului, Mussolini a fost învestit cu putere executivă totală, pe care avea s-o exercite fără intervenţia parlamentului, sub noua titulatură de Şef al Guvernului. Aşa cum a spus un străin venit în vizită, era „ca un temnicer cu toate cheile atârnându-i la curea şi revolverul în

mână, păşind sigur de-a lungul şi de-a latul Italiei, ca pe coridoarele tăcute şi apăsătoare ale unei vaste închisori”[22].

Mussolini îi privea totuşi cu suspiciune şi pe fascişti. În februarie 1925 l-a numit pe Roberto Farinacci secretar al Partidului Naţional Fascist, care devenise singura organizaţie politică legală din ţară. Farinacci s-a apucat să limiteze puterea fasciştilor şi să distrugă aparatul de partid, deschizând drumul unui regim de conducere personal, dominat de Mussolini. Mii dintre cei mai radicali membri ai partidului au fost eliminaţi. Dacă Ducele refuzase să numească lideri fascişti în guvernul de coaliţie în 1922, acum se baza pe prefecţii locali numiţi direct de stat să păzească naţiunea. Lui Mussolini îi plăcea să dezbine şi să stăpânească, asigurându-se că funcţionarii de partid şi birocraţii statului se controlau reciproc, iar frâiele puterii erau în mâinile lui[23].

În timp ce unii membri erau îndepărtaţi, alţii deveneau admiratori înfocaţi ai conducătorului. Farinacci, de exemplu, ajuta cu mult zel la crearea cultului stăpânului său. În 1923, în timpul unei vizite a lui Mussolini la el acasă, la Predappio, conducătorii locali au venit cu propunerea să marcheze locul naşterii sale cu o placă de bronz. Doi ani mai târziu, când a dezvelit monumentul comemorativ, Farinacci a declarat că toţi membrii partidului ar trebui să meargă în pelerinaj la Predappio şi să depună un „jurământ de credinţă” către Duce[24].

Înţelegând că acum propria viaţă putea depinde de preamărirea marelui dictator, mai mulţi lideri de partid s-au alăturat cauzei, prezentându-l pe Mussolini ca pe un salvator, un făcător de minuni, un ins „aproape divin”. Destinele lor erau legate de Duce, singurul capabil să ţină fascismul sub control. Mussolini era nucleul în jurul căruia lideri atât de diferiţi ca Grandi şi Farinacci colaborau sub aceeaşi conducere[25].

După ce a făcut epurări în rândurile partidului, Roberto Farinacci a fost şi el eliminat în 1926 şi înlocuit cu Augusto Turati, un jurnalist devenit lider de trupă încă din primii ani ai mişcării fasciste. Turati a început prin a consolida cultul Ducelui, cerându-le membrilor de partid să depună un jurământ pentru a se asigura de obedienţa lor totală faţă de

Mussolini. În 1927 a redactat primul catehism, intitulat *O revoluţie şi un conducător*, în care a explicat că, din moment ce exista Marele Consiliu, Ducele era „conducătorul, singurul conducător, de la care izvorăşte toată puterea”. Existau, după cum a declarat, „un spirit, un suflet, o lumină, o realitate a conştiinţei în care se regăsesc şi se recunosc toţi fraţii: spiritul, bunătatea, pasiunea lui Benito Mussolini”. Un an mai târziu, în prefaţa unei cărţi despre originile şi evoluţia fascismului, el echivala revoluţia cu Mussolini, iar pe Mussolini cu naţiunea: „Atunci când o naţiune întreagă merge pe drumul fascismului, chipul ei, spiritul ei, credinţa ei devin una cu Ducele”[26].

Deşi Mussolini pretindea uneori că îi displace cultul creat în jurul propriei persoane, el era, de fapt, principalul său arhitect. Era maestru în a-şi crea propria imagine, studiindu-şi cu mare atenţie anumite gesturi şi postúri. Făcea repetiţii la Villa Torlonia, o vilă spaţioasă, în stil neoclasic, aflată pe o moşie întinsă, care i-a devenit reşedinţă în 1925. Seara se aşeza într-un scaun comod într-o cameră de proiecţie şi îşi studia în detaliu prestaţia publică. Mussolini se considera cel mai mare actor al Italiei. Ani mai târziu, când Greta Garbo a venit în vizită la Roma, Mussolini nu a primit vizita cu inima uşoară: nu voia să îl pună cineva în umbră[27].

În timp, şi-a schimbat repertoriul. Celebra privire încruntată – imitată de servilul Farinacci – a fost abandonată în 1928, iar trăsăturile dure i se înmuiau odată cu trecerea anilor. Falca nu mai era la fel de rigidă. Privirea aspră, atât de izbitoare în 1922, a devenit mult mai senină. Parcă şi zâmbetul îi era mai plăcut. După cum a remarcat George Slocombe, „exceptându-l pe Stalin, niciun alt conducător european nu lăsa acea impresie de siguranţă senină şi netulburată, rezultatul anilor neîntrerupţi de autoritate supremă”[28].

Il Popolo d’Italia (*Poporul Italiei*) a fost ziarul personal al lui Mussolini încă din 1914, şi mulţi ani s-a prezentat în paginile acestuia ca un conducător înnăscut. După ce i-a predat conducerea fratelui său Arnaldo, în 1922, ziarul a început să-l descrie pe Duce ca pe un semizeu[29].

Cesare Rossi, căruia în 1922 îi fusese dată în grijă presa, a fost nevoit să părăsească ţara după uciderea lui Matteotti, dar departamentul său se afla în culmea gloriei. După 1924, Biroul de Presă se asigura că toate ziarele erau pline de ceea ce un critic a numit „elogii deşănţate” la adresa lui Mussolini. Discursurile lui erau reproduse pe scară largă. Aşa cum a spus Italo Balbo, unul dintre liderii cămăşilor negre, „Italia e un ziar a cărui primă pagină este scrisă în fiecare zi de Mussolini”[30].

În 1925, Biroul de Presă a preluat Istituto Luce, o instituţie care se ocupa cu producerea şi distribuirea de material cinematografic. I se subordona direct lui Mussolini, care vedea şi prelucra rapoartele de ştiri din camera de proiecţie de la Villa Torlonia. În doar câţiva ani, toate cinematografele, de la sălile modeste din cartierele muncitoreşti la palatele cu mobilă aurită şi covoare luxoase, erau obligate prin lege să difuzeze jurnale de ştiri produse de Istituto Luce, cu Mussolini ca subiect principal[31].

Luce a produs şi imagini ale Ducelui, tipărite apoi şi prinse în albume, aşteptând aprobarea acestuia. După toată publicitatea nefavorabilă creată de ceea ce se întâmplase cu Matteotti, fotografia avea un rol esenţial în umanizarea imaginii acestuia. Erau fotografii cu el şi familia la Villa Torlonia. Terenul din jurul vilei servea ca fundal pentru filmările de dimineaţă, cu Ducele în şa, mergând la pas sau sărind peste obstacole de lemn. Erau poze cu el participând la curse de maşini, jucându-se cu pui de leu, adresându-se mulţimilor, treierând grâul sau cântând la vioară. Apărea ca scrimer, iahtman, înotător şi pilot. După cum a observat jurnalistul francez Henri Béraud în 1929: „Oriunde priveşti, oriunde mergi, vei da de Mussolini, iar Mussolini, veşnic Mussolini”. Chipul i se regăsea în portrete, pe monede, gravuri, chiar şi pe săpunuri. Numele său apărea zilnic în ziare, pe cărţi, ziduri şi garduri. „Mussolini este omniprezent, este ca un Dumnezeu. Te observă de oriunde şi îl vezi peste tot.”[32]

Faţa umană a lui Mussolini a fost prezentată într-o biografie, publicată iniţial în engleză, în 1925. Intitulată *The Life of Benito Mussolini* (*Viaţa lui Benito Mussolini*), cartea a apărut în anul

următor şi în italiană, cu titlul *Dux.* Au urmat şaptesprezece ediţii şi optsprezece traduceri. Scrisă de Margherita Sarfatti, iubita lui de odinioară, cartea îi prezenta mitic copilăria. Fiu de fierar, s-a născut într-o după-amiază de duminică la ora două, când „Soarele se afla în constelaţia Leului de opt zile”. Un „copil obraznic şi neastâmpărat”, care îi domina pe ceilalţi încă înainte să meargă în picioare. A fost unul dintre cei „meniţi să atragă admiraţia şi devotamentul celor din jur”, oamenii fiind captivaţi de „magnetismul şi forţa personalităţii sale”. Descrierea unei răni căpătate în 1917 l-a transformat în obiectul unei veneraţii aproape religioase, „cu carnea străpunsă de săgeţi, plin de răni şi scăldat în sânge”, zâmbindu-le totuşi blând celor din jur[33].

Deşi a prelucrat el însuşi textul pentru *Dux*, Mussolini prefera biografia oficială scrisă de Georgio Pini, care era necritică într-un mod atât de evident, încât a fost tradusă abia în 1939. *Viaţa lui Mussolini* scrisă de Pini era distribuită gratuit în şcoli, unde, în timpul orelor de clasă, se citeau pasaje lungi şi din Sarfatti. Au apărut şi manuale fasciste, gândite special pentru copii, toate perpetuând legenda Ducelui care era un muncitor neobosit, devotat poporului său. Acceptată de ministrul Educaţiei în 1927, *Cartea tânărului fascist* a lui Vincenzo de Gaetano echivala mişcarea fascistă cu figura lui Mussolini: „Când vorbim despre fascism, vorbim despre El. Fascismul este cauza lui; el l-a creat, i-a inoculat spiritul său şi i-a dat viaţă”. Unii copii învăţau pe de rost povestea vieţii lui. Prima propoziţie dădea tonul întregii cărţi: „Cred în Ducele Suprem – creatorul Cămăşilor Negre – şi în Iisus Hristos, Singurul Lui Protector”. Pe pereţii tuturor şcolilor se afla sloganul „De la Mussolini către toţi copiii Italiei”, iar portretul lui apărea pe copertele cărţilor pentru copii[34].

Mussolini căuta în mod constant să aducă îmbunătăţiri imaginii proprii. Poporului i s-a spus că nu doarme niciodată, muncind pentru patrie de la primele ore ale dimineţii, motiv pentru care lăsa aprinse peste noapte luminile din biroul său de la Palazzo Venezia, un monument arhitectonic construit de papi în secolul al XV-lea. Epicentrul naţiunii era în Sala

Mapamondului, o încăpere uriaşă, de optzeci de metri pe cincizeci, cu puţină mobilă, iar biroul Ducelui se afla într-un colţ îndepărtat, cu spatele spre fereastră. Odată întâmpinaţi la intrare, vizitatorii erau nevoiţi să traverseze camera, fiind astfel intimidaţi înainte să-i întâlnească privirea.

Biroul avea ieşire la un mic balcon, de unde Mussolini obişnuia să se adreseze mulţimilor. Îşi pregătea discursurile cu meticulozitate, învăţându-le uneori pe de rost, alteori scriindu-le şi repetându-le la pas de-a lungul şi de-a latul Sălii Mapamondului. Dar putea fi şi spontan, schimbând textul şi adaptându-şi gesturile la dispoziţia mulţimii. Cu o voce metalică, se exprima în propoziţii scurte şi simple, ca nişte lovituri de ciocan. Era vestit pentru memoria lui, deşi se folosea de diverse strategii pentru a-şi menţine această reputaţie, cum ar fi să intervină cu întrebări sau să repete dintr-o enciclopedie[35].

Atât la Villa Torlonia, cât şi în Sala Mapamondului, Mussolini acorda audienţe unui număr mare de admiratori. Fiecare zi se potrivea citatului: „Profesori din Australia, rude îndepărtate ale omologilor englezi, oameni de afaceri americani, copii cercetaşi din Ungaria, poeţi din Vestul Îndepărtat, oricine doreşte să se bucure de Augusta Prezenţă este primit cu căldură”. Aşa cum foarte bine a observat Percy Winner, corespondent al Associated Press, nimic nu ilustrează mai bine dorinţa lui Mussolini de a fi adulat decât faptul că a fost în contact direct, timp de mulţi ani şi aparent fără nici cea mai mică urmă de iritare, cu şiruri nesfârşite de vizitatori veniţi exact în acest scop[36].

Vizitele erau organizate şi cu un scop strategic, şi anume acela de a-i consolida reputaţia de om puternic la nivel mondial. Respectul câştigat peste hotare i-a redus la tăcere pe criticii de acasă. A depus eforturi susţinute ca să-i cucerească pe jurnaliştii şi scriitorii străini cu şarmul său, eforturi răsplătite generos cu un val de articole şi cărţi adulatorii pe care presa fascistă le evidenţia fără nicio excepţie. Jurnaliştii străini care îi aduceau critici nu mai primeau invitaţii.

Uimiţi de dimensiunea biroului său, uşuraţi de primirea cordială şi de postura calmă a acestui bărbat cu o reputaţie

teribilă, mulţi plecau gândindu-se că au întâlnit un profet adevărat. Uneori era de ajuns doar un zâmbet pentru a dezarma un vizitator timorat. Scriitorul francez René Benjamin, câştigătorul celui mai cunoscut premiu literar din Franţa, Prix Goncourt, era atât de speriat, încât cu greu a reuşit să parcurgă distanţa de la uşă la biroul lui Mussolini, unde a fost pe dată surprins de un surâs larg. Maurice Bedel, un compatriot care de asemenea câştigase Prix Goncourt în 1927, a dedicat un întreg capitol zâmbetului Ducelui. „Se întâmplă oare", se întreba acesta, „ca măcar preţ de câteva clipe să nu mai fie un semizeu purtat de un destin violent?". Alţii erau fascinaţi de ochii lui. Poetei Ada Negri i se păreau „magnetici", dar i-a observat şi mâinile: „Are cele mai frumoase mâini, te hipnotizează, sunt ca o pereche de airipi care se deschid"[37].

Și mari conducători i-au adus omagii. Mahatma Gandhi, pe care l-a vizitat în două rânduri, l-a numit „unul dintre cei mai mari oameni de stat ai timpului", iar în 1933 Winston Churchill îl descria pe „geniul de la Roma" drept „cel mai mare legiuitor din câţi există". Doar din Statele Unite, i-a avut ca musafiri pe William Randolph Hearst, pe guvernatorul New Yorkului Al Smith, bancherul Thomas W. Lamont, viitorul candidat la postul de vicepreşedinte colonelul Frank Knox şi arhiepiscopul de Boston William O'Connell. După o scurtă întrevedere, Thomas Edison l-a numit „cel mai mare geniu al modernităţii"[38].

Privindu-i mereu cu suspiciune pe ceilalţi, Mussolini nu numai că s-a înconjurat de adepţi mediocri, ci avea şi obiceiul de a-i înlocui adesea. Conform majorităţii surselor, una dintre cele mai neinspirate alegeri a fost Achille Starace, un lingău lipsit de haz, care a preluat în 1931 funcţia de secretar de stat a lui Augusto Turati. „Starace e un idiot", a obiectat un adept. „Ştiu", a răspuns Mussolini, „dar e un idiot docil"[39].

Starace era un fanatic, iar îndatorirea lui principală era aceea de a supune şi mai mult partidul voinţei lui Mussolini. Mai întâi i-a eliminat pe liderii fascişti care nu se supuneau ordinelor şi apoi a mărit numărul membrilor de partid. Acesta aproape că s-a dublat, de la 825.000 în 1931 la peste două milioane în 1936. Cei mai mulţi dintre noii recruţi erau mai degrabă oportunişti

decât ideologi, interesaţi mai mult de carieră decât de doctrina fascistă. Aşa cum remarca un critic în 1939, rezultatul acceptării atât de multor oameni în rândurile partidului a însemnat depolitizarea lui. „Fascismul a ucis antifascismul şi fascismul”, spunea acesta. „Puterea fascismului constă în lipsa fasciştilor.” Importantă era mai curând loialitatea faţă de lider decât încrederea în fascism, iar aceasta era de aşteptat din partea tuturor, atât din interiorul partidului, cât şi din afara lui. Sub conducerea lui Starace, poate că mulţi membri de partid nu erau fascişti, dar puţini nu erau adepţi ai lui Mussolini[40].

Asta i-a convenit de minune lui Mussolini. Se mândrea că se baza mai degrabă pe intuiţie, instinct şi voinţă pură decât pe simpla inteligenţă şi adesea ridiculiza ideea unei viziuni asupra lumii coerente din punct de vedere ideologic. „Nu credem în programe dogmatice, în scheme rigide care să conţină şi să încalce realitatea schimbătoare, nesigură şi complexă.” De-a lungul carierei nu a ezitat să schimbe macazul atunci când situaţia o cerea. Nu a fost capabil să dezvolte o filosofie politică şi în nicio situaţie nu a acceptat să fie îngrădit de vreun principiu moral, ideologic sau de orice natură. „Acţiune, acţiune, acţiune – la aceasta se rezumă crezul lui”, remarca unul dintre biografii săi[41].

Politica a devenit modul de a glorifica pe scară largă un singur om. Sloganul regimului era „Mussolini are întotdeauna dreptate”. Nu era doar trimisul lui Dumnezeu, ci însăşi întruparea lui Dumnezeu. Tuturor italienilor li se pretindea supunere desăvârşită. Cuvintele „Crede, Supune-te, Luptă” erau pictate cu litere mari, negre pe clădiri, scrise pe ziduri şi proslăvite în toată ţara.

Starace încuraja un aşa-zis stil fascist care se regăsea în toate aspectele vieţii de zi cu zi. Un „Salut către Duce” deschidea fiecare şedinţă, iar salutul roman, cu braţul drept întins, a înlocuit strângerea de mână. Întreaga populaţie trebuia să poarte uniformă, până şi bebeluşii făceau fotografii în cămaşă neagră. Copiii purtau uniformă neagră în fiecare zi de sâmbătă – proclamată „Sâmbăta Fascistă” de către Marele Consiliu în

1935 – şi se prezentau la sediul local ca să exerseze pasul de marş cu o puşcă de jucărie pe umăr[42].

Ministerul Culturii Populare a înlocuit Biroul de Presă, constituit de ceva vreme de Cesare Rossi. Noua organizaţie era condusă de ginerele Ducelui, un tânăr talentat pe nume Galeazzo Ciano, şi imita Ministerul de Stat pentru Informarea Opiniei Publice și Propagandă din Reichul german. Ca şi fratele său german, acesta transmitea zilnic directive către redactori cu ce trebuia scris şi ce era interzis. Pe lângă constrângeri, exista şi o răsplată, căci fondurile secrete care alimentau Biroul de Presă au crescut considerabil. Din 1933 până în 1943 s-au cheltuit mai mult de 410 milioane de lire italiene, echivalentul a 20 de milioane de dolari americani pentru acea perioadă, pentru promovarea în presa scrisă a regimului şi a conducătorului său în toată ţara. Iar din 1939, chiar şi mottouri ale Ducelui apăreau pe prima pagină a cotidianelor stipendiate. „Fie prietenie preţioasă, fie ostilitate brutală” declara *Cronaca Prealpina*, făcând referire la un discurs pe care Mussolini l-a ţinut la Florenţa în mai 1930, în timp ce *La Voce di Bergamo* anunţa „Secretul Victoriei: Supunere”. Unele publicaţii străine au acceptat subvenţii. *Le Petit Journal*, al patrulea ziar ca popularitate în Franţa, a beneficiat de o contribuţie secretă de 20.000 de lire italiene[43].

Fonduri secrete au fost folosite şi pentru atragerea în cadrul mişcării a unor artişti, intelectuali şi scriitori. Conform unei estimări, aceste subvenţii au crescut de la 1,5 milioane de lire italiene în 1934 la 162 de milioane în 1942. Printre beneficiari s-a numărat şi Asvero Gravelli, unul dintre primii adepţi şi autorul unei hagiografii intitulate *Interpretări spirituale ale lui Mussolini*, publicată în 1938. „Dumnezeu şi Istoria sunt doi termeni care se identifică cu Mussolini”, declara Gravelli curajos, rezistând tentaţiei de a-l compara cu Napoleon: „Cu cine ar putea fi asemănat Mussolini? Cu nimeni. A-l compara pe Mussolini cu alţi oameni de stat înseamnă a-l deprecia. Mussolini este primul italian al noilor timpuri”. Autorul a primit 79.500 de lire pentru efortul depus[44].

În 1926, Augusto Turati a început să folosească şi radioul ca instrument de propagandă. Vocea lui putea fi adesea auzită în eter, vorbind alături de alţi lideri fascişti, cum ar fi Arnaldo Mussolini. Ducele însuşi a intrat pentru prima dată în direct pe 4 noiembrie 1925, însă transmisia a fost perturbată de probleme tehnice. În anii 1920, aparatele de radio erau greu de procurat de către oamenii simpli, Italia fiind o ţară săracă şi preponderent agrară. În 1931 erau doar 176.000 de abonaţi în toată ţara, cei mai mulţi la oraşe. Când profesorii s-au plâns că elevii nu pot auzi vocea lui Mussolini, Starace a instalat gratuit, între 1933 şi 1938, în jur de 40.000 de radiouri în şcoli primare. Graţie subvenţiilor de la stat, până la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, numărul total de abonaţi a crescut la 800.000. Sunt doar cifre care nu reflectă la câţi oameni a ajuns în realitate radioul, deoarece în pieţele oraşelor erau instalate difuzoare, astfel că, pe la mijlocul anilor 1930, discursurile lui Mussolini răsunau în întreaga ţară[45].

Mussolini însuşi a ajuns să fie prezent peste tot. În 1929, când a intrat pentru prima dată în Sala Regală, o încăpere uriaşă din Palazzo Venezia în care se ţineau conferinţele de amploare, a verificat scena, privind în jur asemenea unui coregraf, după care a decis că era prea joasă. „Celor din spate le va fi greu să mă vadă”, a spus el şi a dat ordin ca podiumul să fie ridicat – şi va face asta de mai multe ori, până când subalternii au pierdut şirul platformelor care au fost modificate pentru a fi pe placul şefului[46].

În 1932, de la Colosseum la Palazzo Venezia s-a construit un bulevard cu patru benzi ce tăia inima oraşului, lăsând astfel liber un spaţiu foarte mare potrivit pentru discursurile de la balcon, care atrăgeau din ce în ce mai mulţi oameni. Faptul că orice italian care ajungea la Roma putea să-l vadă şi să-l audă pe Duce a devenit legendar. Bortolo Pelanda, un fermier de şaptezeci și unu de ani, a mers 500 de kilometri de la Belluno Veronese la Roma pentru a-şi îndeplini visul de a-l auzi pe Mussolini. Arturo Rizzi a fost autorul unei adevărate invenţii, folosind două biciclete cu care să-şi poată duce întreaga familie,

formată din opt persoane, de la Torino la Roma, după cum au relatat ziarele vremii[47].

După Marşul asupra Romei, Mussolini a început să străbată ţara, un ritual care a devenit constant în timp, mai ales după ce a anunţat, în 1932, că politica lui consta în „a se îndrepta către Popor”. Fiecare apariţie era regizată în cel mai mic detaliu. Şcolile şi magazinele erau închise în ziua respectivă, iar tineretul fascist şi activiştii de partid recrutaţi din împrejurimi, aduşi cu autobuze închiriate, veneau în număr mare în piaţă. Ei dădeau tonul prin urale, cântece şi aplauze la comandă. Cu poşta de dimineaţă, cetăţenii obişnuiţi primeau cărţi poştale roz prin care li se impunea să participe la eveniment. Neîndeplinirea acestei obligaţii atrăgea după sine o amendă sau chiar pedeapsa cu închisoarea. Poliţia se infiltra în mulţime pentru a se asigura că toată lumea se comporta aşa cum se cuvine[48].

Dar mai mult decât orice, mulţimea era lăsată să aştepte, adesea ore în şir, de la prânz până seara. Deşi Mussolini era încă departe, miile de oameni care stăteau înghesuiţi îşi ridicau capetele înspre balcon, aşteptându-l nerăbdători să apară. Deseori Ducele începea să vorbească după căderea serii. Erau aprinse reflectoare uriaşe care luminau balconul, se aprindeau torţe în mijlocul mulţimii şi focuri în aer liber, lângă clădirile din apropiere. În această atmosferă dramatică, doi gardieni în uniformă făceau un pas înainte, aşezându-se de o parte şi de alta a balconului, în timp ce mulţimea începea să aplaude. Trompetele răsunau, iar secretarul de partid din zonă venea la balcon şi striga „Fascisti! Salute al Duce!”. Când Ducele apărea în sfârşit, zâmbindu-le tuturor, oamenii, copleşiţi de maxima emoţie a momentului, se eliberau de încordarea aşteptării printr-un chiot de bucurie[49].

Fiecare vizită era relatată de presa entuziastă, iar discursurile importante erau filmate de Istituto Luce şi apoi trimise în cinematografele din toată ţara. Mulţimea, selectată cu grijă înaintea vizionării, ştia exact cum să se ridice la înălţimea aşteptărilor, căci vedea în prealabil ritualul pe marele ecran. Oraşele se întreceau care mai de care să-şi manifeste

entuziasmul şi festivismul, în încercarea de a intra în graţiile regimului. La Milano, oraşul preferat al Ducelui, s-au construit special pentru discursurile sale balcoane uriaşe, împodobite cu vulturi din papier-mâché[50].

Dar cel mai mare elogiu adus regimului a fost probabil Mostra della Rivoluzione, o expoziţie deschisă pe 28 octombrie 1932 pentru a sărbători zece ani de la Marşul asupra Romei. În jur de patru milioane de oameni au vizitat Palazzo delle Esposizioni între 1932 şi 1934, membrii de partid beneficiind de tarife preferenţiale. Mussolini se afla în centrul expoziţiei, care era organizată cronologic pentru a marca cele mai dramatice episoade ale revoluţiei fasciste. Aşa cum explica Dino Alfieri, custodele expoziţiei, revoluţia a fost „inevitabil legată de gândul şi voinţa lui Mussolini”. Camera T, aflată chiar la finalul expoziţiei, era dedicată Ducelui, cu manuscrise şi obiecte personale expuse cu grijă sub sticlă, printre care şi batista sa, cu urmele de sânge de la atacul Violetei Gibson din aprilie 1926. O reproducere fidelă a biroului său de la *Popolo d’Italia* îi aducea pe vizitatori mai aproape de conducătorul lor[51].

În afară de Camera T, un alt punct de pelerinaj era locul de naştere al Ducelui. În 1925, secretarul de partid Roberto Farinacci a mers la Predappio pentru a depune un jurământ de credinţă față de conducător. Şapte ani mai târziu, la a zecea aniversare a revoluţiei fasciste, Achille Starace a transformat micul sat medieval într-un loc de pelerinaj pentru întreaga naţiune, un nou oraş luând naştere în jurul cultului lui Mussolini. „De la cel mai umil om până la maiestatea sa, suveranul”, oameni de toate condiţiile îi aduceau omagiu conducătorului la Predappio. În fiecare zi pelerinii veneau cu autobuze în excursii organizate sau singuri, uneori pe jos sau cu bicicleta, trecând tăcuţi prin casă şi înclinând capul în faţa criptei familiei. Mama lui, Rosa Maltoni, era asemănată cu Fecioara Maria şi comemorată la biserica Santa Rosa. Tatăl său era omagiat ca erou al revoluţiei. La mare depărtare de Predappio, şcoli, spitale, poduri, şi biserici purtau numele părinţilor lui Mussolini[52].

Mussolini a primit nu doar mii de scrisori şi de vizitatori, ci şi daruri de la oameni din toate păturile sociale. Încă din noiembrie 1927, Augusto Turati a dat ordin membrilor partidului să nu mai trimită donaţii pentru conducător, dar nu prea avea cum să-i oprească pe admiratorii din afara partidului. Henrietta Tower, una dintre cele mai bogate femei din Statele Unite, care locuia la Roma, a lăsat prin testament, la moartea sa, în 1933, o vilă ce adăpostea şi o colecţie de artă cu 3.000 de piese, printre care obiecte de ceramică şi de tapiserie, textile şi picturi. Cadoul ei era departe de a fi excepţional, din moment ce între 1925 şi 1939 Ducelui i-au mai fost oferite trei castele şi şapte proprietăţi întinse (pe care le-a acceptat ca reprezentant din partea statului). Scriitori, fotografi, pictori şi sculptori şi-au etalat priceperea şi au trimis obiecte de artă care îl elogiau pe Duce, cum ar fi portrete în pastel şi busturi masiv împodobite. Unele dintre acestea au fost expuse la Villa Torlonia. De la oamenii simpli primea zilnic omagii constând în produse proaspete, în ciuda eforturilor susţinute ale statului de a-i convinge să renunţe. Doar pe 2 august 1934, zeci de kilograme de fructe, dulciuri, biscuiţi, paste şi roşii au fost aruncate[53].

Datorită marelui bulevard care mergea de la Colosseum la Palazzo Venezia, balconul lui Mussolini a devenit centrul simbolic al puterii fasciste. Iar faptul că Via dei Fori Imperiali mergea în linie dreaptă prin situri arheologice bine-cunoscute, flancată de statui mari din bronz ale generalilor romani, îl lega, de asemenea, simbolic pe Duce de Roma antică.

Emblema fascismului, mănunchiul de nuiele numit fascie (*fasci* în italiană) legat în jurul unei securi, provenea tot din Roma antică. Reprezenta nu doar puterea prin unitate, ci şi o renaştere a măreţiei pierdute a Imperiului Roman. Ca şi svastica în Germania, se regăsea pe clădiri, felinare, fântâni, pe pragurile uşilor şi pe capacele gurilor de canal. Trupele fasciste erau organizate pe ranguri şi formaţiuni după modelul roman. Au preluat salutul roman, iar după 1935, pasul roman. Din ordinul lui Mussolini, la Capitoliu era expusă într-o cuşcă chiar şi o lupoaică romană. Ziua Muncii nu mai era sărbătorită pe 1

mai, ci pe 21 aprilie, ziua întemeierii Romei. După cum a explicat Mussolini însuşi, „salutul roman, cântecele şi sloganurile, celebrarea aniversărilor şi altele asemenea sunt esenţiale pentru a păstra vie flacăra entuziasmului care ţine în viaţă mişcarea fascistă. La fel se întâmpla şi în Roma antică”[54].

Mussolini nu doar şi-a pus amprenta asupra capitalei, ci a încercat să construiască „Roma lui Mussolini”, o vastă metropolă care să reînvie vechea glorie a imperiului. „Roma trebuie să se înfăţişeze ca o minune popoarelor lumii”, declara el în 1926, „întinsă, organizată, puternică, aşa cum a fost imperiul în vremea lui Augustus”. Mussolini a considerat „decadente” secolele de după împăratul Augustus. Întregi cartiere medievale din partea veche a capitalei au fost dărâmate pentru a face loc clădirilor moderne demne de noul centru imperial. Mussolini dorea să rămână în istorie drept „cel mai mare distrugător”, cel care a reconstruit Roma. Această ameninţare nu a fost dusă la bun sfârşit, deşi cincisprezece biserici şi sute de clădiri au fost făcute una cu pământul în diverse zone ale oraşului[55].

Pentru a emana putere şi prestigiu, Roma lui Mussolini trebuia să fie de două ori mai mare. Aproximativ 600 de kilometri pătraţi de mlaştini din sudul capitalei au fost asanaţi, zona a fost transformată în teren agricol şi dată oamenilor săraci. S-au construit drumuri. Littoria, oraş denumit după lictorii purtători de fascii în Roma antică, a fost inaugurat de Duce în 1931, urmat de alte oraşe model, toate fălindu-se cu o primărie, o biserică, un oficiu poştal şi un sediu al Partidului Fascist, toate construite de-a lungul unor străzi care porneau dintr-o piaţă.

În timpul lui Augustus, Roma se întindea până la mare. Era în plan o Roma al Mare, „noua staţiune a Romei imperiale”, legată de Esposizione Universale Roma, planificată să fie deschisă în 1942. În inima cartierului se afla o clădire în stil neoclasic, înaltă de şaizeci şi opt de metri, înveşmântată în piatră albă, numită Piaţa Colosseumului, în onoarea vechiului monument roman.

Dar cum putea să extindă noul imperiu şi dincolo de mare? Avea, bineînţeles, posesiuni coloniale în Libia, Tripoli şi

Somalia, dar aceste pământuri fuseseră cucerite de regimurile anterioare, denunţate de Mussolini ca fiind slabe şi corupte. Pentru a fi un adevărat împărat, acest Cezar modern care pusese bazele unei noi Rome imperiale trebuia să-şi lărgească imperiul. Dar mai avea şi alte motive. Asemenea lui Adolf Hitler, care a preluat puterea în 1933, Mussolini căuta să rivalizeze cu Franţa şi Marea Britanie şi, la fel ca omologul său german, era de părere că doar puterea colonială îi oferea acces la materia primă necesară pentru a purta un război.

Căutând să dobândească şi mai mult prestigiu, Mussolini dusese deja un război dur împotriva insurgenţilor din Libia în 1929. În Cirenaica, zona de coastă a coloniilor nord-africane, armatele au semănat teroare folosind arme chimice şi făcând execuţii în masă, reuşind să extermine cam un sfert din populaţia locală. Aproape 100.000 de beduini au fost expulzaţi, iar pământurile lor date colonizatorilor italieni. Ororile războiului nu au fost dezvăluite publicului de acasă de către presa docilă, care îl lăuda pe Mussolini pentru faptul că, după secole de barbarie, a adus Libia în lumea civilizată[56].

Mussolini a început să se pregătească de război din 1931, spunându-le generalilor săi să fie gata până în 1935. În anul următor l-a concediat pe Dino Grandi, preluând frâiele Ministerului Afacerilor Externe. După ce Hitler s-a retras din Societatea Naţiunilor în octombrie 1933, Ducele a înteţit eforturile pentru a-şi reînarma ţara. L-a înlăturat pe Italo Balbo şi a preluat controlul mai întâi asupra Ministerului de Război, apoi asupra Ministerului Forţelor Navale şi Aeriene. Cu excepţia Ministerului de Finanţe, toate pârghiile puterii erau acum în mâinile lui. Mussolini a ajuns să se convingă că este un om al destinului, Napoleon şi Cezar într-o singură persoană, un lider providenţial a cărui mână va remodela lumea modernă. A ajuns să creadă mottoul regimului: „Mussolini are întotdeauna dreptate”. Iar adulatorii din jurul său i-au întreţinut aceste iluzii[57].

Ca să fie pregătit de război, Mussolini voia independenţă economică. S-au iniţiat nesfârşite campanii pentru implicarea populaţiei. Era Lupta pentru Grâne, care avea ca scop

reducerea importurilor, cu fotografii ale lui Mussolini la maşina de treierat. Erau Lupta pentru Orez, Lupta pentru Pământ, Lupta pentru Naşteri şi Războiul împotriva Muştelor, toate conduse de Duce[58].

Italia avea deja două colonii în Cornul Africii. Odată cu cucerirea Etiopiei se unea teritoriul cuprins între Eritreea şi Somalia. Mussolini visa la o Africă de Est italiană, de unde milioane de colonizatori puteau să extragă aur, diamante, cupru, fier, cărbune şi petrol cu care să îşi construiască imperiul şi să domine continentul. Dorea, de asemenea, să şteargă o pată care ştirbea reputaţia ţării. În 1896, împăratul Menelik învinsese umilitor armata italiană la Adwa. Acel eşec nu îi dădea pace.

Înainte să se decidă asupra războiului, Mussolini nu s-a consultat decât cu regele. Pe 2 octombrie 1935, după un an de ciocniri de trupe la graniţa cu Etiopia, populaţia era chemată în pieţe de clopotele bisericilor şi de sirene, unde şi-a ascultat la difuzoare liderul declarând război. Convocările fuseseră cu mare grijă organizate de Starace. S-a estimat că în jur de douăzeci şi şapte de milioane de oameni au luat parte la cea mai mare punere în scenă din istoria umanităţii[59].

Însă pregătirile financiare şi militare pentru război lăsau mult de dorit. Strategia Ducelui, care îşi înlăturase toţi generalii pentru a prelua în întregime puterea, era criminală. Mussolini a ordonat să se folosească sute de tone de iperită, care să fie împrăştiate atât pe combatanţi, cât şi pe civili. Prevestind parcă ororile din timpul lui Hitler şi Stalin, uciderea în masă era însoţită de atrocităţi cutremurătoare, etiopienii fiind decapitaţi şi executaţi pe marginea unor gropi deja săpate. După un atentat eşuat la viaţa generalului Rodolfo Graziani, forţele de ocupaţie au recurs la represalii, omorând 20.000 de oameni în doar trei zile în capitala Addis Abeba. Bebeluşii erau zdrobiţi, femeilor însărcinate li se scoteau intestinele, iar familii întregi erau împuşcate, arse, înjunghiate sau omorâte cu bâtele. Când un ziar l-a comparat pe învingătorul Graziani cu Hannibal, Mussolini s-a înfuriat: doar numele său putea fi menţionat alături de numele giganţilor Romei antice. De la sfârşitul anului

1935 şi până în 1938, cel puţin un sfert de milion de oameni au murit în Etiopia din cauza războiului[60].

Atrocităţile au fost ascunse cu mare grijă publicului larg, în timp ce aparatul de propagandă prezenta războiul ca pe o eliberare a poporului etiopian, o operaţiune care le-a adus libertate şi civilizaţie victimelor unui sistem feudal de caste. Din nou, cu ajutorul subvenţiilor secrete, această imagine a fost propagată şi acasă, şi peste hotare, unii jurnalişti străini primind echivalentul a mii de dolari pentru a vizita Addis Abeba şi a-şi prezenta călătoria în termeni favorabili[61].

Regatul Italiei era acum un imperiu, iar micul rege Victor Emanuel al III-lea devenise împărat. Lui Mussolini i s-a acordat titlul de Fondator al Imperiului. Ca şi în vremea romanilor, a fost adusă pradă de război din teritoriile proaspăt cucerite. Marele obelisc de la Aksum, cântărind aproximativ 160 de tone şi datând din secolul al IV-lea, a fost adus pe roţi la Roma, fiind dezvelit lângă Circus Maximus pe 28 octombrie 1937 pentru a sărbători a cincisprezecea aniversare a Marşului asupra Romei. Asemenea împăraţilor, Mussolini avea acum propriul forum; numit Foro Mussolini, a fost construit pentru a sărbători cucerirea Etiopiei, cu frize din mozaic înfăţişând tancuri şi avioane de luptă. Şi alte monumente au apărut în imperiu. Pentru „a imortaliza fondarea imperiului pentru generaţiile viitoare”, profilul Ducelui, de 150 de metri, a fost sculptat în stânca unui munte care domina defileul Furlo, în centrul Italiei[62].

Când Mussolini a anunţat de la balconul său, pe 9 mai 1936, anexarea Etiopiei, mulţimile au izbucnit frenetic. Aşa cum a remarcat un observator perspicace, „el ştia că, probabil pentru prima dată, se bucura de sprijinul şi admiraţia neţărmurită a întregului popor italian”. Era ultima lui zi de glorie, căci steaua sa începea să pălească[63].

Poate că imperiul se bucura de popularitate acasă, dar relaţiile cu Franţa şi Marea Britanie se deterioraseră. Societatea Naţiunilor a condamnat Italia, izolându-l astfel şi mai mult pe Mussolini şi obligându-l să se apropie de Germania. Iniţial, Mussolini l-a privit pe Hitler cu suspiciune, simţindu-se

ameninţat de un rival. Când cancelarul german a venit la Veneţia în iunie 1934 pentru o primă întâlnire, Ducele l-a ignorat şi s-a adresat mulţimii entuziaste adunate în Piaţa San Marco purtând toate însemnele militare. Un Hitler palid şi nesigur, îmbrăcat cu o haină largă, galbenă şi cu pantofi de lac, a urmărit totul de la balconul unui palat din apropiere, fascinat de omul atât de adorat de poporul său. „Credea că entuziasmul faţă de Mussolini era sincer”, avea să scrie Alfred Rosenberg, ideologul partidului. Era prima călătorie peste hotare a lui Hitler, care şi-a dat seama apoi că nu lăsase o impresie tocmai bună[64].

În septembrie 1937, după ce războiul din Etiopia a fost condamnat la nivel internaţional, Ducele a călătorit la Berlin. De data aceasta a fost rândul lui să fie impresionat de Führer, care a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a-l copleşi cu onorurile cuvenite unui aliat preţios. Aproape un milion de oameni, aduşi din provincie cu trenuri speciale, au umplut ascultători străzile capitalei pentru a-l ovaţiona pe Mussolini. Numeroşi poliţişti sub acoperire se plimbau prin mulţime, cu câini care stăteau la pândă. Ducele a fost de-a dreptul vrăjit de gazdă, „vizibil ameţit de spectacolul puterii şi fascinat de omul ferm hotărât să o exercite”. Mussolini nu mai era personajul puternic şi plin de vioiciune care îl impresionase pe Führer la Veneţia. Aşa cum avea să observe prim-secretarul Ambasadei Britanice la Berlin, trăsăturile lui se înăspriseră. „Era gras şi chel şi arăta ca un împărat roman dedat desfrâului...”[65]

Mussolini şi revoluţia cămăşilor negre fuseseră o sursă de inspiraţie pentru Hitler, iar acum maestrul începea să îşi imite elevul. La câteva luni după ce s-a întors de la Berlin, Mussolini s-a alăturat Germaniei şi Japoniei într-un pact tripartit împotriva comunismului, fără să consulte Marele Consiliu. Pactul l-a obligat să trădeze Austria, care a fost invadată de Hitler în martie 1938. După ce a asigurat pe toată lumea, inclusiv pe Duce, că niciun colţ de pământ ceh nu va fi alipit cu forţa, Hitler şi-a trimis trupele în Cehoslovacia, dându-i astfel o mare lovitură de imagine lui Mussolini, care le transmisese miniştrilor săi, sigur pe sine, că nu va fi nicio anexare. „De

fiecare dată când Hitler invadează o ţară, mă informează”, a răbufnit Mussolini, perfect conştient de reacţia ostilă a propriilor oameni şi iritat de aluziile răutăcioase că ar fi gauleiterul Italiei, un simplu subaltern al Führerului[66].

Mussolini şi-a recâştigat rapid credibilitatea, luând decizia de a invada Albania pentru a ţine pasul cu aliatul său, al cărui Reich se întindea acum înspre sud, până la graniţa cu Italia. Dar şi aici a făcut o treabă de mântuială, deşi Albania era practic o enclavă aflată deja efectiv sub controlul Italiei. Fiind convins că secretul succesului lui Hitler era faptul că el, şi nu generalii săi, dicta strategia, Mussolini abia a catadicsit să îl informeze pe comandantul corpului expediţionar. În locul unei invazii în stilul războiului-fulger inspirat de Führer, a avut loc o invazie haotică, ce arăta cât de nepregătită şi neechipată era de fapt armata lui[67].

Cum cele două mari puteri au hotărât în secret să se pregătească pentru războiul din Europa, alianţa cu Germania s-a consolidat prin Pactul de Oţel semnat în mai 1939. Hitler s-a angajat să evite ostilităţile timp de trei ani, ca să-i acorde timp lui Mussolini să se pregătească pentru luptele ce aveau să urmeze. Trei luni mai târziu Germania invada Polonia. Galeazzo Ciano, pe atunci ministru de Externe, a fost unul dintre cei care au înţeles că Mussolini împinge ţara în prăpastie. „Trebuie să lupt până la final. Altminteri va cădea ţara, va cădea fascismul, va cădea Ducele însuşi.”[68]

Mussolini era într-o situaţie disperată. Nu reuşise să-şi pregătească ţara pentru un război total, în schimb se urcase în aceeaşi barcă cu aliatul său, Hitler. Se lăudase faţă de omologul său de la Berlin că are 150 de divizii susţinute de o rezervă de douăsprezece milioane de soldaţi, dar în realitate doar zece divizii erau gata de luptă, şi acelea prost echipate. Dincolo de aparenta siguranţă de sine fără limite şi de setea neostoită de putere se afla o indecizie surprinzătoare, iar asta l-a adus pe Mussolini în pragul disperării, dându-i stări de depresie, făcându-l să se răzgândească adesea şi chiar să mărturisească în secret că spera ca Germania să fie învinsă. Însă la începutul anilor 1940 era convins că Hitler va învinge. „În ultima vreme,

fascinaţia sa pentru Führer a crescut din ce în ce mai mult. Iar motivul este succesul lui pe plan militar – singurul pe care Mussolini îl apreciază şi îl doreşte cu adevărat”, nota Ciano în jurnalul său. Pe 10 iunie 1940 a declarat război puterilor aliate[69].

Vreme de aproape două decenii, Mussolini încurajase ideea că este singurul om de încredere şi care nu poate să greşească. S-a folosit de cultul liderului pentru a-şi submina adversarii, asigurându-se că niciun posibil rival din Partidul Fascist nu se afla în centrul atenţiei. Pe cei rămaşi îi unea devotamentul pentru Duce, adulatori hotărâţi să se întreacă unii pe alţii prin osanalele înălţate geniului său. Îl minţeau în măsura în care şi el îi minţea. Dar, mai mult decât orice, Mussolini se minţea pe sine. S-a îngropat în propria viziune despre lume, devenind „sclavul propriului său mit”, după cum a scris biograful lui, Renzo de Felice. Ştia că cei din jur erau linguşitori şi că îi ascundeau informaţiile care l-ar putea înfuria. Nu avea încredere în nimeni, nu avea niciun prieten adevărat, nu avea pe cineva cu care să vorbească sincer. Odată cu trecerea timpului, Mussolini s-a izolat de ceilalţi, devenind practic prizonier între zidurile de la Palazzo Venezia[70].

Considerând că nu este de ajuns să ia toate deciziile importante de unul singur, Mussolini a încercat să controleze totul, aparent fără niciun simţ al priorităţilor. Aşa cum a scris valetul său, dictatura lui se extindea la „motoare cu combustibil, borax, jante de bicicletă, traduceri din latină, aparate foto, oglinzi, lămpi electrice şi apă minerală”. Mâna sa atingea totul. În toiul războiului şi-a găsit timp să schimbe culoarea copertei unei reviste pentru femei din violet în maro. În ianuarie 1939, când Europa se îndrepta spre război, ginerele său a observat unităţi militare care repetau pentru o paradă în faţa palatului. „Ducele îşi petrece mult timp la fereastra biroului său, ascuns după draperiile albastre, urmărind mişcările unităţilor militare. Din ordinul său, tobele şi trompetele se aud în acelaşi timp. El a ales bagheta dirijorului fanfarei, el personal îi învaţă mişcările care trebuie făcute şi tot

el schimbă dimensiunea şi forma baghetei. El crede cu tărie că forţa armată este cea care dă substanţă lucrurilor.”[71]

În consecinţă, Italia era dureros de nepregătită pentru război. Campania iniţiată de Mussolini pentru o economie independentă a avut succes pe partea de propagandă, dar a dus la o scădere a producţiei de oţel înainte ca războiul să fi început, ţara fiind astfel nevoită să importe anual milioane de tone de cărbune. Lupta pentru Grâne a crescut într-adevăr producţia de cereale, dar ţara a devenit şi mai dependentă de importurile de îngrăşăminte. În timp ce Starace a ordonat ca toată lumea să poarte uniformă, erau mult prea puţine pentru soldaţi, iar mulţi dintre ei aveau arme depăşite. Chiar şi Starace a fost eliberat din funcţie, la fel cum s-a întâmplat cu mulţi alţi ţapi ispăşitori, printre care şi ofiţeri superiori ai armatei, pentru ca vina să nu cadă pe Mussolini. Printre numeroasele poziţii pe care le deţinea, Ducele era şi ministrul Forţelor Aeriene, dar nu avea idee câte dintre aeronavele sale erau depăşite. Nu existau un buget alocat armatei şi nici o planificare propriu-zisă a personalului[72].

La apogeul gloriei sale, la mijlocul anilor 1930, Mussolini părea să fie un conducător cu adevărat popular. Au fost motive bine întemeiate pentru care vizitatorii străini – ca de altfel şi unii istorici de mai târziu – rămâneau impresionaţi de fascinaţia pe care o exercita asupra oamenilor. Pentru a întreţine cultul personalităţii se impunea mai degrabă loialitatea faţă de conducător decât afilierea la un anumit program politic. Acesta era în mod intenţionat superficial, ca să se adreseze unui număr cât mai mare de persoane. Oamenilor li se cerea adesea să vină în piaţa publică şi să-l aplaude pe Duce[73].

Unii îl aclamau pe conducător gândindu-se că astfel critică abuzurile fasciştilor locali. „De-ar şti Ducele!” (*Se lo sapesse il Duce!*) era o expresie des întâlnită. Cu cât erau mai mari frustrarea şi furia oamenilor la adresa Partidului Fascist, cu atât mai mult îl vedeau pe Mussolini ca pe un conducător absolut nevinovat căruia i se ascundeau intenţionat faptele sau care era prost sfătuit de subalterni[74].

Ideea de cult avea şi un iz de superstiţie şi magie. Într-o ţară profund religioasă, oamenii proiectau asupra lui Mussolini devotamentul şi adoraţia specifice credinţei creştine. Existau locuri sfinte, imagini sfinte, pelerinaje, chiar şi speranţa de vindecare printr-o atingere din partea conducătorului. Fotografiile lui erau adesea folosite ca talisman şi purtate pentru a aduce noroc. Mai mult decât orice, exista credinţa într-un om providenţial, mai degrabă decât în ideologia fascistă[75].

Dar, mai mult decât orice, oamenii nu aveau de ales. Aşa cum Emilio Lussu, un antifascist convins, remarca în 1936, regimul cerea dovezi ale adeziunii poporului, iar cămăşile negre căutau aceste dovezi cu bâta în mână. Când Ducele ţinea discursuri, mulţimile veneau la ordinele poliţiei şi ovaţionau la comandă, „ca figuranţii într-o distribuţie de mii de oameni, doar pentru ca ziarele să poată publica fotografii cu locuri publice pline ochi de oameni jubilând”[76].

Se cerea mai mult decât loialitate manifestă faţă de conducător, iar după câţiva ani cei mai mulţi învăţaseră regulile jocului. Mussolini era un actor grozav, subordonaţii lui erau mari interpreţi, iar naţiunea întreagă era un spectacol foarte bine repetat. Pentru cei care nu-şi jucau rolurile pedepsele erau dure. După chestiunea Matteotti din 1925 s-a ridicat un stat poliţienesc totalitar, care la mijlocul anilor 1930 dobândise puteri extraordinare, făcând tot posibilul să ţină populaţia sub supraveghere. Poliţia politică, cunoscută şi sub numele de PolPol, acţiona mână în mână cu OVRA, Organizația Voluntară pentru Reprimarea Antifascismului, pe scurt *piovra* sau „caracatiţa”, cu tentacule care se întindeau peste tot. La acestea se adăugau poliţia de stat şi carabinierii locali, care făceau parte din armată. Erau cinci forţe speciale de miliţie pentru calea ferată, drumuri, poştă, telegraf şi servicii telefonice, porturi şi păduri. Capitala avea miliţia metropolitană, cu aproximativ 12.000 de agenţi care îşi făceau rondul în civil. Vecini invidioşi, colegi geloşi, chiar şi rude nemulţumite, toţi raportau orice discuţie suspectă. Foarte puţini aveau curajul să vorbească deschis în prezenţa unui grup mai

mare de trei persoane. După cum spunea un observator, Italia era o „naţiune de prizonieri, condamnaţi la entuziasm”[77].

În ciuda implicării totale a statului poliţienesc, entuziasmul faţă de lider era în declin în 1939. Presa clandestină circula din ce în ce mai mult, unele ziare fiind tipărite chiar la *Popolo d'Italia.* Credibilitatea conducătorului era direct atacată. În opinia unui adept fascist, regimul reprezenta cel mult 30.000 de oameni. Nimeni nu mai credea în parade, scria într-un raport de la Roma, iar populaţia era nemulţumită din cauza rafturilor goale din magazine, urmare a sancţiunilor economice impuse de Societatea Naţiunilor. Jurnalele obligatorii difuzate în cinematografe nu mai inspirau respect, iar spectatorii huiduiau şi râdeau batjocoritor în întunericul sălilor. Litera M, afişată peste tot în onoarea lui Mussolini, devenise şi ea obiect de batjocură, oamenii spunând că vine de la „mizerie”[78].

Fiind informat de serviciile secrete în privinţa nemulţumirii crescânde a poporului, Mussolini a înţeles că trebuia să arate că steaua sa nu apusese încă şi că putea să demonstreze asta prin câteva victorii rapide. În iunie 1940 era pregătit să-şi încerce norocul, atât al său, cât şi al ţării, declarând război Franţei şi Marii Britanii. „Fie ca Dumnezeu să ajute Italia”, scria ginerele lui[79].

În primele ore ale zilei de 28 octombrie 1940, armata italiană trecea graniţa Albaniei pentru a invada Grecia. Din moment ce Berlinul nu-l informase în prealabil despre planul atacării Poloniei, Olandei şi Franţei, Ducele a considerat că e rândul lui să-l surprindă pe Hitler. Nici măcar oamenii lui Mussolini nu au fost informaţi. Rodolfo Graziani, şeful personalului militar, a aflat despre invazie de la radio. În loc să poarte un război-fulger, trupele s-au împotmolit din cauza vremii nefavorabile şi s-au retras înspre Albania în câteva săptămâni. Marea Britanie a intervenit de partea Greciei şi a distrus jumătate din flota de război a Italiei.

„Vom îngenunchea Grecia”, declara sfidător Mussolini pe 18 noiembrie, în timp ce mulţimile îl aclamau supuse la Palazzo Venezia. Discursul a fost distribuit peste tot de către Ministerul Culturii Populare, fiind transmis la radio în şapte limbi. Dar mulţi italieni nu mai credeau ce le spunea conducătorul lor şi

ascultau radioul britanic pentru a afla ce se întâmpla în propria ţară. În următorii trei ani s-au cheltuit aproximativ 60 de milioane de lire italiene pentru contraccararea programelor de radio clandestine de la Londra, dar fără prea mare succes[80].

Mussolini s-a văzut obligat să apeleze la Hitler, care i-a venit în ajutor în aprilie 1941. În câteva săptămâni, germanii au trecut Balcanii şi au ajuns la Atena, capitala Greciei. Dar acest ajutor a venit şi cu o notă de plată: peste tot în Italia erau acum experţi militari, consultanţi în economie şi agenţi secreţi, intervenind în toate treburile statului. Dictatorul de fier nu părea să fie mai mult decât un vasal. „Nu am fost niciodată trataţi ca parteneri, ci mereu ca sclavi”, nota Ciano cu amărăciune în jurnalul său[81].

Oriunde îşi trimitea Ducele soldaţii, aceştia erau învinşi. La câteva luni după ce Armata a 10-a a străbătut deşertul libian pentru a invada Egiptul în septembrie 1940, trupele britanice au împins-o înapoi. În noiembrie 1941 italienii au rezistat unui ultim atac în vechiul oraş imperial Gondar, unde au fost învinşi de forţele aliate ajutate de trupele de rezistenţă etiopiene. Pe Frontul de Est, unde Mussolini a trimis un corp de armată împotriva Uniunii Sovietice, Italia a suferit pierderi foarte mari. În iulie 1942, Mussolini era sleit de puteri, distrus de boală, izolat, decepţionat de propriul declin. Un colaborator apropiat l-a găsit „încărunţit, tras la faţă, cu privirea îngrijorată şi ochii obosiţi, cu gura strâmbată într-o grimasă de amărăciune”[82].

Omul care fusese cândva în lumina reflectoarelor, pe cer, pe mare, pe pământ începea să dispară din vizor, să evite publicul. Vreme de şase luni nu s-a publicat nicio imagine cu Mussolini, cel care cândva era numit „cel mai fotografiat om de pe glob”. A încetat să se mai adreseze poporului. Pe 10 iunie 1941 a avut o scurtă apariţie publică pentru a marca prima aniversare a intrării Italiei în război, dar în cele optsprezece luni care au urmat a păstrat tăcerea[83].

Pe 2 decembrie 1942 a rupt tăcerea, dovedind că era încă în viaţă. Dar s-a dovedit a fi prea puţin şi prea târziu. Vocea i se schimbase, şuşoteau oamenii. Discursul a fost superficial. Părea că nu mai are contact cu realitatea, confirmând impresia unui

lider animat doar de propria mândrie, care îşi ducea ţara la ruină. În loc să aţâţe ura faţă de duşman, discursul i-a întors pe oameni împotriva sa[84].

De la început Mussolini a trebuit să se lupte cu regele şi cu papa pentru a câştiga loialitatea poporului său. Poate că imaginea lui era omniprezentă, dar pe timbre şi pe monede se afla chipul regelui. Mussolini era doar şeful guvernului, în timp ce regele era şeful statului. Şi oricât a încercat fascismul să imite religia, tot papa se bucura de loialitatea milioanelor de catolici ai ţării.

Forţele aliate au început să bombardeze Italia la zece zile după ce Mussolini a declarat război în 1940. Aproape fiecare oraş a devenit o ţintă, primele fiind atacate de aviatorii britanici, apoi de cei ai Statelor Unite. Pe 19 iulie 1943, când avioanele Aliaţilor au ţintit pentru prima dată capitala, papa Pius al XII-lea a fost văzut în cartierele distruse, îmbrăcat într-o sutană albă murdară, înconjurat de credincioşii locului, în timp ce Mussolini stătea ascuns în palat[85].

Luni întregi oamenii l-au acuzat pe Mussolini că a distrus ţara. Că Ducele a trădat Italia. A fost un criminal, un ucigaş, un tiran sângeros. Unii îl blestemau în barbă, alţii spuneau răspicat că îi doreau moartea[86].

Regele a fost cel care a dat lovitura finală. Când deasupra Romei încă mai plutea izul înţepător al fumului, Marele Consiliu Fascist a votat împotriva conducătorului său. O zi mai târziu, pe 25 iulie 1943, Mussolini a fost arestat din ordinul lui Victor Emanuel. Niciun membru al partidului nu s-a împotrivit, în ciuda jurământului solemn de a-l apăra pe Mussolini până la moarte. Asemenea altor lideri fascişti, Achille Starace a încercat repede să intre în graţiile lui Pietro Badoglio, primul Duce de Addis Abeba şi noul şef al guvernului[87].

Istoricul Emilio Gentile arătase cu decenii în urmă că un zeu care se dovedeşte a fi imperfect „este condamnat să fie detronat şi desacralizat de către credincioşii săi cu aceeaşi ardoare cu care a fost adorat”. În unele zone din Italia mulţimile îndârjite au intrat cu forţa în sediile Partidului Fascist chiar în ziua

arestării, aruncând pe fereastră efigiile, busturile şi portretele dictatorului înlăturat[88].

Lui Mussolini îi mai rămăsese totuşi un prieten. Înlăturarea umilitoare a unui aliat apropiat era o ameninţare la adresa imaginii liderului intangibil şi sacru, astfel că Hitler a organizat o operaţiune îndrăzneaţă de salvare, trimiţând o trupă de comando pentru a-l elibera pe Mussolini şi a-i reda libertatea. Cu o săptămână înainte, pe 3 septembrie 1943, Italia semnase un armistiţiu, îndemnând trupele germane să preia controlul ţării. Acum, când războiul întorsese ţara cu susul în jos, germanii l-au instalat pe Mussolini la Salò pentru a instaura un nou regim, Republica Socială Italiană. Marea realizare a lui Mussolini a constat într-o serie de execuţii ale liderilor fascişti care votaseră împotriva lui la ultima întâlnire a Marelui Consiliu. Propriul său ginere, Galeazzo Ciano, a fost legat de un scaun şi împuşcat în ceafă.

Într-un interviu acordat în ianuarie 1945 lui Madeleine Mollier, soţia ataşatului de presă de la Ambasada Germaniei, Mussolini părea să-şi fi acceptat soarta, descriindu-se ca fiind „ceva mai mult decât un cadavru”. „Da, doamnă, sunt un om terminat. Steaua mea a pălit”, a continuat el. „Aştept finalul tragediei şi, în mod curios detaşat de toate, nu mă mai simt deloc actor. Simt că sunt ultimul spectator.” Finalul a venit câteva luni mai târziu, când a fost prins de partizanii antifascişti. Împreună cu câţiva dintre adepţii săi, printre care şi amanta lui, Clara Petacci, au fost împuşcaţi rapid, cadavrele fiind aruncate într-o furgonetă şi duse la Milano. Au fost atârnaţi de o grindă cu capul în jos. Achille Starace, arestat şi el la puţin timp după aceea, a fost dus să vadă cadavrul conducătorului său, fiind apoi executat şi atârnat alături de omul pe care îl aclamase ca pe un zeu[89].

În lunile care au urmat, oamenii au cântat imnul fascist cu un sarcasm nedisimulat, distrugând toate simbolurile vechii dictaturi de pe clădirile şi monumentele din toată ţara, făcând bucăţi statuile fostului lor conducător. Au dat vina doar pe Mussolini, o perspectivă generată, în mod paradoxal, chiar de cultul personalităţii. „Un om şi doar un singur om” au fost

cuvintele celebre pe care le-a rostit Churchill în decembrie 1940, absolvindu-i pe fascişti de orice responsabilitate[90].

2

Hitler

„În vreme ce ne plimbam prin grădinile de la Villa Borghese”, le povestea Hitler invitaţilor săi la dineul din 21 iulie 1941, timp în care Luftwaffe bombarda Moscova, „i-am putut compara profilul cu cel al busturilor romane, şi atunci mi-am dat seama că el este unul dintre Cezari”. Marşul Ducelui asupra Romei, explica el, a fost un moment istoric crucial. „Cel mai probabil cămăşile brune nu ar fi existat fără cămăşile negre.”[1]

Cu două decenii înainte, Marşul asupra Romei însufleţise Partidul Nazist, care era încă la început, având mai puţin de 10.000 de membri care, pe 3 noiembrie 1922, l-au numit pe Adolf Hitler un „Mussolini al Germaniei”. În acelaşi timp în care Mussolini se prezenta poporului său cu titlul de Duce, membrii partidului au început să îl numească pe Hitler Führer, cuvânt care în germană înseamnă „conducător”[2].

Cu trei ani înainte, când Hitler ţinuse primul discurs politic la o berărie din München, puţini ar fi putut anticipa ascensiunea lui fulminantă. În tinereţe sperase să devină artist la Viena, însă intrarea la Academia de Arte Frumoase i-a fost respinsă în două rânduri. Se bucura de un stil de viaţă boem, citea mult şi îşi urma pasiunea pentru operă şi arhitectură.

În 1914, după ce a fost declarat inapt pentru serviciul militar în cadrul armatei austro-ungare, a reuşit totuşi să se înroleze în armata bavareză. A participat la unele dintre cele mai sângeroase bătălii din Primul Război Mondial, iar în octombrie 1918 a orbit temporar din cauza unei grenade britanice cu gaz. În spital a aflat despre colapsul militar al Germaniei şi a fost

cuprins de o disperare care peste noapte s-a transformat în ură. Ca mulţi alţi naţionalişti, a devenit ferm convins că armata a fost atacată pe la spate, că a fost trădată de liderii civili care au înlăturat dinastia Hohenzollern pentru a pune bazele Republicii de la Weimar şi pentru a semna un armistiţiu în urma Revoluţiei din Noiembrie.

Hitler s-a întors la München, unde a locuit până la izbucnirea războiului. A găsit oraşul îmbrăcat în drapele roşii deoarece, după abolirea monarhiei Wittelsbach în noiembrie 1918, premierul socialist Kurt Eisner constituise Statul Liber Bavaria. Asasinarea lui Eisner câteva luni mai târziu a iscat proteste în rândul muncitorilor, care s-au grăbit să proclame Republica Sovietică a Bavariei. A fost un experiment care s-a încheiat foarte repede, strivit violent de trupele guvernamentale şi voluntarii paramilitari. În zorii revoluţiei eşuate, lui Hitler i s-a cerut să le vorbescă soldaţilor care se întorceau de pe front despre pericolele comunismului. Simţea că acest lucru îl împlineşte, descoperind că are un nou talent: „Se confirma ceea ce presimţisem întotdeauna: ştiam *să vorbesc*”[3].

Abilităţile sale de orator i-au atras atenţia lui Anton Drexler, fondatorul Partidului Muncitoresc German (DAP), un grup de conservatori vag organizat, care amestecau naţionalismul cu anticapitalismul în încercarea de a atrage un număr cât mai mare de simpatizanţi. Hitler s-a alăturat partidului în septembrie 1919 şi a devenit curând cel mai influent orator al lui, oamenii venind să îl asculte. Unul dintre cei mai vechi membri ai partidului şi-a adus aminte că iniţial nu a fost impresionat de acel bărbat care arăta ca „un chelner dintr-un restaurant de gară”, cu cizme grele, vestă de piele şi o mustaţă mică şi ciudată. Dar odată ce a început să vorbească, a electrizat publicul. „În primii lui ani avea un control al vocii, al frazei şi al efectelor care nu a fost niciodată egalat, dar în această seară a fost mai bun ca oricând.” Începea liniştit, rezervat, dar treptat îşi lua avânt, folosind un limbaj simplu, pe înţelesul oamenilor obişnuiţi. Pe măsură ce vorbea se înflăcăra şi începea să-i atace pe evrei, îl critica pe kaizer, tuna şi fulgera împotriva celor care profitau de pe urma războiului, vorbind din ce în ce mai repede

şi cu gesturi teatrale, împungând din când în când aerul cu degetul. Ştia cum să îşi adapteze mesajul pentru public, dând glas urii şi speranţei celor prezenţi. „Publicul a răspuns la final izbucnind în urale şi aplauze frenetice." Până în 1921, Hitler a ajuns să umple un loc ca Circul Krone din München cu mai mult de 6.000 de adepţi[4].

În februarie 1920, partidul şi-a schimbat denumirea în Partidul Muncitoresc Național-Socialist German (NSDAP sau Partidul Nazist). În scurt timp au găsit şi un ziar care să le deservească scopurile, *Völkischer Beobachter*, care aparţinuse iniţial Societăţii Thule, un grup ocult ai cărui membri aveau drept simbol svastica şi credeau în venirea unui mesia german care va mântui ţara. Dietrich Eckart, noul redactor al ziarului, şi-a pus toată nădejdea într-un jurnalist pe nume Wolfgang Kapp. În martie 1920, Kapp împreună cu 6.000 de adepţi au organizat la Berlin un puci împotriva Republicii de la Weimar, dar au eşuat după ce toţi angajaţii din administraţia statului au intrat în grevă. Acum Eckart s-a îndreptat spre Hitler, pe care îl vedea drept „salvatorul patriei". Fiind cu douăzeci de ani mai în vârstă, Eckart i-a devenit mentor, ajutându-l să îşi creeze o imagine şi folosindu-se de ziarul *Völkischer Beobachter* pentru a-l înfăţişa pe Hitler ca noua personalitate de seamă a Germaniei[5].

În vara anului 1921, conducerea partidului a întâmpinat venirea unui alt „tribun puternic şi popular", liderul unei organizaţii rivale numite Asociaţia Muncitorilor Germani. Aceştia au propus o fuziune. Hitler a văzut asta ca pe o ameninţare la adresa lui şi, într-un acces de furie, a riscat totul şi şi-a prezentat demisia. Totul depindea de Eckart, care a mediat întreaga situaţie. De teamă să nu-l piardă pe cel mai marcant membru al partidului, liderii s-au lăsat înduplecaţi. Dar acum Hitler cerea să fie „preşedinte cu puteri dictatoriale". Câteva luni mai târziu, Eckart scria cu însufleţire în *Völkischer Beobachter* că nu exista om mai altruist, mai drept şi mai devotat decât Hitler, care a intervenit în soarta partidului cu „un pumn de fier"[6].

În momentul în care Hitler a preluat puterea în cadrul Partidului Nazist, el a pus şi bazele unei organizaţii paramilitare numite SA (prescurtare de la Sturmabteilung, Batalioanele de asalt). Ernst Röhm, un adept loial, s-a asigurat că acestea urmau să zdrobească pe oricine ar fi încercat să-l contreze pe Hitler în întâlnirile publice. SA patrulau pe străzile Münchenului, îşi atacau duşmanii şi întrerupeau evenimentele organizate de opoziţie.

Partidul Nazist era acum partidul Führerului, iar Hitler lucra zi şi noapte la consolidarea acestuia. El concepea fluturaşii de un roşu aprins folosiţi pentru recrutarea de noi membri şi tot el supraveghea paradele, drapelele, fanioanele, muzica şi fanfarele militare care atrăgeau mulţimi din ce în ce mai mari. Hitler era un coregraf meticulos, ce acorda atenţie fiecărui detaliu. Pe 17 septembrie 1921 s-au publicat instrucţiuni care stabileau exact dimensiunile şi culoarea svasticilor pentru banderole. Cămăşile brune au apărut după Marşul lui Mussolini asupra Romei[7].

Aidoma lui Mussolini, Hitler a acordat o deosebită atenţie imaginii pe care o afişa public. Când unul dintre primii adepţi i-a sugerat că ar fi mai bine ori să-şi lase mustaţa să crească, ori să o taie de tot, el a rămas neclintit. „Nu te îngrijora”, i-a spus, „lansez o nouă modă. În timp, oamenilor le va plăcea să mă copieze”. Mustaţa a devenit un semn distinctiv, la fel ca şi cămaşa brună. Hitler, asemenea lui Mussolini, era miop, dar se asigura să nu fie niciodată văzut în public cu ochelari. Nedorind să fie recunoscut de poliţie, Hitler, spre deosebire de omologul său italian, evita fotografii. Pe măsură ce devenea din ce în ce mai cunoscut, speculaţiile cu privire la înfățișarea sa îi dădeau o aură de mister. Abia în toamna anului 1923 Hitler a fost de acord să îi pozeze lui Heinrich Hoffmann, care avea să devină curând fotograful oficial al partidului. Aceste prime imagini sugerau o intransigenţă absolută şi o dorinţă de putere fanatică prin privirea aspră, sprâncenele ridicate, buzele strânse şi braţele încrucişate cu fermitate. Fotografiile au fost îndelung vehiculate prin presă şi erau vândute pe post de cărţi poştale şi portrete[8].

Pe 20 aprilie 1923, când Hitler împlinea treizeci şi patru de ani, cultul liderului luase deja avânt. Un titlu de pe prima pagină a organului partidului îl desemna „Führerul Germaniei”. Alfred Rosenberg, unul dintre primii săi aliaţi, l-a numit „Conducătorul Naţiunii Germane”, descriind felul cum marele om de la München stabilise o „legătură misterioasă” cu numeroşii săi adepţi. Pe de altă parte, Hitler, ştiind foarte bine că duşmanii îl etichetau drept demagog şi tiran, „Maiestatea Sa Adolf I” megalomanul, se autocaracteriza în termeni modeşti, spunând că nu era „altceva decât un toboşar şi culegător”, un simplu apostol care îl aşteaptă pe Hristos[9].

Toate acestea erau însă falsă modestie. Cum Eckart însuşi spunea, Hitler putea fi surprins mergând iritat de colo colo prin curte, strigând: „Trebuie să intru în Berlin ca Iisus în Templul Ierusalimului şi să-i dau afară cu biciul pe cămătari”. În încercarea de a-l imita pe Mussolini, pe 8 noiembrie 1923 a încercat o lovitură de stat, năvălind într-o berărie din München cu SA şi anunţând formarea unui nou guvern alături de generalul Erich von Ludendorff, şeful armatei germane din timpul Primului Război Mondial. Armata nu s-a alăturat rebelilor. A doua zi poliţia a înăbuşit cu uşurinţă această tentativă, iar Hitler a fost arestat[10].

Puciul de la berărie a fost un eşec. Hitler, după gratii, a căzut în depresie, dar a revenit repede pe poziţii, văzând în aceasta un semn al martiriului. Larga difuzare în presă i-a asigurat notorietatea atât acasă, cât şi peste hotare. Cetăţeni din toate colţurile ţării i-au trimis daruri, până şi câţiva gardieni i-au şoptit „*Heil Hitler*” când au intrat în mica încăpere ce îi servea drept celulă. La proces judecătorii au fost înţelegători, permiţându-i să folosească sala de judecată pentru propagandă, iar cuvintele lui au fost reproduse în toate ziarele. S-a prezentat la tribunal nu ca acuzat, ci ca acuzator, înfăţişând Republica de la Weimar ca fiind adevăratul criminal. Şi-a asumat întreaga responsabilitate pentru puci. „Sunt singurul responsabil”, a recunoscut el. „Dacă astăzi mă aflu aici în calitate de revoluţionar, atunci sunt un revoluţionar împotriva revoluţiei. Nu se poate vorbi de înaltă trădare cu referire la trădătorii din

1918.” Acum lua în derâdere ideea că ar fi fost un simplu toboşar implicat într-o acţiune patriotică. „De la bun început scopul meu a fost de o mie de ori mai înalt… Voiam să fiu cel care distruge marxismul.”[11]

Sentinţa primită pentru înaltă trădare a fost o condamnare surprinzător de scurtă, de doar cinci ani, redusă apoi la treisprezece luni, dar îndeajuns de lungă pentru ca Hitler să-şi scrie autobiografia politică. La momentul ieşirii din închisoare, în 1924, cu câteva zile înainte de Crăciun, cea mai mare parte a manuscrisului intitulat *Mein Kampf* era finalizată. Cartea a apărut în vara anului 1925, dar abia în 1933 avea să devină bestseller.

Mein Kampf relua cam tot ce spusese Hitler în discursurile sale de la berărie. Toate relele care se abăteau asupra ţării, fie că era vorba de un parlament corupt sau de ameninţarea comunismului, se datorau evreilor. Programul lui era clar: abrogarea Tratatului de la Versailles, înlăturarea evreilor, pedepsirea Franţei, construirea Germaniei mari şi invadarea Uniunii Sovietice pentru a câştiga „spaţiu vital” (*Lebensraum*). Dar *Mein Kampf* vorbea şi despre legenda lui Hitler. Copil genial, cititor vorace, orator înnăscut, artist neînţeles condus de destin spre schimbarea sorţii unui popor. Un om cuprins, ca nimeni altul, de o pasiune arzătoare ce l-a ajutat să-şi găsească cuvintele care, „asemenea unor lovituri de ciocan, deschid porţile inimii unui popor”. Un om ales de ceruri pentru a fi mesagerul dorinţelor sale. Aşa cum avea să spună unul dintre adepţii lui apropiaţi, Hitler a fost un oracol, un *Traumlaller*, cel care rosteşte profeţii în vis[12].

Oracolul a fost însă redus la tăcere. Statul bavarez i-a interzis să mai vorbescă în public în momentul în care a ieşit din închisoare. *Völkischer Beobachter* a fost scos în afara legii, iar partidul a fost închis. În mare parte, aceste restricţii au fost ridicate în februarie 1925, dar afişele de propagandă au continuat până în 1927 să îl înfăţişeze pe Hitler bandajat la gură, cu mesajul „Împiedicat să vorbească”, el însuşi prezentându-se ca un patriot persecutat[13].

Din momentul în care a ieşit pe poarta de fier a închisorii Landsberg, Hitler s-a îndreptat spre cel care urma să îl fotografieze. Heinrich Hoffmann îl aştepta afară pentru a surprinde momentul pentru posteritate, însă un gardian l-a ameninţat că îi confiscă aparatul. În schimb, Hitler a pozat în faţa porţii vechiului oraş, stând lângă treapta maşinii Daimler-Benz, privind ferm către aparat, cu mustaţa tăiată îngrijit şi părul pieptănat peste cap. Fotografia a făcut înconjurul lumii[14].

Hitler nu putea fi auzit, dar acum putea fi văzut de oameni din toate păturile sociale, din moment ce între 1924 şi 1926 Hoffmann a publicat trei albume cu imagini ale acestuia. Ultimul volum, intitulat *Trezirea Germaniei în cuvinte şi imagini*, îl înfăţişa pe lider ca pe un salvator: „Un bărbat s-a ridicat din mulţime, împărtăşind tuturor adevărul dragostei de ţară”. Au apărut şi afişe, unele înfăţişând mulţimi mari de oameni care aşteptau cu nerăbdare apariţia salvatorului[15].

Pe când se întorceau la München, Hoffmann l-a întrebat pe Hitler ce are de gând să facă. „Am să o iau de la început.” Partidul a fost resuscitat şi a primit un nou sediu pe Brienner Strasse, iar în scurt timp a fost numit „Casa Brună”. Hitler a conceput fiecare detaliu, inclusiv scaunele din piele roşie având ştanţată pe spate creasta vulturului suveran, inspirat din Roma antică. De o parte și de alta a intrării se aflau două tăblițe de bronz cu numele celor care își pierduseră viaţa în puciul de la berărie şi care acum erau văzuţi ca „martiri ai mişcării”[16].

Însă membrii întârziau să apară. Abia în 1927 au ajuns la 57.000, cifra pe care o atinseseră înainte de puci. Aceştia au fost anii în care partidul a stat în umbră, în care economia şi-a revenit, ajutată de o nouă monedă care a temperat inflaţia şi de infuzia de capital din Statele Unite. Guvernul s-a stabilizat. Germania a fost readusă pe eşicherul internaţional odată cu intrarea în Societatea Naţiunilor în 1926. Privind retrospectiv, istoricii au numit aceşti ani „Epoca de aur a Republicii de la Weimar”.

Susţinerea NSDAP era atât de firavă, încât interdicţia de a vorbi în public a fost ridicată în martie 1927. Dar, în ciuda butaforiilor ce acompaniau ieşirile în public ale lui Hitler, cu

muzica răsunând tare, drapele desfăşurându-se în vânt, afişe unduindu-se şi adepţii cu mâinile întinse către lider în semn de salut, multe locuri rămâneau goale. Abilităţile lui retorice erau neschimbate, dar mesajul nu mai atrăgea ca înainte. Mişcarea nu era tocmai pe val[17].

Chiar dacă nu mai exercita aceeaşi fascinaţie asupra maselor, printre adepţi era asemănat cu un zeu. Joseph Goebbels, un bărbat inteligent şi ambiţios cu un defect la piciorul drept, care intrase în partid de puţină vreme, se întreba în octombrie 1925: „Cine este acest om? Jumătate om de rând, jumătate Dumnezeu! Hristos cel Adevărat sau doar Ioan Botezătorul?”. Şi nu era singurul. Chiar dacă participarea la primul congres al partidului de la Nürnberg, din vara anului 1927, a fost mai mică decât se anticipase, membrii SA, în cămăşi brune, şi-au sărbătorit cu entuziasm conducătorul, care a coordonat întregul eveniment: „Decisivă este încrederea în Führer”, proclama conducătorul către masele adunate, „şi nu slăbiciunea majorităţii”. În rândurile partidului, salutul *Heil Hitler* a devenit obligatoriu, simbolizând legătura fiecăruia cu liderul[18].

Hitler intuia foarte bine caracterul oamenilor. După cum povestea un adept din primii ani, putea judeca pe cineva dintr-o privire, asemenea unui animal care amuşină, distingându-i pe cei care aveau „încredere neţărmurită şi credinţă aproape religioasă” de cei care păstrau o oarecare distanţă. Primii erau puşi să se întreacă între ei, pe ceilalţi îi înlătura când nu îi mai erau de niciun ajutor[19].

Adversarii luau în râs *Mein Kampf*, dar adepţii o considerau cartea lor de căpătâi. În ea se menţiona în repetate rânduri că geniile nu pot fi identificate prin alegeri generale. „Există mai multe şanse să vezi o cămilă trecând prin urechile acului decât să «descoperi» un om mare prin alegeri.” Adepţii se vedeau drept apostoli, care îşi puteau da seama că minţile necredincioşilor erau oarbe. Într-o scrisoare deschisă către Hitler despre conceptul de autoritate, scrisă în 1928, Goebbels a reiterat acest punct de vedere, subliniind faptul că „un mare conducător *nu poate* fi ales. El doar apare la momentul oportun”. Conducătorul nu era ales de popor, el elibera poporul.

Conducătorul era acela care în vremuri de mare îndoială arăta drumul către credinţă. „Eşti primul slujitor al bătăliei pentru viitor”, continua el, sugerându-i liderului să îşi apropie câţiva oameni loiali, care să cutreiere ţara şi să propovăduiască credinţa celor care căzuseră pradă deznădejdii. Un an mai târziu, când Hitler a împlinit patruzeci de ani, pe 20 aprilie 1929, Goebbels l-a descris pe conducătorul ideal ca fiind o combinaţie de caracter, determinare, înzestrare şi noroc. Hitler avea deja trei dintre aceste calităţi. Steaua lui norocoasă, prezicea Goebbels, va străluci curând[20].

Până la sfârşitul anului soarta partidului avea să se schimbe. Pe 3 octombrie 1929 a murit Gustav Stresemann, un pilon al democraţiei de la Weimar. Câteva săptămâni mai târziu s-a produs crahul de pe Wall Street, provocând o panică în valuri în întreaga lume. Numărul şomerilor a crescut, trecând de pragul de trei milioane în câteva luni şi ajungând la şase milioane în 1932. S-a pierdut încrederea în democraţie, inflaţia se instalase temeinic, iar sentimentul de deznădejde şi neîncredere se răspândea peste tot. Iar omul zilei era Hitler[21].

A fost lansată o amplă acţiune de propagandă. Dacă celelalte partide se mulţumeau cu îndemnuri către populaţie trimise prin poştă sau cu anunţuri în ziare, naziştii au demarat activităţi intense şi neobosite. Dintotdeauna Hitler pusese accent pe importanţa cuvântului vorbit, iar în 1930 o mie de oratori profesionişti s-au împrăştiat în toată ţara pentru a transmite mesajul, ajungând până şi în ultimul cătun. Se organizau mitinguri, se ţineau întâlniri, se distribuiau afişe şi fluturaşi şi se pictau svastici pe trotuare.

Cu toate acestea, partidul ţinea predici propriilor adepţi. Majoritatea populaţiei opunea o rezistenţă pe care propaganda nu o putea distruge. NSDAP se autointitula „mişcarea lui Hitler”, din moment ce figura Führerului era singurul element de propagandă cu adevărat eficient printre comercianţii nemulţumiţi, fermierii protestanţi şi veteranii de război. În timp ce electoratul naziştilor a crescut brusc de la 2,6% la 18,3% între mai 1928 şi septembrie 1930, susținătorii adversarilor politici, spunea istoricul Richard Bessel, „au rămas în mod

neaşteptat insensibili la influenţa cultului care tocmai se construia în jurul lui Hitler”[22].

În septembrie 1931, Geli Raubal, nepoata vitregă a lui Hitler, s-a împuşcat în piept cu pistolul lui, marca Walther. Cu doi ani înainte se mutase în apartamentul unchiului ei de la München, iar faptul că s-a sinucis la vârsta de douăzeci şi trei de ani a dat naştere imediat unor zvonuri legate de violenţă sexuală, ba chiar de crimă. A fost un dezastru mediatic, mai ales că presa le-a reamintit cititorilor că Ernst Röhm, şeful SA, era homosexual. Adversarii naziştilor au susţinut că NSDAP, departe de a fi partidul valorilor familiale, era o adunătură de perverşi[23].

Şase luni mai târziu, Heinrich Hoffmann a publicat o colecţie de fotografii numită *Hitler aşa cum nu îl cunoaşte nimeni*. Îi dădea Führerului o faţă umană. Baldur von Shirach, şeful tineretului hitlerist, semna prefaţa. Hitler, explica acesta, nu era doar un conducător, ci şi „un om bun şi măreţ”. Puţini şi-au dat seama că el cultiva un mod de viaţă simplu, spartan şi că muncea fără oprire pentru binele comun: „Are o capacitate de muncă extraordinară”. Nu avea niciun viciu. „Este puţin ştiut că Hitler nu consumă alcool, nu fumează şi este vegetarian.” Pasiunile lui erau istoria şi arhitectura. Era un cititor împătimit, care se putea lăuda cu o bibliotecă de 6.000 de cărţi „pe care le-a citit, nu doar le-a frunzărit”. Lui Hitler îi plăceau copiii şi era blând cu animalele. Coperta îl înfăţişa pe Führer relaxat, pe o pajişte la munte, cu un câine ciobănesc alături. O sută de fotografii pline de candoare îl prezentau pe Hitler bebeluş, artist, în propria casă, lucrând, relaxându-se, citind, vorbind, urcând pe munte, zâmbind[24].

Cartea a apărut în martie 1932, în toiul campaniei prezidenţiale. Paul von Hindenburg, un mareşal foarte respectat, în vârstă de optzeci şi patru de ani, a fost convins să candideze împotriva lui Hitler. În prima zi a alegerilor, Goebbels a publicat un text intitulat „Adolf Hitler, omul”. Toate temele din album au fost reluate. „Prin natura sa, Hitler este un om bun”, mărturisea Goebbels. Un „om printre alţi oameni, prieten pentru tovarăşii săi, un susţinător al abilităţilor şi

talentelor”. Era prietenos şi modest, motiv pentru care toţi cei care îl cunoşteau „nu doar ca politician, ci şi ca om” îi erau devotaţi. Emil Ludwig, un biograf contemporan, a comentat: „Discipolul Goebbels i-a convins pe germani să îşi imagineze toate lucrurile care îi lipseau lui Hitler”[25].

Omul cel bun li s-a arătat milioanelor de oameni. Goebbels a închiriat un avion şi l-a dus într-un tur în care a vizitat zeci de oraşe, popularizându-i astfel cultul. „Hitler deasupra Germaniei” strigau titlurile ziarelor. Oamenii erau lăsaţi să aştepte cu orele şi aplaudau frenetic când Hitler cobora în sfârşit cu avionul din ceruri, ca un mesia. Tinerele îi ofereau flori, liderii locali îşi prezentau omagiile, iar fanfara SA cânta. Mulţimile vuiau[26].

Un afiş electoral, având ca titlu doar cuvântul „Hitler”, l-a făcut uşor de recunoscut, cu chipul părând să plutească liber în spaţiu, luminat, pe un fundal închis. Dar, cu toată propaganda, Hitler nu a obţinut îndeajuns de mult sprijin încât să câştige alegerile prezidenţiale. Hindenburg a avut însă un sprijin covârşitor şi a devenit preşedintele Reichului, adică şeful statului, în aprilie. Alegerile naţionale urmau să aibă loc câteva luni mai târziu. Hitler a continuat acelaşi program neobosit. În cele din urmă, epuizantele turnee cu avionul au dat roade, NSDAP devenind cel mai important partid politic în iulie 1932, câştigând 37,3% din electorat.

Cu toate acestea, Hindenburg a refuzat să îl numească pe Hitler cancelar al Germaniei, echivalentul şefului guvernului. Nefiind dispus să facă niciun compromis, Hitler s-a înfuriat şi a refuzat să facă parte din cabinetul de guvernare. A mers prin ţară pentru a denunţa „clica reacţionară” aflată la putere la Berlin. În loc să-i fie alături în ceea ce părea a fi o cădere liberă, un electorat şi mai selectiv i-a acordat partidului mai puţin de un sfert din totalul voturilor la alegerile din noiembrie 1932. „Aura s-a risipit… magia a eşuat”, nota un ziar. „O cometă în cădere în ceaţa din noiembrie.” Membrii au fost decepţionaţi, părăsind rândurile partidului cu zecile de mii[27].

Pe 30 ianuarie 1933, Hitler a devenit cancelarul Germaniei. Nu a fost atât rezultatul unui proces electoral, cât al unei serii de aranjamente politice murdare de culise în care Hindenburg

a avut rolul principal. Preşedintele, un om în vârstă, nu avea încredere în Hitler, dar îl detesta şi mai mult pe adversarul acestuia. Când Kurt von Schleicher, ultimul Cancelar al Republicii de la Weimar, a propus acordarea de puteri dictatoriale cancelarului pentru a depăşi impasul parlamentar, Hindenburg l-a desemnat pe Hitler.

Peste câteva săptămâni, clădirea Reichstagului, unde se aduna parlamentul, a luat foc. Hitler s-a folosit de incident pentru a susţine că un complot comunist era în desfășurare. Hindenburg, care nu avea încredere că parlamentul poate face față unei ameninţări dinspre stânga, a fost convins să treacă un decret de suspendare a unor drepturi fundamentale.

Teroarea şi propaganda mergeau acum mână în mână, căci sute de mii de cămăşi brune îşi vânau adversarii. Primarul din Stassfurt, un social democrat, a fost împuşcat pe 5 februarie 1933. Mulţi alţi lideri ai opoziţiei au fost intimidaţi, bătuţi sau plimbaţi demonstrativ pe străzi în drum spre închisoare. Cu toate acestea, NSDAP nu a reuşit să-şi asigure o majoritate absolută la alegerile din martie 1933, obţinând doar 43,9% din voturi. Actul de împuternicire a fost adoptat în aceeaşi lună, Hitler primind astfel puteri nelimitate pentru următorii patru ani[28].

A urmat un val de teroare şi mai mare. În mai au fost desfiinţate sindicatele, iar în iunie au urmat toate celelalte partide politice. Actele de violenţă nu îi vizau doar pe adversarii politici sau pe paria societăţii, ci pe toţi cei care se opuneau naziştilor. Numai în 1933 au fost închişi fără proces aproximativ 100.000 de oameni. Sute au murit în arest. Chiar dacă mulţi au fost ulterior eliberaţi, arestările au avut efectul scontat, deoarece au adus frica în viaţa de zi cu zi[29].

Din momentul în care Hitler a devenit cancelar, unele autorităţi municipale au început să dea dovadă de zel, rebotezând străzi, pieţe, bulevarde, şcoli, stadioane şi poduri cu numele conducătorului. Pe 31 martie 1933, centrul Hanovrei a devenit Piaţa Adolf Hitler. Trei zile mai târziu, bulevardul principal care ducea de la Piaţa Charlotte la Palatul Wilhelm din Stuttgart a primit numele Adolf Hitler. Ca măsură de precauţie, o şcoală generală din acelaşi oraş a fost numită

Şcoala Adolf Hitler. În Charlottenburg, Berlin, autorităţile locale au redenumit Cancelaria în onoarea Führerului, cu ocazia zilei sale de naştere, pe 20 aprilie 1933. În câţiva ani, chiar şi cel mai mic sat avea obligatoriu o stradă Adolf Hitler. Multe aveau şi o piaţă Adolf Hitler[30].

În cinstea lui Hitler s-au scris şi cărţi. Pe 18 februarie, Herr Weber, proprietarul firmei Sondershausen, cofetărie şi cafenea, a cerut permisiunea să îşi numească localul „La Cancelarul Reichului A. Hitler”. Führerul a refuzat. Trei zile mai târziu, un crescător de trandafiri i-a propus să numească un nou soi „Adolf Hitler”, în timp ce un inginer i-a scris că doreşte să numească o turbină eoliană din Berlin „Turnul Adolf Hitler”. Un admirator din Düsseldorf şi-a botezat fiica Hitlerine, nume ca Adolfine, Hitlerike şi Hilerine fiind de asemenea populare[31].

Dar nu existau statui ale lui Hitler. Spre deosebire de cei mai mulţi dictatori, Führerul a insistat ca statuile şi monumentele să fie dedicate marilor figuri istorice ale trecutului. El era conducătorul viitorului[32].

Portretele lui Hitler împodobeau orice birou, dar şi cei ce nu reprezentau instituţii de stat cereau tot mai multe imagini ale sale. Unii antreprenori au cerut acceptul de a-i folosi numele sau profilul în vânzarea de săpunuri, ţigări sau dulciuri. Alţii au ignorat complet statul şi au produs bomboane sau cârnaţi în formă de svastică. Pentru a proteja „natura şi valoarea sacre” ale simbolurilor statului, pe 19 mai 1933 Goebbels a dat legea prin care se interzicea ca imaginea Führerului să circule fără aprobarea partidului[33].

Hitler era doar cancelar, iar portretul său se afla alături de cel al preşedintelui. Hitler a exploatat la maximum această situaţie, folosindu-se de influenţa lui Hindenburg pentru a se plasa pe aceeaşi linie cu marii conducători ai Germaniei. Pe 30 ianuarie 1933, cei doi bărbaţi au apărut unul lângă celălalt la balconul de pe Strada Wilhelm, salutând 60.000 de cămăşi brune într-o paradă luminată de torţe regizată de Goebbels. Două luni mai târziu, la ceremonia de deschidere a Reichstagului la Potsdam, Hitler s-a înclinat respectuos în faţa

lui Hindenburg în timp ce primea binecuvântarea acestuia. Evenimentul a fost prezentat în toate sălile de cinema[34].

În 1934, cămăşile brune, care până atunci făcuseră mai toată treaba murdară, au început să se manifeste din ce în ce mai vocal şi au cerut să facă parte din armata permanentă. Dar generalii mai conservatori îi considerau huligani. Hitler nu dorea să destabilizeze armata. De asemenea, era îngrijorat că Ernst Röhm, şeful de stat-major al SA, ajunsese să aibă prea multă putere. Pe 30 iunie, în „Noaptea cuţitelor lungi”, le-a ordonat trupelor SS să epureze SA. Röhm a fost arestat şi împuşcat împreună cu zeci de alți lideri, în timp ce mii de membri erau aruncaţi în închisoare. Hindenburg, care, în calitate de preşedinte, era conducătorul armatei, l-a felicitat pe Hitler.

Bătrânul mareşal a murit pe 2 august 1934. O oră mai târziu, funcţiile de Preşedinte al Reichului şi Cancelar al Germaniei se contopeau în persoana Führerului, care acum conducea şi armata. Tradiţionalul jurământ de credință către preşedinte a fost modificat şi i-a fost adresat lui Adolf Hitler de către fiecare soldat[35].

După ce şi-a construit cu greu imaginea conducătorului carismatic, Hitler căuta acum confirmare printr-un plebiscit. Pe 19 august, poporul a fost chemat să voteze unirea celor două funcţii. Propaganda fusese în permanenţă activă. Peste tot se vedeau afişe cu Hitler pe care era scris un singur cuvânt: „Da”. În Bavaria, unde se aflau uzinele BMW, un observator remarca: „Hitler la fiecare jurnal de ştiri, Hitler în toate vitrinele, Hitler pe toate ferestrele pe care le vedem. Fiecare tramvai, fiecare fereastră a fiecărui vagon de tren, fiecare geam de maşină: Hitler priveşte prin fiecare geam”. Uneori, cămăşile brune, care au continuat să acţioneze la o scară mult mai redusă după epurare, ofereau afişe gratuit, cerând să fie plasate cât mai vizibil. Se întorceau după câteva ore să verifice dacă ordinele fuseseră executate. Se distribuiau şi drapele, care erau atârnate la ferestre. Gospodăriile din centrul Dresdei au primit instrucţiuni cu privire la numărul exact de drapele cu svastică ce trebuiau expuse[36].

90% din electorat a fost de acord. Cinci milioane de oameni au avut curajul să invalideze buletinul de vot sau să voteze „Nu”. După cum a scris învăţatul evreu Victor Klemperer în jurnalul său: „O treime a spus «Da» din teamă, o treime din îndoctrinare, o treime din teamă şi îndoctrinare”[37].

După plebiscit a urmat congresul anual al partidului. Din 1927, congresul se ținea la Nürnberg, un mic oraş din Bavaria cu clădiri fortificate datând din vremea Sfântului Imperiu Roman, considerat a fi Primul Reich. Congresele au luat amploare de la un an la altul, dar niciunul nu a fost pe măsura „Congresului Unităţii şi Puterii”, după cum a fost numit ulterior mitingul la care au participat 700.000 de oameni. Aşa cum a anunţat Rudolf Hess, adjunctul lui Hitler, la deschiderea ceremoniei, „acest congres este primul care are loc sub controlul total al Naţional-Socialismului. Stă sub semnul lui Adolf Hitler văzut drept cel mai mare şi singurul conducător al Germaniei, sub semnul «Führerului», un concept încorporat în legea statului”. Congresul se concentra pe preamărirea Führerului. Albert Speer, arhitectul-şef al partidului, a construit o suprafaţă uriaşă cu o tribună înconjurată de 152 de reflectoare care proiectau în noapte fascicule de lumină verticale, creând ceea ce discipolii numeau Catedrala de Lumini din jurul Führerului, în timp ce acesta se adresa vastelor mulţimi de adepţi în uniformă, fascinaţi de cuvintele sale. După cum a conchis Hess, „Partidul este Hitler, iar Hitler este Germania, aşa cum Germania este Hitler!”[38].

În anii ce au urmat eliberării sale din închisoare, Hitler şi-a impus personalitatea ca principiu de bază al funcţionării partidului. Credinţa în Hitler a devenit extrem de importantă: intuiţia lui, viziunea şi pura determinare aveau să ducă partidul înainte. Hitlerismul s-a axat în totalitate pe Hitler. După cum se sublinia în *Mein Kampf*, când oamenii adoră un geniu, îşi eliberează puterea interioară. Doar evreii au denunţat veneraţia pentru marile suflete numind-o „cult al personalităţii”. Acum poporului i se cerea să fie unit pentru a venera un singur om[39].

Cultul personalităţii lui Hitler i-a aruncat pe toţi ceilalţi din partid într-un con de umbră. La zece zile după plebiscitul din 19 august 1934, o circulară de la NSDAP cerea ca toate portretele lui Göring şi Goebbels, precum şi ale altor lideri să fie înlăturate din incinta sediilor partidului. Atunci când, un an mai târziu, adepţii s-au întrunit pentru următorul congres la Nürnberg, sloganul propus de Hess a fost prescurtat la „Hitler este Germania aşa cum Germania este Hitler!”[40].

Poziţia de conducător aducea cu sine şi multe avantaje. Cei mai mulţi detestau cămăşile brune şi au primit cu braţele deschise „Noaptea cuţitelor lungi”, fără să cunoască adevărata amploare a masacrului, deoarece Goebbels ţinuse bine sub control ziarele. Mulţi vedeau în cancelar un om curajos, care şi-a pus ţara mai presus de camarazii de odinioară, acţionând rapid împotriva oamenilor puternici care deveniseră un adevărat pericol pentru stat. Dar epurarea dovedea că existau conflicte în interiorul mişcării naziste. Hitler părea să fie singurul care putea ţine laolaltă facţiuni foarte diverse şi uneori opuse în interiorul partidului. În timp ce exploata aceste rivalităţi în folosul propriu, toţi trebuiau să i se supună, fără deosebire. Iar când lucrurile luau o întorsătură neplăcută, oamenii îi învinovăţeau pe subordonaţi, arar pe Führer, confirmându-i şi mai mult aura de invincibilitate[41].

La două săptămâni după incendierea Reichstagului, Goebbels s-a mutat la Ordenspalais, un palat construit în secolul al XVIII-lea, aflat pe Wilhelmstrasse, chiar vizavi de cancelarie. În calitate de ministru al Reichului pentru Educaţia Poporului și Propagandă, acesta lucra neobosit pentru cultul Führerului. Pe 19 aprilie 1933, cu o zi înainte ca Hitler să împlinească patruzeci şi patru de ani, Goebbels s-a adresat naţiunii. Mulţi susţinători s-au grăbit să intre în rândurile partidului, explică acesta, în timp ce milioane de adepţi abia au reuşit să-l zărească pe Hitler doar de la distanţă. Însă chiar şi puţinii apropiaţi care îl cunoşteau bine au fost copleşiţi de farmecul personalităţii lui. „Cu cât ajungi să îl cunoşti mai bine”, a continuat Goebbels, „cu atât ajungi să îl admiri mai mult şi să te dedici întru totul cauzei sale”. În următorii zece ani, Goebbels îi va aduce osanale

conducătorului într-un discurs ce urma să aibă loc în fiecare an cu o zi înainte de aniversarea lui Hitler, care a devenit o zi importantă, sărbătorită prin parade şi festivităţi publice[42].

Orice aspect al vieţii de zi cu zi era controlat de statul monopartid. Prin procedeul numit *Gleichschaltung*, sau uniformizare, partidul a preluat sau a înlocuit complet toate organizaţiile din sistemul educaţional, ajungând până la cluburile sportive locale. Toate au adoptat aceeaşi ţinută nazistă. Goebbels supraveghea presa şi se asigura că toate ziarele transmiteau acelaşi mesaj, în care erau întotdeauna şi multe laude la adresa Führerului.

Cuvintele sale erau pretutindeni. Discursurile mai relevante erau publicate în toate ziarele importante şi distribuite cu milioanele în broşuri scoase de tipografia partidului. Începând cu 1937, în fiecare săptămână apăreau sute de mii de afişe cu citate pentru a fi puse în birourile partidului şi în instituţiile publice. În ziare era publicat săptămânal şi câte un motto cu titlu special, de obicei, dacă nu chiar de fiecare dată, din cuvintele lui Hitler[43].

Numărul de exemplare din *Mein Kampf* vândute a explodat. În cadrul Săptămânii Cărţii Germane, ţinută la Bremen în noiembrie 1933, Will Vesper, membru de partid şi critic literar, a anunţat că *Mein Kampf* era „cartea sfântă a naţional-socialismului şi a noii Germanii, pe care fiecare german trebuie să o aibă”. Până la sfârşitul anului s-au vândut un milion de exemplare. Patru ani mai târziu, vânzările au depăşit patru milioane: „O Carte cucereşte o Naţiune!”, trâmbiţa un ziar berlinez. A devenit cadoul potrivit pentru tinerii căsătoriţi, iar mai târziu, exemplare gratuite erau oferite soldaţilor care luptau pe front[44].

Au apărut şi fragmente sau prescurtări ale textului sacru. În 1934, capitolul intitulat „Poporul şi rasa” a apărut sub forma unei broşuri care doi ani mai târziu a fost distribuită în şcoli. Au devenit foarte populare colecţiile de citate ale Führerului, cum ar fi *Cuvintele Führerului* sau *Cuvintele lui Hitler*. Câţiva ani mai târziu însă, Hitler a intervenit, solicitând interzicerea

acestor publicaţii deoarece îi simplificau concepţia. A insistat ca vorbele lui să fie citite în întregime[45].

Dar şi vocea i se auzea pretutindeni. Prima dată Hitler a vorbit la radio a doua zi după ce a devenit cancelar. Nu a mers prea bine, unii ascultători plângându-se că tonul lui era aspru şi „ne-german”. Hitler şi-a perfecţionat abilităţile de vorbitor la radio. De altfel, era un orator experimentat. „Cred că sunetul este mult mai sugestiv decât imaginea”, era el de părere. „Putem obţine infinit mai multe lucruri din asta.”[46]

Hitler a putut fi auzit din nou în preziua alegerilor din martie 1933. Goebbels era de-a dreptul încântat: „Acest imn vibrează prin eter în toată Germania. Patruzeci de milioane de germani stau lângă difuzoare în pieţele şi pe străzile Reichului, în cârciumi sau acasă, şi află depre momentele cruciale ale istoriei”[47].

„Radioul este al meu!”, a exclamat entuziasmat Goebbels, care în scurt timp a aprobat un plan prin care milioane de aparate de radio ieftine erau vândute sub costul de producţie. „Toată Germania îl ascultă pe Führer la radioul poporului!” a devenit slogan, iar în 1941 aproximativ 65% din gospodării aveau abonament. Dar nici cei care nu aveau aparat de radio nu puteau scăpa de vocea salvatorului lor. În oraşe s-au ridicat stâlpi cu difuzoare, iar în oraşele mici au fost instalate difuzoare mobile. În martie 1936, în timpul unei vizite la Dresda, Victor Klemperer a nimerit în toiul unui discurs al lui Hitler. „Nu am putut scăpa vreme de o oră. Mai întâi într-o întreprindere ce nu aparţinea vreunui sindicat, apoi la bancă, apoi din nou la o întreprindere.”[48]

Înainte de a deveni cancelar, Hitler lipsea aproape cu desăvârşire din jurnalele de ştiri. Şi aici Goebbels a profitat şi a folosit noua tehnologie în scopuri propagandistice. Pe 10 februarie 1933, o echipă de cameramani şi asistenţi a filmat discursul de treizeci şi trei de minute ţinut de Hitler la Berliner Sportpalast, o arenă acoperită uriaşă aflată în cartierul Schöneberg din capitală. Dar filmul nu a surprins legătura dintre vorbitor şi public. Goebbels a început să aibă dubii şi, în

timp ce Hitler era constant prezent în jurnalele de ştiri săptămânale de la cinema, apariţiile sale publice erau rare[49].

Hitler a intervenit şi a însărcinat-o pe Leni Riefenstahl să realizeze *Triumful Voinţei*, un documentar care ilustra în detaliu congresul partidului de la Nürnberg din 1934. Riefenstahl a folosit camere mobile, imagini aeriene şi sunet sincronizat pentru a produce o capodoperă a propagandei, prezentând un regim criminal ce tocmai dusese la bun sfârşit o epurare sângeroasă ca pe o experienţă fascinantă, aproape religioasă, în care masele de credincioşi se află în comuniune cu salvatorul lor printr-o legătură mistică. Starul era Adolf Hitler, care cobora din avion, la începutul congresului, ca un zeu din ceruri. *Triumful Voinţei* a câştigat premii în Germania, în Statele Unite, în Franţa, dar şi în alte ţări. Au urmat mai multe filme, inclusiv o peliculă de propagandă intitulată *Ziua Libertăţii: Forţele Noastre Armate* şi un documentar despre Olimpiada din 1936 de la Berlin. Toate au fost proiectate mai întâi pentru elita partidului, apoi în sălile de cinema din toată ţara, iar în zonele rurale în cinematografele mobile[50].

Goebbels a încercat să îl aducă şi pe Hoffmann în partid, însă fotograful curţii era hotărât să rămână „doar un om de afaceri". Afacerea lui prospera, având magazine în toate marile oraşe. Din moment ce imaginea Führerului era protejată de lege, fotograful curţii deţinea practic monopolul pe piaţă. Şi-a vândut fotografiile sub formă de portrete, cărţi poştale, afişe şi calendare. Cartea lui *Hitler aşa cum nu îl cunoaşte nimeni*, publicată în 1932, s-a vândut în aproximativ 400.000 de exemplare şi a fost urmată de o serie de albume de succes, printre care *Tinerii în jurul lui Hitler*, *Hitler în Italia*, *Cu Hitler în Vest*, *Chipul Führerului*. Toate au apărut în diverse formate, de la cărţi cât măsuţele de cafea la ediţii miniaturale pe care soldaţii de pe front le puteau ţine cu ușurinţă în buzunar[51].

Pictorii, sculptorii, fotografii, chiar şi poşta apelau la studioul lui Hoffmann. Influenţa lui a crescut şi mai mult după ce Hitler i-a dat în grijă Marea Expoziţie de Artă Germană din 1937. În fiecare an, încăperi întregi erau umplute cu zeci de lucrări

reprezentându-l pe Hitler, cele mai multe fiind cópii după fotografiile lui Hoffmann[52].

Goebbels controla tot ce ţinea de propagandă, dar nu şi şcolile sau universităţile. Spre marea sa dezamăgire, conducerea Ministerului Culturii, care îi fusese promisă, i-a fost acordată lui Bernhard Rust. Lui Hitler îi plăcea să dezbine şi să stăpânească, încuraja competiţia între subalterni şi le dădea aceleaşi sarcini cu scopul de a-şi consolida puterea. Aceasta a făcut din el arbitrul suprem, delegând atribuţii subordonaţilor care se aflau mereu în competiţie unii cu alţii.

Rust, un nazist plin de zel, se asigura că îndoctrinarea în cultul liderului ajungea la copii din prima lor zi de şcoală. Salutul hitlerist a fost introdus spre sfârşitul anului 1933. Portretele lui Hitler se aflau pe pereţii tuturor sălilor de curs. Vechile manuale au fost aruncate, unele chiar arse în focuri uriaşe, în timp ce manualele noi transmiteau la nesfârşit acelaşi mesaj: iubeşte-ţi conducătorul şi supune-te partidului. În loc să citească Goethe, copiii recitau poemul „Führerul meu” de Hans H. Seitz: „Acum că te-am văzut/ Voi duce imaginea ta cu mine/ Şi orice s-ar întâmpla/ Voi rămâne lângă tine”[53].

Scurte biografii le spuneau copiilor povestea unui om care a apărut din neant pentru a-şi salva poporul. *Povestea lui Adolf Hitler spusă copiilor germani*, scrisă de Annemarie Stiehler, se termina astfel: „Atât timp cât germanii vor trăi pe acest pământ, se vor gândi cu recunoştinţă la Hitler, cel care a răzbit şi a ajuns, dintr-un soldat necunoscut în timpul războiului, la poziţia de Führer şi a salvat Germania de la o mare nenorocire”. Copiii din unele şcoli se rugau în fiecare zi pentru Führer: „Doamne, Dumnezeul meu, la Tine mă rog. Ajută-mă să am credinţă. Să-l ai în paza Ta pe Hitler zi de zi. Să nu cadă asupra lui rele. Căci ni l-ai trimis când ne-a fost mai greu. Doamne, ajută-l”[54].

Volumul *Hitler al nostru* de Paul Jennrich, publicat în 1933, le adresa tinerilor cititori îndemnul „Deşteptaţi-vă şi urmaţi-l!”. Tinerii se înrolau în Tineretul Hitlerist, o organizaţie supravegheată de Baldur von Shirach. Din moment ce era singura organizaţie de tineret permisă, numărul membrilor a

crescut masiv după 1934, iar trei ani mai târziu înscrierea a devenit obligatorie pentru toţi germanii. Aceştia îi făgăduiau loialitate şi dragoste Führerului. Cântau, defilau şi se rugau în numele lui: „Adolf Hitler, eşti marele nostru Führer. Duşmanii tremură când îţi aud numele”[55].

Atât adulţilor, cât şi copiilor li se spunea că „Führerul are întotdeauna dreptate”. Robert Ley, şeful Frontului German al Muncii şi un adept de neclintit al Führerului, a folosit acest slogan la congresul de la Nürnberg din 1936. A apărut în toată ţara, pe panouri, afişe şi în ziare[56].

Goebbels, Riefenstahl, Hoffmann, Rust, Shirach, Ley, toţi lucrau neobosit pentru promovarea conducătorului. Dar cel mai mare arhitect al cultului rămâne Hitler însuşi, actor principal, regizor, orator şi publicist. El căuta în permanenţă să-şi îmbunătăţească imaginea. După 1932 se prezenta ca un conducător foarte apropiat de poporul său, salutând milioane de oameni la parade şi congrese. În acelaşi timp, pretindea să fie privit ca un mare om de stat şi un mare jucător pe scena internaţională.

Din momentul în care s-a mutat la cancelarie a angajat un designer de interior pentru a transforma încăperile. Nu-i plăcea câtuşi de puţin vechea clădire, văzând în măreţia pierdută a acesteia o parabolă despre degradarea politică a ţării. Camerele au fost deschise pentru a deveni mai luminoase şi mai aerisite, compartimentările anterioare dărâmate, podelele scoase, au fost introduse linii clare, drepte şi precise. Cum templul democraţiei a fost pus la pământ, a fost construită o nouă Sală de Recepţie, finisată cu svastici în mozaic pe tavan şi lămpi de bronz de-a lungul pereţilor. Zeul îşi punea casa la punct[57].

Câţiva ani mai târziu, Albert Speer, arhitectul preferat al lui Hitler, a primit un cec în alb pentru a construi o nouă cancelarie, o clădire uriaşă care să domine toată partea de nord a Vossstrasse. Hitler aprecia în mod deosebit marmura şlefuită a galeriei principale, care era de două ori mai mare decât Sala Oglinzilor de la Versailles: „Pe lungul traseu de la intrare până la recepţie, toţi vor vedea ce înseamnă puterea şi grandoarea Reichului german!”. Biroul avea 400 de metri pătraţi, iar

Führerul se bucura de fiecare dată când un vizitator era nevoit să parcurgă toată această distanţă pentru a ajunge la biroul lui[58].

Şi apartamentul lui Hitler din München a fost reamenajat acordându-se atenţie fiecărui detaliu, până la mânerele ușilor. Gerdy Troost, decoratorul, a creat atmosfera unei extravaganţe burgheze, cu cărţi şi obiecte de artă expuse ostentativ. „Parcă eram în Park Terrace din Glasgow”, remarca un vizitator. Totul era proiectat pentru a da impresia unei familiarităţi şi stabilităţi reconfortante[59].

Şi totuşi, marea scenă pe care Hitler interpreta rolul omului de stat cultivat şi de încredere nu era nici la Berlin şi nici la München. În 1933, Hitler a cumpărat o cabană în Obersalzberg, în Alpii Bavarezi, care a fost recondiţionată şi extinsă într-un complex rezidenţial de mari dimensiuni numit Berghof (refugiul montan este uneori numit Berchtesgaden, după numele localităţii din apropiere). Gerdy Troost, care i-a transformat casa în birou, a umplut sălile spaţioase şi dormitoarele cu materiale scumpe, tapiserii luxoase şi mobilă modernă. Centrul Berghofului era Marele Salon, o cameră de recepţie de mărimea unei săli de sport de mici dimensiuni, dominată de o fereastră uriaşă care, când era coborâtă, oferea o panoramă a munţilor cu vârfurile acoperite de zăpadă. Aici îşi primea Hitler musafirii, fiecare detaliu fiind menit să-i impresioneze. Aceştia erau uimiţi de dimensiunea salonului, apoi de fereastra imensă, cel mai mare geam dintr-o bucată fabricat vreodată până atunci. Nu mai era nimic între ei şi piscul muntelui. Mobila era aşezată la perete, astfel încât mijlocul camerei era lăsat liber. Canapelele mari aveau însă spătare adânci, ceea ce-i făcea pe invitaţi fie să stea aplecaţi mult spre spate, fie să stea pe margine. Hitler stătea drept pe un scaun, dominându-i pe cei din jur[60].

În exterior, Heinrich Hoffmann îl fotografia pe Hitler în diverse ipostaze: hrănind o căprioară de la terasă, jucându-se cu câinele său, salutând nişte copii. În scurt timp locul a început să fie vizitat de mii de turişti şi simpatizanţi, care sperau să-l vadă pe Führer măcar pentru o clipă. O femeie din Frankfurt îşi

amintea că era „un vis minunat să fie atât de aproape de Führer". Necunoscuţilor li s-a interzis accesul în 1936, însă personalităţile marcante continuau să sosească fără să anunţe în prealabil; şi acestora li s-a interzis accesul doi ani mai târziu[61].

În interior, Hitler primea în mod constant demnitari, de la regi şi ambasadori până la conducători religioşi şi secretari de stat. Mulţi erau simpatizanţi aleşi cu grijă, iar majoritatea rămâneau profund impresionaţi. Fostul premier britanic Lloyd George, care l-a vizitat în 1936, a declarat la întoarcere că Hitler era un „George Washington al Germaniei" şi un „conducător înnăscut". Ducele şi Ducesa de Windsor au venit şi ei aici şi s-au fotografiat[62].

Berghof era şi un loc ideal pentru intimidarea posibililor adversari. Când Kurt Schuschnigg a venit să negocieze soarta ţării sale, Hitler a aranjat ca unii dintre generalii săi cei mai duri să stea în spate şi să îl privească ameninţător pe cancelarul Austriei, căruia el i-a vorbit cu mare emfază timp de două ore[63].

Hitler nu era totuşi Mussolini, dictatorul care reuşea să-i păcălească şi pe cei mai mari lideri ai lumii. Cea mai bună tactică a lui Hitler nu era atât să-i farmece, cât să-i dezarmeze pe cei cu care se întâlnea dându-le un fals sentiment de siguranţă. Hitler era un maestru al deghizării, ascunzându-şi personalitatea în spatele unei imagini atent construite de om simplu, amabil şi modest. Ştia cum să preia şi să dea glas emoţiilor mulţimii, la fel cum ştia să-şi citească musafirii, adaptându-şi tonul şi comportamentul pentru a-şi ascunde intenţiile şi a minimiza ameninţarea pe care o reprezenta. Hitler s-a amuzat când jurnalista americană Dorothy Thompson a publicat cartea *L-am întâlnit pe Hitler* (1932), în care, după un lung interviu, îl descria ca fiind „fără formă şi fără chip", „prototipul omului obişnuit" care i-ar putea învinge doar pe „cei mai slabi dintre duşmanii săi". A fost prima dintr-un lung şir de oameni care au subestimat ceea ce putea şi avea să facă acest om obişnuit[64].

De la cancelarie şi de la Berghof, cele două centre de putere ale celui de-al Treilea Reich, Hitler şi-a pus în practică viziunea

descrisă în *Mein Kampf*, deşi a reuşit mai mult decât atât urmându-şi intuiţia, folosindu-se mai degrabă de orice prilej favorabil care se ivea decât urmărind un program bine stabilit. Germania s-a retras din Societatea Naţiunilor în octombrie 1933. Din martie 1935 s-a reintrodus serviciul militar, încălcându-se astfel Tratatul de la Versailles, iar forţa armată şi-a mărit de şase ori capacitatea permisă. Deşi Hitler făcea promisiuni de pace, în realitate îşi pregătea ţara pentru război. În 1936 şi-a asumat pentru prima dată un risc major la nivel internaţional, trimiţând armata în zona demilitarizată a Renaniei. Consilierii militari l-au avertizat asupra pericolelor, iar trupele au primit instrucţiuni stricte să se retragă dacă ar fi întâmpinat vreo opoziţie din partea Franţei. Dar nu s-a întâmplat nimic, cu excepţia unui firav vot de blam din partea Societăţii Naţiunilor. „Merg cu siguranţa unui somnambul pe calea hărăzită mie de Providenţă”, a glumit Hitler. Acum începea să creadă și el în propria infailibilitate[65].

Lovitura din Renania i-a zdrobit pe adversarii lui Hitler. Aceştia au fost izolaţi printr-o demonstraţie atent organizată a uniunii dintre lider şi poporul său, ce a luat forma unui referendum două săptămâni mai târziu. Un val de teroare eliminase deja din rândurile partidului numeroşi critici, mulţi fiind trimişi la închisoare şi pentru cele mai mici infracţiuni. Robert Sauter, un cetăţean obişnuit care pusese la îndoială credibilitatea ziarelor, a fost închis cinci luni. Paul Glowania din Ludwigshafen, care a vorbit în intimitatea propriei case despre îndoielile sale în privinţa regimului, a fost auzit şi denunţat, după care a primit o condamnare de un an. „Germania este tăcută, nervoasă, înăbuşită; vorbeşte în şoaptă, nu există opinie publică, opoziţie, nu se discută nimic”, scria W.E.B. Du Bois, activistul afro-american pentru drepturi civile care în 1936 a călătorit timp de câteva luni prin ţară[66].

Propaganda combinată cu teroarea i-a convins pe ceilalţi să voteze „Da” la referendum. Până şi în oraşele mici, de 1.500 de locuitori, erau afişe peste tot, pe garduri şi pe case, chiar şi portrete uriaşe ale lui Hitler. În Breslau era obligatoriu ca orice vitrină să aibă şi un colţ dedicat lui Hitler. Proprietarii de

magazine care refuzau să se conformeze erau ameninţaţi că vor fi închişi o zi într-un lagăr de concentrare. Cămăşile brune mergeau pe la fiecare casă şi spuneau câte afişe trebuie puse. Au fost şi cazuri de împotrivire, cu portrete ale lui Hitler acoperite cu vopsea sau rupte în timpul nopţii. Rezultatul referendumului a fost 99% pentru „Da”. „E o minune a acestor vremuri că m-ați găsit printre atâtea milioane”, le-a transmis Hitler adepţilor săi entuziaşti la congresul partidului din septembrie 1936, „iar marele noroc al Germaniei este că eu v-am găsit pe voi”[67].

Hitler se bucura acum şi de sprijinul popular de care avea nevoie pentru a extinde al Treilea Reich. Dar, ca să poată purta un război, era de părere că economia trebuia să devină independentă. Încă din 1933 exporturile fuseseră reduse, se introduseseră reglementări ale preţurilor, se construiseră depozite de cereale şi se raţionalizase consumul. În 1936, Hermann Göring a fost însărcinat cu elaborarea „Planului de patru ani”, prin care, până în 1940, avea să se ajungă la autosuficienţă economică. Planul a provocat o criză generală. Jurnalistul american William Shirer a transmis din Berlin că la magazinele alimentare erau şiruri lungi de oameni care aşteptau resemnaţi, deoarece lipseau carnea, untul, fructele şi uleiul. Succedaneele aduse din import făceau ca, din ce în ce mai mult, hainele să fie făcute din celuloză, benzina din cărbune şi cauciucul din cărbune şi var. Cei care cunoşteau costurile de producţie se întrebau ce sume se iroseau pe propagandă, ca să nu mai vorbim de milioanele cheltuite cu generozitate la refugiul montan unde locuia „simplul muncitor al poporului său”[68].

Panem et circenses, pâine şi circ, era un vechi principiu atât de bine înţeles de dictatorii moderni, dar acum nici distracţia nu mai mergea: paradele şi mitingurile arătau toate la fel, discursurile sunau la fel. „A dispărut încrederea în puterile magice ale lui Hitler”, s-a hazardat un comentator. Cu toate acestea, mulţi şi-au păstrat încrederea în Führer deoarece scăpase ţara de cătuşele ce-i fuseseră puse prin Tratatul de la

Versailles. Hitler repusese Germania la locul care i se cuvenea în rândul ţărilor lumii şi redase armatei gloria de odinioară[69].

Dezvoltarea cultului personal reuşea cel mai bine să ascundă eşecul sistemului. Oamenii învinovăţeau partidul şi nu conducătorul. Cu cât dezamăgirea era mai mare, cu atât mai mult credeau că Hitler era intenţionat ţinut departe de adevăr de către subordonaţi. El dorea pur şi simplu binele poporului său. „De-ar şti Hitler" devenise o expresie des întâlnită[70].

Hitler, care se caracterizase drept un somnambul ghidat de mâna destinului, ştia că trebuie să demonstreze că steaua lui încă străluceşte. În martie 1938 a riscat din nou. Încă înainte de căderea Imperiului Austro-Ungar în 1918 existaseră voci care solicitau unirea Austriei cu Germania pentru a alcătui Germania Mare. Tratatul de la Versailles a interzis acest lucru şi a văduvit Austria de Regiunea Sudeţilor, dând Cehoslovaciei această zonă aflată sub puternică influenţă germană. În februarie 1938 Hitler l-a forţat pe cancelarul Austriei să numească în poziţii-cheie la Viena simpatizanţi nazişti. Însă, la întoarcerea acasă, Schuschnigg a programat un plebiscit pe tema unificării. Asta l-a înfuriat pe Hitler, care a trimis un ultimatum şi a invadat ţara pe 12 martie. El însuşi a trecut graniţa în aceeaşi zi, cu o coloană de maşini, fiind întâmpinat cu ovaţii de mulţimi. Austria devenea provincia Ostmark.

Reacţiile la nivel internaţional au fost firave, ceea ce l-a încurajat pe Hitler să ţintească şi Regiunea Sudeţilor. Totuşi, ca mulţi alţi trişori, şi el oscila între încredere şi îndoială. În septembrie 1938, la congresul anual al partidului, a ameninţat răspicat că va începe războiul. În câteva zile, Neville Chamberlain a ajuns la Obersalzberg, unde gazda l-a întâmpinat pe treptele de la Berghof. Pe la jumătatea celor trei ore de discuţii, Hitler s-a schimbat dintr-odată, transformându-se dintr-un megaloman imprevizibil care ameninţa cu războiul într-un partener de negocieri perfect rezonabil. Şi-a luat angajamentul că nu va folosi forţa în cazul Cehoslovaciei. Chamberlain a fost de acord cu cedarea Regiunii Sudeţilor, pentru care s-a semnat Acordul de la München două săptămâni mai târziu. „Nu pare să aibă nimic ieşit din comun", îi transmitea prim-ministrul surorii sale, dar era „un om de

cuvânt”. Hitler îşi freca mâinile de bucurie după plecarea lui Chamberlain de la Berghof. Regiunea Sudeţilor era ocupată fără să se tragă nici măcar un foc de armă[71].

Pe 20 aprilie 1939 Adolf Hitler împlinea cincizeci de ani. „Cea de-a cincizecea aniversare a creatorului Marii Germanii. Două zile pline de steaguri, pompă şi ziare în ediţii speciale, adulaţie nesfârşită”, scria Victor Klemperer. Goebbels pregătea de săptămâni întregi această sărbătoare, iar pe 19 aprilie se adresa întregii naţiuni la radio, îndemnându-i pe germani să i se alăture în ruga arzătoare către atotputernicul Dumnezeu: „Fie ca El să-i îndeplinească poporului german cea mai mare dorinţă şi să-i dea sănătate şi putere Führerului cât mai mulţi ani de acum încolo”. După scurt timp, la cancelarie au început să apară lideri de partid pentru a-l felicita. La nouă seara Führerul s-a arătat mulţimii. Sute de mii de oameni formau garda de onoare înşirată de-a lungul drumului de la Wilhelmstrasse până la Piaţa Adolf Hitler din Charlottenburg, unde Hitler inaugura o altă secţiune a noii axe est-vest, numită şi Via Triumphalis. Bulevardul cu zece benzi era luminat ca ziua, cu reflectoare puternice care proiectau svastici aurite şi vulturi imperiali montate pe coloane amplasate la fiecare douăzeci de metri, în contrast puternic cu cerul întunecat[72].

Darurile primite, care se adunau în grămezi mari în câteva dintre camerele cancelariei, au fost deschise aproape de miezul nopţii. Erau cadouri din partea anturajului său. Albert Speer, arhitectul Führerului care a construit Via Triumphalis, expusese într-unul dintre saloane modelul înalt de patru metri al unui Arc de Triumf uriaş ce urma să fie construit la Berlin. Piese mici din bronz, nuduri din marmură albă şi picturi vechi erau îngrămădite pe mese lungi. Erau şi cadouri din partea oamenilor simpli. Fermierii trimiteau din produsele lor. Un grup de femei din Westfalia a împletit 6.000 de perechi de şosete pentru soldaţii Führerului. Altele au făcut un tort lung de doi metri[73].

Festivităţile propriu-zise urmau să aibă loc a doua zi, când caporalul de odinioară juca rolul împăratului care îşi inspecta grozava maşină de război în faţa lumii înmărmurite. Purta, ca

de obicei, uniforma de culoare brună şi stătea pe un tron înălţat pe un podium acoperit cu catifea roşie, având deasupra o boltă cu vulturi şi cruci de fier. Tancuri, artilerie, maşini blindate şi zeci de mii de soldaţi complet echipaţi pentru război îşi salutau Führerul pe Via Triumphalis, în timp ce 162 de avioane de război zburau peste capetele lor în formaţie strânsă[74].

Via Triumphalis nu doar trecea prin inima capitalei, ci reprezenta şi legătura dintre Hitler şi vremurile în care ţara era un mare imperiu. Albert Speer gândise acest bulevard ca pe o extensie a bulevardului Unter den Linden, construit de Prusia ca Via Triumphalis după victoria din Războaiele Napoleoniene. Axa făcea parte dintr-un plan grandios de transformare a Berlinului în capitala unui „Reich de o mie de ani", un oraş strălucitor numit Germania, care să rivalizeze cu Egiptul, Babilonul şi Roma antică. Planul, bazat chiar pe schiţele lui Hitler, includea şi un dom imens (*Volkshalle*), proiectat să poată adăposti 180.000 de persoane. Iar Arcul de Triumf urma să aibă nu mai puţin de 117 metri înălţime. După cum avea să declare Speer mai târziu, Hitler cerea ca „totul să fie cât mai mare, pentru a-i glorifica realizările şi pentru a-l face cât se poate de mândru"[75].

„Naţiunea îl sărbătoreşte pe Führer aşa cum niciun alt muritor n-a mai fost sărbătorit vreodată", le spunea Goebbels tuturor. Hitler părea să fi unit în mod miraculos o țară care cu doar şase ani în urmă era profund divizată. După o analiză atentă a regimului nazist, jurnalistul şi istoricul german Sebastian Haffner a calculat că peste 90% din populaţie îl susţinea pe Führer[76].

Victor Klemperer a fost mai reticent: „Cine poate să judece corect starea în care se aflau optzeci de milioane de oameni, cu presa cenzurată, tuturor fiindu-le teamă să vorbească?". Când Hitler s-a adresat mulțimii la Theresienwiese, obişnuitul loc de întâlnire din München, erau așteptați o jumătate de milion de oameni, însă cu greu s-au adunat 200.000. „Pur şi simplu stăteau acolo ca şi cum discursul nu îi privea în niciun fel", a remarcat un observator. Cei mai mulţi fuseseră aduşi cu forţa de la întreprinderile şi fabricile din apropiere. Speer însuşi

povestea cum în 1939 ovațiile mulţimilor erau regizate, chiar dacă unii oameni erau cu adevărat entuziaşti[77].

„Cea de-a cincizecea aniversare a lui Hitler a fost sărbătorită cu un asemenea fast, încât s-ar fi putut crede că popularitatea lui era în creştere. Totuşi, cei care îi cunosc într-adevăr pe oamenii de rând ştiu că în mare parte, dar în niciun caz în totalitate, este doar un ataşament de faţadă”, scria un critic anonim al regimului. Cu două săptămâni înainte, populaţia a fost bombardată cu sfaturi despre cum să-şi decoreze casele, şi era vai şi amar de cei care nu făceau întocmai. Până şi bisericile au primit de la Ministerul Propagandei instrucţiuni foarte exacte despre cum să bată clopotele în ziua cea mare[78].

Indiferent dacă îl iubeau sau nu pe Führer, aşa cum susţinea Goebbels, oamenii trăiau cu teama războiului. Până şi adepţii fanatici au răsuflat uşuraţi după ce Austria a fost inclusă fără evenimente în cadrul Reichului, deşi nu aveau încredere în Acordul de la München. La întoarcerea la Londra, Chamberlain a fost primit cu aplauze furtunoase în timp ce ţinea în mână o biată bucată de hârtie care fâlfâia în bătaia vântului: „Pace pentru vremurile noastre”, declara el încrezător. Mulţimi în delir se bucurau şi în alte părţi ale Europei, dar nu şi în Germania. Oamenii credeau că e o cacealma. „Ei nu înţeleg cum gândeşte Hitler”, îşi șopteau unii altora[79].

Chamberlain era convins că Hitler sperase doar să ocupe Regiunea Sudeţilor, în timp ce acesta voia de fapt să elimine Cehoslovacia în totalitate. A făcut asta pe 15 martie 1939, când Cehoslovacia a fost invadată şi împărţită între Germania, Ungaria şi Polonia. O săptămână mai târziu, preşedintele american Franklin Roosevelt i-a trimis lui Hitler un mesaj în care îi cerea să îşi ia angajamentul că nu va ataca alte ţări din Europa. Chamberlain însuşi a anunţat că Marea Britanie va interveni în cazul în care independenţa Poloniei ar fi fost ameninţată. În ciuda puterii absolute şi a unităţii aparente, ziua de naştere a fost umbrită de norul negru al fricii[80].

Câteva luni mai târziu, când teama de război era din ce în ce mai mare, Hitler a uimit lumea semnând un tratat de alianţă cu Stalin. Cei doi duşmani de moarte erau acum aliaţi, ceea ce

însemna că nu avea să fie un război pe două fronturi. Dar Hitler a făcut o eroare fatală. S-a gândit că, având Uniunea Sovietică de partea sa, Franţa şi Marea Britanie nu vor îndrăzni să intervină în Polonia. Era o acţiune foarte riscantă, însă Hitler avea încredere în propria intuiţie, care se dovedise bună până în acel moment. Şi-a construit imaginea unui om al destinului, ajungând să creadă şi el lucrul ăsta. Respingea opiniile care erau în dezacord cu ale sale, chiar şi pe cele ale propriilor săi generali. Când Hermann Göring i-a sugerat că nu trebuia să joace totul pe o singură carte, Hitler i-a răspuns: „În viaţă am pus totul la bătaie”. Germania a invadat vestul Poloniei pe 1 septembrie, iar Uniunea Sovietică a invadat estul Poloniei pe 17 septembrie[81].

Pe 3 septembrie, Franţa şi Marea Britanie au declarat război Germaniei. Oamenii erau în stare de şoc. În locul entuziasmului general din 1914, declaraţia de război a fost primită cu o „deznădejde abisală”, după cum a numit-o Heinrich Hoffmann. „O zi fără emoţii, fără urale, fără ovaţii, nu se aruncă flori, fără febra războiului, fără isteria războiului”, observa William Shirer de la Berlin. „Nu e nici măcar ură față de francezi şi britanici.”[82]

Chiar şi Hitler a fost luat prin surprindere. Hoffmann l-a găsit „prăbuşit în scaunul său, muncit de gânduri, de parcă nu-i venea a crede ce se întâmplă, cu o tristeţe de nedescris pe chip”. Dar şi-a revenit repede, deoarece au început să curgă rapoartele despre avansarea rapidă a armatei în Polonia[83].

Trupele invadatoare au ajuns la Varşovia într-o săptămână, dar aceasta nu a adus mare bucurie pe străzile Berlinului. „În metroul care mergea la studioul de radio, am remarcat indiferenţa stranie a oamenilor faţă de veştile grozave”, scria Shirer în jurnal. Oamenii deveniseră tot mai resemnaţi pe măsură ce raţionalizarea era tot mai drastică, în condiţiile în care vapoarele franceze şi engleze impuneau o adevărată blocadă economică ce afecta aproape orice bun de larg consum, înjumătăţind importurile de bumbac, tablă, ulei şi cauciuc. În multe magazine – cofetării, pescării, băcănii –, imaginea Führerului, împreună cu steagul şi culoarea verde a victoriei,

ajunsese să înlocuiască alimentele raţionalizate din vitrine. Impozitul pe venit a crescut substanţial, cu 50%, pentru a susţine efortul de război[84].

În octombrie, până şi galoşii de cauciuc ajungeau doar pentru 5% din populaţie. În timpul iernii temperaturile au scăzut brusc sub zero grade. Jumătate din populaţie îndura frigul şi nu avea cărbuni. De Crăciun, Robert Ley a citit o declaraţie la radio: „Führerul are întotdeauna dreptate. Ascultaţi-l pe Führer!”[85].

De ziua lui Hitler, pe 20 aprilie 1940, nu au bătut clopotele bisericilor, deoarece majoritatea fuseseră topite pentru a face gloanţe. În ciuda victoriilor din Danemarca şi Norvegia, pe care Germania le invadase cu câteva săptămâni înainte, în faţa cancelariei cu greu s-au adunat 75 de simpatizanţi care sperau să-l zărească pe lider[86].

Hitler a înţeles că nu poate sparge blocada economică. A riscat din nou totul, mizând pe o victorie care trebuia obţinută rapid, cât trupele aveau încă resurse suficiente. Pe 10 mai 1940 armata germană a intrat în Olanda, Belgia şi Franţa. A fost un succes răsunător, tancurile flancând fără probleme fortificaţiile francezilor şi ajungând la Paris pe 14 iunie. Patru zile mai târziu, armistiţiul s-a semnat în acelaşi vagon al Compagnie des Wagons-Lits în care, pe 11 noiembrie 1918, mareşalul Ferdinand Foch dictase condiţiile delegaţiei germane.

Cu şase săptămâni înainte, la vestea invadării Franţei, cei mai mulţi compatrioţi răspunseseră cu indiferenţă. „Majoritatea germanilor pe care i-am văzut”, comenta William Shirer, „sunt complet prăbuşiţi din punct de vedere moral”. Acum îl aclamau pe Hitler, care a fost primit acasă cu braţele deschise şi numit „Creatorul Noii Europe”. Dictatorul însuşi a supervizat coregrafia pentru Parada Victoriei, insistând ca aceasta „să reflecte victoria istorică” a trupelor sale. În timp ce trenul intra încet în gară, mulţimile care aşteptaseră ore în şir aclamau frenetic. Führerului i-au dat lacrimile, fiind vizibil copleşit de emoţii. Oamenii s-au îmbulzit tot drumul până la cancelarie. „Străzile sunt acoperite de flori şi arată ca un covor multicolor”, scria Goebbels, „întregul oraş e cuprins de entuziasm”[87].

Izbucniri spontane de bucurie au putut fi văzute în toată ţara, cetăţenii sărbătorind astfel armistiţiul. Populaţia s-a destins după ce trăise cu teama de război, dar era euforică și pentru că Hitler îşi atinsese atât de ușor obiectivele. Părea că providenţa îl dusese din nou pe Führer către victorie[88].

Într-un discurs elocvent ţinut la Reichstag, Hitler îi oferea Marii Britanii posibilitatea de a face pace. A fost una dintre cele mai bune prestaţii ale sale, menită să se adreseze unei populaţii care tânjea după pace, deşi războiul cu britanicii era inevitabil. Mişcarea corpului, inflexiunile vocii, felul în care şi-a ales cuvintele, privirea îndreptată într-o parte, înclinarea ironică a capului, gesturile făcute cu mâinile, felul inteligent în care a combinat încrederea unui cuceritor cu modestia unui adevărat fiu al poporului, totul dădea impresia unui om care dorea sincer pace. „Poate spune o minciună cu faţa imperturbabilă a unui om obişnuit”, remarca William Shirer. O parte a spectacolului a fost dedicată generalilor săi, aflați la primul balcon: cu un gest categoric, a înaintat doisprezece generali la gradul de mareşal. Hermann Göring a devenit Mareşal al Reichului[89].

Marea Britanie a refuzat să cerşească pacea. Consternaţi, oamenii au început să înţeleagă că războiul nu avea cum să se termine repede. A urmat Bătălia pentru Anglia, însă Mareşalul Reichului Göring nu a reuşit să cucerească insula bombardând-o. Hitler a adoptat un alt plan, unul care îi era mai aproape de suflet încă de când scrisese *Mein Kampf*, şi anume să cucerească Rusia. Germania depindea masiv de uleiul şi grânele furnizate de Stalin. Uniunea Sovietică părea slăbită, trupele suferind mari pierderi după o invadare chinuită a Finlandei în iarna din 1939-1940. Hitler era convins că putea obţine o victorie rapidă. A riscat din nou şi şi-a trădat aliatul, trei milioane de soldaţi trecând graniţa în Rusia în iunie 1941.

În scurt timp trupele germane au rămas blocate într-un costisitor război de uzură. După ce Japonia a atacat flota americană la Pearl Harbor pe 7 decembrie 1941, Hitler a declarat război Statelor Unite, o ţară pe care niciodată nu o luase serios în considerare. Se părea că subestimase capacitatea acesteia de a produce grâu, cărbune, fier şi de a furniza oameni.

Războiul pe două fronturi, de care se temea toată lumea, devenise realitate. Înfrângerile veneau una după alta deoarece Führerul, sigur de geniul său, făcuse inutil comandamentul de vârf al armatei, intervenind în fiecare aspect al războiului. A refuzat în repetate rânduri să-şi retragă trupele de la Stalingrad, oraşul care purta numele duşmanului său. După ce sute de mii de soldaţi germani au murit în una dintre cele mai sângeroase bătălii din istoria războaielor, ce a mai rămas din trupele Wehrmachtului s-a predat în februarie 1943[90].

Ani la rând germanilor li se spusese că Hitler era un maestru al războiului-fulger, al *Blitzkrieg*-ului dirijat de la distanţă, de acasă. Într-un discurs ţinut la Berliner Sportpalast pe 18 februarie 1943, difuzat la radio şi reprodus ulterior în toate ziarele, Goebbels a transmis populaţiei că războiul total era în acel moment inevitabil[91].

Hitler nu mai apărea nicăieri. Pentru a înăbuşi zvonurile despre sănătatea sa din ce în ce mai precară, a ţinut o cuvântare scurtă pe 21 martie 1943. A fost o prestaţie banală, făcută într-o asemenea grabă, încât unii ascultători au avut impresia că, în locul lui Hitler, vorbea un actor. Suferea de un tremur al mâinilor care, cu timpul, s-a înrăutăţit şi care a contribuit cu siguranţă la reducerea apariţiilor sale în public. După cum consemna secretara lui, credea că se poate trece peste orice cu o voinţă de fier, dar nu-şi putea stăpâni propria mână[92].

În ajunul zilei de naştere a Führerului din 1943, Goebbels explica în peroraţia sa anuală că oamenii de mare calibru nu au nevoie să apară în lumina reflectoarelor pe scena lumii. În nesfârşitele zile de muncă şi nopţi albe, Hitler trudea pentru ţara sa, ducând cea mai grea povară şi îndurând cea mai adâncă durere[93].

Unii îl ridiculizau pe Goebbels. Alţii erau în stare de şoc. Mulţi au înţeles că Stalingradul reprezentase un punct de cotitură, că Germania pierdea războiul. Se rosteau cuvinte dure la adresa regimului, deşi oamenii ştiau deja cum să se exprime astfel încât să nu fie incriminaţi. Le devenise tuturor clar că, dacă se făcuseră erori strategice majore, un singur om putea fi

considerat responsabil, un om care nu îşi găsea liniştea până nu distrugea totul[94].

În vara anului 1943, când Mussolini a fost înlăturat, regimul ajunsese să fie criticat pe faţă. Oamenii ascultau posturi de radio străine, dornici să afle mai mult despre înaintarea trupelor inamice. Salutul lui Hitler era din ce în ce mai puţin folosit. „Mulţi dintre membrii partidului nu mai poartă emblema partidului”, consemna un raport al serviciilor secrete ale SS. „Să sperăm că englezii ajung la Berlin înaintea ruşilor” era dorinţa exprimată tot mai des, după cum spunea diplomatul exilat Ulrich von Hassell[95].

Odată cu războiul total raţionalizarea a devenit şi mai drastică, pentru oamenii obişnuiţi aceasta însemnând foamete. Chiar şi aşa, le era mai bine decât altora. Din momentul invadării Poloniei începuse uciderea sistematică a evreilor, precum şi a altor indezirabili. În 1941, în Polonia ocupată au fost deschise lagăre de exterminare şi, în scurt timp, milioane de evrei din toată Europa au fost aduşi în trenuri sigilate pentru a fi ucişi în camere de gazare. Lucrurile le erau confiscate, sortate, etichetate şi trimise în Germania pentru a sprijini efortul de război.

Hârtia şi cartonul erau de asemenea raţionalizate, dar nu şi când venea vorba de atelierul de fotografie al lui Heinrich Hoffmann, din moment ce imaginile care îl reprezentau pe Führer erau considerate „vitale din punct de vedere strategic”. În fiecare lună, aproximativ patru tone de hârtie erau alocate întreprinderii lui[96].

Pe 6 iunie 1944, forţele aliate au debarcat în Normandia. Coşmarul strategiei prin învăluire devenea realitate, căci două armate puternice se îndreptau spre Germania, ameninţată să fie prinsă într-o enormă strânsoare de cleşte. Hitler, convins în continuare de propriul geniu, îşi hărţuia generalii şi studia obsesiv hărţile – şi, cum victoriile întârziau să apară, a devenit din ce în ce mai bănuitor faţă de cei din jurul lui. Pe 20 iulie 1944, câţiva şefi militari au încercat să-l ucidă punând o bombă într-un geamantan la Bârlogul Lupului, un post operativ din Prusia. Hitler a scăpat doar cu câteva zgârieturi. Asta i-a întărit şi mai mult credinţa că era alesul sorţii, prin urmare a

intensificat şi mai mult efortul de război, gândindu-se că, cu o armă miraculoasă sau printr-o întâmplare fericită, s-ar fi putut salva pe el şi poporul său în al doisprezecelea ceas.

Devenise cu totul alt om. Heinrich Hoffmann îl descria ca o „umbră firavă a ceea ce a fost, o ruină mistuită din care dispăruse de mult orice urmă de viaţă, foc şi văpaie". Încărunţise, era gârbovit şi își târa picioarele. Albert Speer observa că, în anturajul său, disciplina era din ce în ce mai laxă. Nici măcar cei mai devotaţi susţinători ai lui de la Berghof nu se mai ridicau în picioare când intra în cameră, conversaţiile nu se întrerupeau, unii aţipeau în scaun, alţii vorbeau tare fără nicio reţinere[97].

Pe 24 februarie 1945, cu ruşii la poartă, Führerul a citit o declaraţie la radio. Hitler prezicea o răsturnare de situaţie în război. A fost luat în râs de mulţi, chiar şi de membrii partidului. „O altă profeţie a conducătorului", a exclamat ironic unul dintre ei. Soldaţii vorbeau deschis despre cât era de „megaloman". Cum tumultul războiului se apropia tot mai mult, oamenii au început să dea jos svasticile de pe clădirile oficiale, supăraţi că cei din conducerea ţării se încăpățânau să nu se predea. Alţii au înlăturat poza lui Hitler din sufragerii. „L-am ars", spunea o bătrână[98].

În ultimele luni ale războiului Hitler s-a retras în buncărul său, construit sub noua cancelarie. Era „ultima staţie înainte de despărţirea lui de realitate", scria Speer. Cu toate acestea, a ordonat ca lupta să continue, hotărât să aducă moarte şi distrugere unei țări care nu îl merita[99].

Pe 20 aprilie 1945, când Hitler împlinea cincizeci şi şase de ani, primul obuz inamic a lovit Berlinul. A urmat un bombardament susţinut. Două zile mai târziu, din Ministerul Propagandei nu mai rămăsese decât faţada albă ce se înălţa dintre ruinele fumegânde. Tovarăşi vechi şi de încredere au început să părăsească nava care se scufunda, printre care şi Heinrich Himmler şi Hermann Göring. Hitler s-a împuşcat pe 30 aprilie. Auzise de sfârşitul umilitor de care avusese parte Mussolini şi a dat ordin ca rămăşiţele lui să fie incinerate, pentru a nu fi ulterior batjocorite. Cadavrul lui şi cel al Evei Braun, care-i fusese amantă mulţi ani și cu care se căsătorise cu

doar o zi înainte, au fost târâte afară din buncăr, stropite cu benzină şi apoi arse.

A urmat un val de sinucideri ale celor mai devotaţi nazişti, printre care întreaga familie Goebbels, Heinrich Himmler, Bernhard Rust şi Robert Ley. Mii de oameni obişnuiţi s-au sinucis la rândul lor. Un cleric protestant a relatat cum, la venirea Armatei Roşii, „familii întregi de oameni buni, credincioşi şi-au luat viaţa, s-au înecat, şi-au tăiat venele sau au acceptat să fie arşi de vii odată cu casele lor". „A fost ciudat", spunea o femeie din Hamburg după ce moartea lui Hitler a fost anunţată la radio, „nimeni nu a plâns, nimeni nici măcar nu s-a întristat". Un tânăr care multă vreme se întrebase cum vor reacţiona concetăţenii săi la moartea conducătorului a rămas uimit de „imensa nepăsare" ce a urmat anunţului de la radio. Aşa cum remarca Victor Klemperer, al Treilea Reich, care dispăruse peste noapte, era acum ca şi uitat[100].

Rezistenţa s-a prăbuşit din momentul în care Hitler a murit. Aşteptându-se la acelaşi război feroce pe care îl purtaseră acasă, ofiţerii Armatei Roşii au fost uimiți de docilitatea populaţiei. I-au surprins şi cei care, în număr destul de mare, au făcut steaguri comuniste din drapelele roşii naziste, tăind svasticile din mijloc. La Berlin, această răsturnare de situaţie a fost întâmpinată cu „*Heil Stalin!*"[101].

3
Stalin

„Oriunde mergi în Moscova, îl vezi pe Lenin”, observa jurnalistul francez Henri Béraud în 1924, la doar câteva luni după moartea celui care a fost revoluţionar comunist şi şef de stat. „Afişe cu Lenin, desene cu Lenin, mozaicuri cu Lenin, Lenin imortalizat în pirogravuri, Lenin pe linoleum, călimări Lenin, mape de birou Lenin. Magazine întregi dedicate vânzării busturilor lui Lenin, de orice mărime, din toate materialele şi la toate preţurile, de la bronz, marmură, piatră, porţelan şi alabastru la plastic. Iar aici nu intră şi pozele cu Lenin, de la portretele oficiale la instantaneele animate şi jurnalele de ştiri.” Lenin, s-a hazardat să spună Béraud, a fost probabil cel mai fotografiat şef de stat după Mussolini[1].

Încă înainte să moară, tovarăşii săi dăduseră tonul cultului ce avea să-i fie dedicat. În august 1918, o revoluţionară deziluzionată pe nume Fanni Kaplan s-a apropiat de Lenin când acesta tocmai părăsea fabrica „Secera şi ciocanul” din Moscova. A tras câteva focuri de armă. Un glonte s-a oprit în zona gâtului, altul i-a trecut prin umărul stâng. Contrar aşteptărilor, a supravieţuit. „Doar aleşii destinului pot scăpa din ghearele morţii după o astfel de rană”, remarca doctorul său. Au urmat numeroase elogii adresate marelui conducător, care au fost tipărite şi distribuite în sute de mii de exemplare. Lev Troţki, fondatorul şi comandantul Armatei Roşii, îl considera „o capodoperă pe care a creat-o natura” pentru „o nouă eră a istoriei”, „întruchiparea gândirii revoluţionare”. Nikolai

Buharin, redactor la *Pravda*, ziarul partidului, scria despre „conducătorul genial al revoluţiei mondiale”, omul cu „o capacitate de prezicere aproape profetică”[2].

Lenin s-a însănătoşit şi a pus capăt efuziunilor, însă în 1922, după ce sănătatea precară l-a forţat să renunţe la apariţiile publice, cultul lui a luat o nouă formă. Bolşevicii, asemenea fasciştilor şi naziştilor, formau un partid creat nu atât în urma unui program sau a unei platforme, ci prin decizia unui conducător ales. Mai degrabă voinţa, viziunea şi, mai mult decât orice, intuiţia unui om au fost factorii care au dirijat revoluţia, și nu principiile comuniste propuse de Marx cu jumătate de secol în urmă. Lenin era întruchiparea revoluţiei. Dacă nu a mai putut conduce el însuşi oamenii, atunci tot ce trebuiau să facă adepţii lui era să îi invoce numele sau să ceară inspiraţie direct de la spiritul său revoluţionar[3].

Divinizarea lui Lenin a servit şi la crearea unei impresii de largă acceptare populară. Chiar şi la apogeul popularităţii lor, în noiembrie 1917, bolşevicii au obținut mai puţin de un sfert din voturi. Au acaparat puterea prin violenţă şi, cu cât deţineau mai multă putere, cu atât violenţele erau mai cumplite. După încercarea de asasinat a lui Fanni Kaplan a urmat Teroarea Roşie, ţintind în mod organizat categorii întregi de cetăţeni, de la muncitorii grevişti din fabrici la ţăranii care dezertau din Armata Roşie. Mii de preoţi şi călugăriţe, declaraţi după revoluţie duşmani de clasă, au fost ucişi, unii crucificaţi, castraţi, arşi de vii sau aruncaţi în cazane cu smoală clocotită. Toţi membrii familiei imperiale au fost ucişi – fie împuşcaţi, fie înjunghiaţi –, iar cadavrele le-au fost mutilate, arse şi aruncate într-un puţ. Dacă violenţele i-au îndepărtat pe mulţi cetăţeni obişnuiţi, nici limbajul abstract al „luptei de clasă”, nici „dictatura proletariatului”, cuvinte de neînţeles pe care locuitorii din zonele rurale, preponderent analfabeţi, abia le puteau pronunţa, nu i-au atras pe oameni. Pe de altă parte, invocarea unei figuri divine în calitate de conducător a reuşit mult mai mult – măcar a creat iluzia unei legături între stat şi cei şaptezeci de milioane de cetăţeni ai săi[4].

Lenin nu a numit un succesor la putere, dar în 1922 l-a ales personal pe Stalin pentru noua poziţie de secretar general cu scopul de a-l ţine în frâu pe Troţki, care se opunea Noii Politici Economice iniţiate de Lenin. Această politică de fapt era opusul colectivizării forţate introduse după revoluţie, când muncitorii din uzine erau siliţi să producă la comandă, iar bunurile le erau confiscate de către stat. Acest sistem, numit comunism de război, a transformat economia într-o ruină. Noua Politică Economică lua o formă de piaţă, permiţându-le oamenilor să îşi deschidă mici întreprinderi. A încetat rechiziţia grânelor, care a fost înlocuită cu taxa pe produsele agricole. Troţki a ajuns să considere Noua Politică Economică o capitulare în faţa capitaliştilor şi ţăranilor bogaţi, considerând că statul trebuia să aibă un rol și mai mare în economie.

Ca secretar general, Stalin avea multă putere, în ciuda câtorva defecte evidente. Nu era un mare orator, vorbea cu un puternic accent georgian, care nu lăsa cea mai bună impresie. Nu era deloc capabil de sincronizare. Când vorbea, nu gesticula mai deloc. Şi, spre deosebire de mulţi dintre colegii săi, nu avea acea aură de revoluţionar cu mulţi ani petrecuţi în exil. Scria coerent, dar nu era genul de teoretician remarcabil, care să aducă dezvoltări teoretice ale doctrinei comuniste. Stalin s-a folosit din plin de aceste carenţe, lăsând impresia unui umil funcţionar dedicat promovării binelui în interesul tuturor, în timp ce alţii căutau în mod constant să fie în centrul atenţiei.

Se descria ca fiind *praktik*, mai degrabă un om de acţiune decât un reprezentant al revoluţiei. După toate aparenţele, avea aptitudini organizatorice extraordinare, cu o putere de muncă uriaşă şi o voinţă de fier. Adversarii adesea îl desconsiderau, privindu-l ca pe un simplu administrator, „mediocritatea remarcabilă a partidului nostru”, după cum spunea Troţki. Dar Stalin era un manipulator şiret şi lipsit de scrupule, care se folosea de slăbiciunile altor oameni pentru a-i face complici de bunăvoie. Era un strateg priceput şi un talent politic autentic. Asemenea lui Hitler, era preocupat de cei din jurul său, fără să conteze ce loc ocupau în ierarhie, ştiindu-le numele şi ce discutaseră în conversaţiile anterioare. Ştia, de asemenea, când era cazul să aibă răbdare[5].

Cum Lenin era convalescent, Stalin a devenit intermediar, folosindu-se de noile pârghii de putere pentru a se apropia de conducător. Dar relaţia a fost furtunoasă, ajungând ca în 1923 să se destrame. Liderul în suferinţă a dictat o serie de note care au devenit cunoscute sub numele de Testamentul lui Lenin, din care reieşea că Stalin era un individ grobian şi că ar trebui înlăturat din poziţia de secretar general.

Câtă vreme era în viață, Lenin reprezenta o ameninţare; mort însă, era valoros. Din momentul în care Lenin a decedat, pe 21 ianuarie 1924, Stalin s-a hotărât să pozeze în cel mai credincios discipol al său. A fost singurul din cercul apropiaţilor care a intrat în dormitorul maestrului său, luând, foarte teatral, capul decedatului în mâini şi ducându-l la piept, sărutându-l apăsat pe obraji şi pe buze[6].

Timp de câteva săptămâni, corpul îmbălsămat al lui Lenin a fost expus pe un catafalc de sticlă în Piaţa Roşie, unde gerul iernii îl păstra intact. Membrii partidului erau împărţiţi, neştiind ce să facă. Rusia avea o adevărată tradiţie în privinţa mumificării sfinţilor patriei. La Mănăstirea Peşterilor din Kiev, loc de închinăciune al călugărilor pustnici înainte de revoluţie, catacombele erau pline cu zeci de sfinţi, cu feţele înnegrite, cu mâinile atrofiate odihnindu-se pe cârpe zdrenţuite şi prăfuite. Un tratament asemănător aplicat conducătorului revoluţionar avea nişte conotaţii religioase ce contraveneau concepţiilor atee ale unor lideri, inclusiv ale soţiei lui Lenin. Feliks Dzerjinski, preşedintele comisiei funerare, şi-a impus punctul de vedere, ajutat şi de secretarul general. În moarte, ca şi în viaţă, Lenin avea să servească doctrinei clasei muncitoare, căci milioane de oameni aveau să vină să-şi prezinte omagiile la sicriul său[7].

După câteva luni, odată cu venirea primăverii, o echipă de oameni de ştiinţă a dispus luarea de pe catafalc a trupului neînsufleţit al lui Lenin şi tratarea lui cu diverse substanţe chimice pentru a împiedica descompunerea. În august 1924 Lenin a reapărut, iar corpul lui alb, ca de marmură, a fost expus permanent într-un mausoleu. A atras valuri de adulatori răbdători, săraci, mistici, aceeaşi mulţime care, după cum

spunea Henri Béraud, „murmura rugăciuni dinaintea icoanelor aurite şi a lumânărilor care ardeau cu flacără gălbuie”[8].

După ce a pus stăpânire pe corpul lui Lenin, Stalin şi-a propus să îşi însuşească şi spusele acestuia. A preluat conducerea Institutului Lenin, supervizând publicarea tuturor documentelor importante ale lui Lenin. Dar suma scrierilor acestuia nu ajuta la definirea unei doctrine. Ţinând o serie de conferinţe, publicate în serie în *Pravda* sub titlul „Bazele leninismului”, Stalin şi-a revendicat rolul de apărător al moştenirii lăsate de maestru. Leninismul, scria el, era marxismul erei imperiale, iar Lenin, singurul mare moştenitor al lui Marx şi Engels[9].

Cu toate acestea, când delegaţii partidului s-au întâlnit la Moscova în mai 1924 pentru a studia Testamentul lui Lenin, Stalin s-a văzut pus în dificultate. După ce Grigori Zinoviev şi Lev Kamenev, doi membri în vârstă ai partidului, deranjaţi de ambiţiile lui Troţki, s-au pronunţat în favoarea lui Stalin, Comitetul Central a decis ca documentul să fie citit doar în faţa unora dintre delegaţi, şi nu a întregului congres reunit. Troţki, care în ascensiunea sa către putere nu dorea să pară că face notă discordantă, nu a intervenit. Stalin, alb la faţă, a cerut umil eliberarea din toate funcţiile, sperând că, exprimându-şi astfel regretul, îi va determina pe cei din Comitetul Central să îi respingă solicitarea. Cartea jucată a fost câştigătoare, însă întâmplarea l-a umplut de ranchiună. Era discipolul unui om care aparent ceruse îndepărtarea lui[10].

După ce şi-a revenit, Stalin a început să se înconjoare de oameni loiali şi de încredere, printre care şi Veaceslav Molotov, Lazar Kaganovici şi Sergo Ordjonikidze. S-a folosit de poziţia sa de secretar general pentru a-i înlocui pe susţinătorii adversarilor cu propriii săi acoliţi. Şi-a adus asistenţi personali care să adune informaţii şi să preia treburile murdare. Lev Mehlis, secretarul personal al lui Stalin, a început să se preocupe de imaginea publică a acestuia, verificând fotografiile care apăreau în presă[11].

În noiembrie 1924 Stalin i-a întins lui Troţki o capcană. În timp ce Stalin se înfăţişa drept discipolul lui Lenin, Troţki a

făcut greșeala să pozeze ca egal al lui Lenin, publicându-şi propriile lucrări. Troţki a reuşit nu doar să arate cât era de vanitos, ci şi să ofere dovezi scrise ale numeroaselor diferențe de opinie dintre el şi Lenin. Stalin a publicat un articol răuvoitor numit „Troţkism sau leninism?”, în care îşi acuza adversarul că ar fi un susţinător al revoluţiei permanente, intrând astfel în conflict direct cu înseşi principiile leninismului. Cititorii atenţi au înţeles că titlul însemna: Troţki sau Stalin.

Stalin ţintea şi criticile aduse de Troţki la adresa Noii Politici Economice. Alţi bolşevici, ca Zinoviev sau Kamenev, cei doi mari conducători din Comitetul Central care îl ajutaseră pe Stalin să-şi revină după citirea Testamentului lui Lenin, dezavuau revenirea la o economie de piaţă. Treptat, Stalin i-a îndepărtat, lăsând impresia că sunt persoane cu convingeri doctrinare de stânga, ale căror idei vor duce Uniunea Sovietică la pierzanie. L-a sprijinit Nikolai Buharin, un apărător neobosit al economiei mixte. În 1925, Stalin în persoană s-a adresat delegaţilor din mediul rural care refuzau să semene dacă nu li se dădea pământul în arendă. Cu un singur gest, Stalin le-a promis darea în arendă pe douăzeci de ani, patruzeci de ani, chiar pentru totdeauna. Când a fost întrebat dacă aceasta nu înseamnă o revenire la împroprietărirea cu pământ, a răspuns: „Noi am scris Constituţia. Tot noi o putem şi modifica”. Despre această întâlnire s-a relatat în toată lumea. Stalin a apărut ca un şef de partid echilibrat, pragmatic, un conducător în acord cu poporul său[12].

În 1926, Troţki, Zinoviev şi Kamenev s-au văzut nevoiți să creeze Opoziţia Unită pentru a i se împotrivi lui Stalin, care i-a acuzat imediat că, formând o facţiune, creează instabilitate în rândurile partidului. Cum facţiunile fuseseră scoase în afara legii cu ani în urmă, consecinţa a fost eliminarea lui Troţki din Politburo. Astfel, a mai rămas cu o mână de adepţi. În octombrie 1927, în cadrul unei întâlniri a întregului Comitet Central, Troţki a încercat încă o dată să aducă în discuţie Testamentul lui Lenin. În acel moment, mulţi dintre delegaţii partidului vedeau în Stalin apărătorul discret, eficient şi harnic

al moştenirii lui Lenin. În schimb, Troţki, marginalizat, părea arogant, emfatic şi plin de sine. Stalin l-a zdrobit, spunându-i că, în urmă cu trei ani, partidul examinase documentul şi nu îi acceptase demisia. Delegaţii au izbucnit în aplauze. În decurs de o lună, Troţki şi zeci de adepţi au fost excluşi din partid. În ianuarie 1928 Troţki a fost deportat în Kazahstan, iar un an mai târziu a fost exilat din Uniunea Sovietică[13].

Imediat ce a scăpat de adversarul cel mai puternic, Stalin a început să implementeze politicile lui Troţki. Acesta vorbise despre apariţia „unei noi clase capitaliste” în zona rurală. După ce proviziile de cereale au scăzut brusc la o treime spre sfârşitul anului 1927, ameninţând Moscova şi Leningradul cu spectrul foametei, Stalin a trimis în sate trupe de rechiziție, ordonându-le să ia sub ameninţarea armei tot ce se putea lua. Cei care se opuneau erau persecutaţi drept culaci, un termen depreciativ care se referea la ţăranii „bogaţi”, dar care era utilizat pentru toţi cei care se opuneau colectivizării. A fost prima luptă din războiul împotriva zonelor rurale, care avea să culmineze câţiva ani mai târziu cu o foamete de proporţii dramatice.

Cei din interiorul partidului care erau încă fideli concepţiilor de dinainte ale lui Stalin, inclusiv Buharin, au fost catalogaţi ca fiind de dreapta. O frică zdrobitoare domina acum partidul, cu membri denunţaţi şi arestaţi rapid pe motiv că erau fie „adversari ai stângii”, fie „deviaţionişti de dreapta”. Se făceau percheziţii, rudele erau arestate. Oamenii dispăreau peste noapte. Stalin s-a îndreptat şi împotriva directorilor, inginerilor şi proiectanţilor, ba chiar şi împotriva străinilor, acuzaţi de sabotaj[14].

În toiul acestei epurări a partidului, cu ocazia zilei de 1 Mai a anului 1928, s-a organizat o paradă de proporții. Începând cu 1886, când poliţia din Chicago deschisese focul asupra greviştilor care cereau ca ziua de muncă să fie de opt ore, socialiştii din întreaga lume sărbătoreau 1 Mai. În multe oraşe ale lumii aveau loc adesea marşuri ale muncitorilor cu pancarte şi steaguri roşii fluturând, evenimente care uneori degenerau în lupte de stradă cu poliţia. La începutul carierei sale, Lenin a văzut potenţialul acestor manifestaţii, scriind că ar putea deveni oricând „mari demonstraţii politice”. În 1901, Stalin

însuşi fusese implicat în ciocniri sângeroase în preajma zilei de 1 Mai la Tbilisi, capitala Georgiei, ţara sa natală[15].

În 1918, Lenin a stabilit ca ziua de 1 Mai să fie sărbatoare oficială. Zece ani mai târziu, în 1928, Stalin a decis modificarea Codului Muncii, adăugând şi data de 2 Mai la zilele festive. Pregătirile pentru aceste evenimente spectaculoase începeau cu câteva săptămâni înainte, când se ridicau construcţii uriaşe din lemn şi carton în principalele intersecţii ale Moscovei, cu afişe reprezentând muncitori, ţărani şi soldaţi mergând în marş spre viitor. Pe 1 Mai, Stalin şi cei mai importanţi locotenenţi ai săi îşi făceau apariţia pe meterezele de lemn ale Mausoleului lui Lenin, salutând valurile de oameni care aclamau şi cântau de sub panouri sau purtaţi de care alegorice. Urma parada tancurilor zgomotoase, a maşinilor blindate, a mitralierelor şi proiectoarelor, cu avioane zbârnâind deasupra capetelor. Era o etalare la scară mare a puterii de organizare a partidului, o manifestare planificată cu rigoare de superiori, fiecare cuvânt scris şi fiecare slogan fiind aprobate prin lege. Sute de mii de oameni aşteptau docili ore întregi pentru a le veni rândul să traverseze piaţa şi să-l zărească preţ de câteva clipe pe conducător[16].

În 1929, Stalin era pregătit să îşi pună amprenta asupra Uniunii Sovietice. Lenin deja transformase Rusia în primul stat monopartid din lume, reuşind ceea ce Hitler încercase să facă, după 1933, sub denumirea de *Gleichschaltung*: eliminarea în mod sistematic a tuturor organizaţiilor, în afară de partid. Celelalte partide politice, sindicatele, presa, bisericile, ghildele şi asociaţiile au ajuns toate în mâinile statului. Alegerile libere au fost scoase în afara legii la scurt timp după noiembrie 1917, supremaţia legii a fost abolită şi înlocuită cu justiţia revoluţionară, iar sistemul de tip Gulag a fost extins.

Stalin a căutat să ducă lucrurile şi mai departe şi să modifice complet economia ţării, ţintind să o transforme, în doar cinci ani, dintr-o economie agrară într-o putere industrială. S-au construit mari oraşe industriale, fabrici la cheie au fost importate din străinătate, au fost extinse întreprinderile de construcţii de maşini și noi mine au fost deschise pentru a asigura necesarul de cărbune, fier şi oţel, totul cu o viteză

ameţitoare. Nu exista zi de lucru de opt ore în Uniunea Sovietică, muncitorii din fabrici muncind din greu şapte zile pe săptămână. Cheia dezvoltării industriale o constituia zona agrară: ţăranilor le erau luate grânele, care erau apoi vândute pe piaţa internaţională, câştigându-se astfel valuta necesară. Pentru a obţine o recoltă mai mare de grâne, a fost colectivizată zona agrară. Ţăranii au fost reuniţi cu forţa în gospodării agricole de stat din care culacii au fost excluşi. Stalin a văzut în colectivizare o şansă unică de a lichida întreaga clasă de chiaburi, având în vedere că în jur de 320.000 de gospodării erau distruse, membrii familiilor fiind trimişi în lagăre de concentrare, duşi la muncă silnică în mine sau transportaţi în zone îndepărtate ale imperiului[17].

Sub conducerea lui Stalin, partidul era sacru, iar linia de partid era prezentată ca o voinţă mistică ce nu putea fi pusă la îndoială. Stalin a devenit încarnarea acestei realităţi sacre, *vojd*, sau marele conducător, un termen care anterior îl era rezervat doar lui Lenin. În 1929, la parada de 1 Mai, Marx devenise deja o figură palidă în fundal, în vreme ce Stalin se ridicase la faima lui Lenin. Aşa cum consemna un jurnalist american, „în Piaţa Roşie, pe clădirile aflate peste drum de zidul Kremlinului erau expuse chipurile uriaşe ale lui Lenin şi Stalin. Portretele imense erau montate pe toată lungimea schelelor din Piaţa Teatrului, înălţându-se deasupra Hotelului Metropol de o parte şi a Hotelului Grand de cealaltă”[18].

Marele conducător împlinea cincizeci de ani pe 21 decembrie 1929, un eveniment sărbătorit prin „nenumărate telegrame”, după cum declara *Pravda*, oficiosul partidului, căci muncitorii din toată lumea se întreceau să îl felicite pe Stalin. Scrisori erau trimise clandestin din închisori din Polonia, Ungaria şi Italia. Aparatul de propagandă simţea nevoia să precizeze că nu era vorba de idolatrizarea unui erou, ci de expresia devotamentului spontan a milioane de muncitori din toată lumea faţă de ideea revoluţiei proletare. Stalin era partidul, întruparea a tot ce era mai bun în clasa muncitoare: „avântul exuberant ţinut în frâu de o voinţă de fier, încrederea de neclintit în victorie, bazată pe o analiză obiectivă şi revoluţionară a marxismului, dispreţul

proletar faţă de moarte pe fronturile războiului civil”, prudenţa unui lider a cărui minte „lumina viitorul ca un proiector”[19].

Osanalele nu conteneau, căci subalternii compuneau ode, fericiţi că îşi pot sluji conducătorul. Lazar Kaganovici, secretarul partidului, un om îndesat care purta o mustaţă groasă, îl aprecia pe Iosif Vissarionovici ca fiind „cel mai apropiat, cel mai activ, cel mai credincios asistent al lui Lenin”. Sergo Ordjonikidze şi-a descris stăpânul ca fiind un discipol adevărat şi de neclintit al lui Lenin, cu o voinţă de fier care avea să-l ajute să conducă partidul spre victoria finală a revoluţiei proletare mondiale[20].

Totuşi, puţini îl văzuseră pe Stalin altfel decât de la distanţă, stând la tribuna din Piaţa Roşie de două ori pe an, pentru a sărbători 1 Mai şi Revoluţia din Octombrie. Chiar şi atunci, era o apariţie aproape sculpturală, o figură robustă cu o mină calmă, impasibilă, purtând manta militară şi chipiu. Rar apărea în buletinele de ştiri şi nu vorbea deloc în public. Nici măcar o dată nu a vorbit la radio. Toate fotografiile care îl reprezentau, strict controlate de secretarul personal, aveau un format standard. Chiar şi în afişe Stalin părea rece şi distant, întruchiparea voinţei neabătute de a continua revoluţia[21].

În zece ani, Stalin a trecut de la poziţia unui comisar modest la cea de lider indiscutabil al partidului. Dar a fost nevoit să înfrunte în mai multe rânduri forţe aliate împotriva lui. În testamentul care avea să-l bântuie tot restul vieţii, Lenin, după ce i-a predat puterea, s-a răzgândit şi a cerut să fie înlăturat. Nu o dată Troţki, orator extraordinar, polemist talentat şi lider respectat în Armata Roşie, i s-a opus. Ceea ce l-a împins pe Stalin să meargă mai departe au fost simpla dorinţă de răzbunare şi gândirea rece, deşi, de-a lungul anilor, a început să se simtă nedreptăţit, considerându-se o victimă. Învingător ranchiunos, a început să nu mai aibă încredere în cei din jurul său[22].

Imaginea de conducător aspru şi distant, mereu deasupra criticilor săi, i se potrivea de minune, dar în scurt timp Stalin a început să cultive şi o latură mai umană. Marginalizarea lui Troţki i-a creat o imagine dramatică, făcându-l să semene cu

paznicul unui leu în cuşcă. De cum a ajuns în străinătate, Troţki s-a străduit să pară mai leninist decât Stalin. A început să publice *Buletinul opoziţiei*, folosindu-se de informaţiile de culise pe care le avea pentru a scoate la iveală disensiunile din sânul conducerii partidului. În autobiografia sa intitulată *Viaţa mea*, publicată în rusă şi în engleză în 1930, îl descrie pe Stalin ca fiind un personaj mediocru, invidios şi duplicitar, ale cărui intrigi subversive au dus la trădarea revoluţiei. Troţki a reprodus Testamentul lui Lenin: „Stalin este grosolan, neloial şi capabil să facă abuz de puterea care derivă din aparatul de partid. Stalin ar trebui înlăturat pentru a evita scindarea". Stalin crease termenul „troţkism", iar acum Troţki, la rândul său, populariza noţiunea de „stalinism"[23].

Cu un an înainte, cu ocazia împlinirii vârstei de cincizeci de ani, Avel Enukidze, colegul de origine georgiană al conducătorului, scosese în evidenţă latura umană a acestuia, reunind câteva elemente ale mitului lui Stalin. Stalin era fiu de cizmar, fusese un elev precoce şi talentat, dar şi un tânăr rebel, fiind eliminat de la seminarul teologic. Nu era câtuşi de puţin înfumurat. Era un om foarte popular, care avea darul de a explica chestiuni complicate pe înţelesul muncitorilor, care îi spuneau, cu simpatie, „Soso". Nu a ezitat niciodată să apere bolşevismul şi s-a dedicat trup şi suflet revoluţiei. „Stalin va rămâne acelaşi până la sfârşitul vieţii sale", spunea Enukidze[24].

Stalin nu era doar liderul partidului. Era şi şeful de facto al Internaţionalei Comuniste, sau Comintern, fiind astfel conducătorul revoluţiei proletarilor de pretutindeni. Spre deosebire de Troţki, acesta a rămas, atât în ţară, cât şi peste hotare, o personalitate misterioasă, distantă. În noiembrie 1930, Stalin l-a invitat pe Eugene Lyons, corespondentul United Press, să vorbescă faţă în faţă în biroul său. Lyons, un simpatizant comunist care lucrase în biroul TASS (agenţia de ştiri rusă) de la New York, fusese atent selectat dintre zecile de reporteri de la Moscova. Stalin l-a întâmpinat la uşă. I-a zâmbit, dar timiditatea l-a dezarmat pe corespondent. Mustaţa aspră, spunea Lyons, îi dădea chipului întunecat un aspect prietenos, chiar inofensiv. Totul era de o simplitate desăvârşită, de la felul relaxat de a se

comporta până la sobrietatea hainelor şi aspectul spartan al biroului, coridoarele liniştite, îngrijite ale Comitetului Central. Stalin asculta. Era îngândurat. „Sunteţi dictator?”, l-a întrebat într-un final Lyons. „Nu, nu sunt”, i-a răspuns Stalin cu blândeţe, explicându-i că în cadrul partidului deciziile se iau în comun şi că nu este posibil ca o singură persoană să dea dispoziţii. „Îmi place omul acesta”, jubila Lyons la ieşire. „Stalin râde!”, spunea un articol servil aprobat de Stalin însuşi, apărut pe prima pagină a ziarelor importante din toată lumea, „sfâşiind vălul de mister” care îl înconjura pe conducătorul ursuz de la Kremlin[25].

Stalin a dat şi o notă personală interviului, vorbind despre soţia şi cei trei copii ai săi. O săptămână mai târziu, Hubert Knickerbocker îi lua un interviu mamei lui Stalin, o femeie simplă care purta o rochie obişnuită din lână gri. „Soso a fost mereu băiat bun!”, a răspuns mama încântată, bucuroasă că poate vorbi despre subiectul ei preferat[26].

Şi alţi intelectuali de marcă au popularizat şi au răspândit imaginea unui om bun, simplu şi modest, care nu era dictator în ciuda faptului că deţinea o putere uriaşă. Un an mai târziu, scriitorul socialist George Bernard Shaw a fost primit cu gardă militară de onoare, organizându-se şi un banchet cu ocazia împlinirii vârstei de şaptezeci şi cinci de ani. A făcut un tur al ţării, a vizitat şcoli, puşcării şi ferme model, cu ţărani şi muncitori special instruiţi să ridice în slavă partidul şi conducătorul său. După o întrevedere între patru ochi admirabil pusă în scenă de Stalin, dramaturgul irlandez îl caracteriza pe dictator ca fiind „un amic grozav de agreabil” şi a declarat: „Nu am văzut pic de răutate în el, dar nici naivitate”. Shaw nu a încetat niciun moment să îl susţină pe tiran, iar în 1950 a murit în patul lui, având pe cămin portretul idolului său[27].

Şi Emil Ludwig, renumitul biograf al lui Napoleon şi Bismarck, s-a întâlnit cu Stalin în decembrie 1931 şi a rămas uimit de simplitatea omului care deţinea atât de multă putere, dar care „nu se mândrea defel cu ce avea”. Însă biografia care probabil a popularizat cel mai mult acestă imagine a omului

simplu care accepta de nevoie adoraţia a milioane de oameni i-a aparţinut lui Henri Barbusse, un scriitor francez care a venit la Moscova în 1918 şi s-a alăturat Partidului Bolşevic. Prima dată când s-au întâlnit, în 1927, Barbusse a fost absolut fascinat de Stalin, iar articolele sale laudative au fost traduse în *Pravda*. În urma unei alte întâlniri, în 1932, Departamentul pentru Cultură şi Propagandă al Comitetului Central l-a verificat cu atenţie pe Barbusse, care era şi organizatorul Comitetului Mondial împotriva Războiului şi Fascismului, cu sediul la Paris. În octombrie 1933, Barbusse a ridicat 385.000 de franci pe care Stalin îi trimisese la Paris, cam 330.000 de dolari americani la valoarea actuală. După cum spunea André Gide, o altă personalitate a literaturii pe care Stalin o abordase, cei care scriau „în direcţia corectă" se bucurau de avantaje financiare substanţiale[28].

Stalin i-a pus la dispoziție biografului său toată documentaţia necesară, în care toate detaliile erau supervizate de subordonaţii aparatului de propagandă. În *Stalin. O lume nouă văzută printr-un om*, publicată în martie 1935, Barbusse l-a înfăţişat pe Stalin ca pe un nou mesia, un supraom al cărui nume era slăvit de milioane de oameni la orice paradă din Piaţa Roşie. Deşi era adorat de toţi cei din jurul său, rămăsese modest, atribuindu-i maestrului său Lenin meritele pentru orice victorie. Avea un salariu de cinci sute de ruble, o sumă neînsemnată, iar casa în care locuia avea trei ferestre. Fiul lui cel mai mare dormea pe canapeaua din sufragerie, cel mic într-o firidă. Avea o singură secretară, spre deosebire de fostul premier britanic Lloyd George, care îşi angajase treizeci şi două. Chiar şi în viaţa personală, acest „om sincer şi foarte inteligent" a rămas „un om simplu"[29].

De la Henri Barbusse la George Bernard Shaw, personalităţi din întreaga lume au contribuit la crearea unui paradox chiar în esenţa cultului lui Stalin: Uniunea Sovietică trebuia să fie o dictatură a proletariatului, şi nu a unei singure persoane. Pentru comunişti, doar dictatorii fascişti, de felul lui Mussolini sau Hitler, puteau susţine că spusele lor sunt mai presus de lege şi că oamenii trebuie să fie cetăţeni supuşi care să se plece în

faţa voinţei lor. Aşadar, chiar în timp ce cultul său pătrundea în toate aspectele vieţii de zi cu zi, ideea că Stalin ar fi fost dictator a devenit tabu. Aparent, mulţimile îl preamăreau împotriva voinţei lui, şi tot ele erau cele care voiau să-l vadă. De aceea accepta fără tragere de inimă să se arate milioanelor de oameni în timpul paradelor din Piaţa Roşie[30].

Tot ce ţinea de imaginea sa era în antiteză cu rivalii săi. Hitler şi Mussolini tunau şi fulgerau în fața adepţilor lor, în timp ce la întrunirile de partid modestul secretar se aşeza în ultimul rând pe platforma plină de oameni şi urmărea în linişte. Ei le vorbeau oamenilor, el îi asculta. Ei cădeau pradă emoţiilor, el reprezenta raţiunea, cântărindu-şi atent fiecare cuvânt. El vorbea puţin, şi astfel cuvintele îi erau preţuite şi analizate de fiecare. După cum remarca Emil Ludwig, până şi tăcerea exprima putere, căci exista ceva uşor ameninţător în „încărcătura periculoasă a tăcerii sale”[31].

Poate că Stalin avea într-adevăr un singur secretar, aşa cum spunea Henri Barbusse, dar după ce a împlinit cincizeci de ani, în 1929, s-a folosit de aparatul de partid pentru a-şi promova propria persoană, iar afişele, portretele, cărţile şi busturile au început să se înmulţească din ce în ce mai mult. Congresul al XVI-lea al Partidului Comunist din vara anului 1930 a fost o demonstraţie de loialitate faţă de Stalin, care a vorbit timp de şapte ore. Osanalele, acum obligatorii, erau prezente la congres, în presă şi la radio[32].

În zonele rurale, unde nemiloasa campanie de colectivizare se desfăşura în forţă, în 1932, când foametea ajunsese la apogeu, puteau fi văzute statui ale lui Lenin şi Stalin. Aproximativ şase milioane de oameni au murit de foame în Ucraina, Ural, zona Volgăi, Kazahstan şi în unele regiuni din Siberia, în timp ce stocuri uriaşe de grâne, dar şi de lapte, ouă şi carne erau vândute pe piaţa internaţională pentru a finanţa planul cincinal. Chiar şi atunci când nu le mai rămăsese nimic şi mâncau iarbă şi scoarţă de copac, ţăranii erau forţaţi să îşi aclame conducătorul[33].

În 1930, al XVI-lea congres a fost salutat cu „aplauze furtunoase, îndelungate, care au devenit prelungi ovaţii”. Patru ani mai târziu, la al XVII-lea congres, aceste manifestări nu mai erau considerate potrivite, iar stenogramele au înregistrat „ovaţii extraordinare”, dar şi oameni strigând „Trăiască Stalin al nostru!”. Întrunirea a primit numele de Congresul Învingătorilor, deoarece delegaţii au sărbătorit succesul colectivizării agriculturii şi industrializarea rapidă. Însă în culise membrii bombăneau, nemulţumiţi de metodele lui Stalin. Unora le era teamă de ambiţiile lui chiar şi atunci când îl aclamau public. Se zvonea că a primit atât de multe voturi împotrivă, încât unele buletine de vot au fost distruse[34].

Stalin nu a făcut nimic. Ştia cât de important este să ai răbdare, arătându-se mereu calm şi calculat în împrejurări potrivnice. Însă la sfârşitul anului 1934, când Serghei Kirov, şeful organizaţiei de partid din Leningrad, a fost împuşcat mortal, Stalin a luat măsuri drastice. Acesta a fost începutul Marii Terori, iar membrii de partid care la un moment dat i s-au opus lui Stalin au fost arestaţi. În august 1936, Zinoviev şi Kamenev, primii care au fost supuşi unui proces-spectacol, au fost găsiţi vinovaţi şi apoi executaţi. Au urmat şi alţii, printre care Buharin şi încă douăzeci de acuzaţi, care ar fi făcut parte din „Blocul troţkiştilor şi al celor de dreapta”. Poliţia secretă a terorizat mai bine de un milion şi jumătate de cetăţeni obişnuiţi, care au fost supuşi la interogatorii, torturaţi şi, de cele mai multe ori, executaţi. La apogeul campaniei, în 1937 şi 1938, numărul execuţiilor era de aproximativ o mie pe zi, oamenii fiind acuzaţi că erau duşmani de clasă, sabotori, opozanţi sau speculanţi, unii denunţaţi de propriii vecini sau propriile rude[35].

Cultul căpăta proporţii pe măsură ce teroarea se extindea. În 1934, Stalin nu era singurul ridicat în slăvi de către subordonaţi. La sfârşitul anilor 1920, practic orice şef, până și directorii întreprinderilor locale, îi punea pe muncitori să îi afişeze portretele în semn de izbândă cu ocazia unor sărbători publice. Unii lideri au devenit un fel de Stalin în miniatură, copiindu-şi maestrul în propriul fief, imortalizându-se în

portrete şi statui, înconjurându-se de adepţi care le înălţau osanale. Unul dintre aceştia a fost Ivan Rumianţev, un adulator al regimului care, în 1934, îl aclama pe Stalin, considerându-l un „geniu”. Se vedea pe sine ca pe un Stalin al Regiunii de Vest, impunând unui număr de 134 de gospodării agricole să primească numele lui. În primăvara anului 1937 Rumianţev a fost denunţat ca spion şi împuşcat[36].

Uneori, chiar și oraşele erau numite după membri din Biroul Politic. Exista Stalingrad, dar şi Molotov şi Ordjonikidze. Când un lider nu mai era în graţii, numele era rapid schimbat, aşa cum s-a întâmplat cu nefericitele oraşe Troţk şi Zinovevsk. Însă în 1938, singurul nume acceptat ca egal cu cel al lui Stalin era Mihail Kalinin, preşedintele oficial al Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste sau şeful statului între 1919 şi 1946. Rolul său era pur simbolic, dar se achita admirabil de sarcini, semnând fără excepţie toate decretele lui Stalin. Când soţia lui a fost arestată deoarece l-a numit pe Stalin „un om tiranic şi crud”, Kalinin nu a mişcat un deget[37].

În iunie 1934, la trei luni după Congresul Învingătorilor, Stalin a început să supervizeze tot ce ţinea de aparatul de propagandă al statului. Imaginea lui era din ce în ce mai prezentă, un vizitator american observând portrete mari „pe panourile din jurul zonei de excavare pentru noul metrou din Moscova, pe faţadele clădirilor publice din Kazan, în «colţurile roşii» ale magazinelor, pe pereţii camerelor de gardă şi ai închisorilor, în magazine, la Kremlin, în catedrale, săli de cinema, peste tot”[38].

Între momentele în care semna condamnări la moarte şi regiza procese-spectacol, Stalin găsea timp să se întâlnească cu scriitori, pictori, sculptori şi dramaturgi. În toate formele artistice, individul a dispărut deoarece Stalin a impus un stil cunoscut sub denumirea de „realism socialist”. Arta trebuia să glorifice revoluţia. Basmele au fost interzise, fiind considerate neproletare: copiii aveau să fie încântaţi de cărţile despre tractoare şi mine de cărbune. Aceleaşi motive erau repetate la nesfârşit, în timp ce comitetele cenzurau textele şi imaginile, dând naştere la ceea ce un istoric avea să numească „sala

oglinzilor". Din moment ce era întruchiparea revoluţiei, Stalin era şi figura cea mai proeminentă dintre toate: „Nu rareori se întâmpla ca muncitorii să-i compună lui Stalin scrisori în timpul unei întâlniri la Casa de Cultură Stalin a Întreprinderii Stalin din Piaţa Stalin a oraşului Stalinsk"[39].

Stalinsk a fost doar unul dintre cele cinci oraşe denumite după marele conducător. Au mai existat Stalingrad, Stalinabad, Stalino şi Stalinagorsk. Numeroase parcuri, întreprinderi, linii de cale ferată şi canale primeau de asemenea numele lui. Canalul Stalin, săpat de deţinuţi în timpul primului plan cincinal, de la Marea Albă până la Leningrad, la Marea Baltică, a fost deschis în 1933. Cel mai bun oţel se numea „stalinit". „Numele lui te izbeşte în fiecare articol de ziar, în fiecare afiş, la orice post de radio", remarca Eugene Lyons. „Imaginea lui este pretutindeni, construită din flori pe spaţiile verzi, din becuri, se află pe timbrele poştale; este de vânzare în aproape orice magazin sub forma busturilor de ipsos sau bronz, în culori ţipătoare pe ceşcuţe de ceai, în litografii şi cărţi poştale."[40]

Numărul tipurilor de afişe de propagandă a scăzut de la 240 în 1934 la 70 în 1937, însă tirajul a crescut, din moment ce atenţia era acum îndreptată spre conducător. Când oamenii obişnuiţi apăreau în public, trebuiau să aibă mereu legătură cu el: să ridice privirea către el, să ducă panourile cu portretul lui în cadrul manifestaţiilor publice, să-i studieze textele, să-l salute, să cânte despre el şi să-l urmeze într-un viitor utopic[41].

Stalin, acum omniprezent, a început să afişeze în public un zâmbet inofensiv. La urma urmelor, Congresul Învingătorilor anunţase în 1934 că socialismul a fost înfăptuit, iar un an mai târziu Stalin însuşi a declarat că „viaţa a devenit mai fericită". Stalin cel zâmbitor era înconjurat de mulţimi idolatre, dar mai exista şi Stalin cel zâmbitor alături de copii care îi ofereau flori. O imagine care a circulat în milioane de exemplare îl înfăţişa la o recepţie la Kremlin, în 1936, primind flori de la o fetiţă în costum de marinar pe nume Gelia Markizova (al cărei tată a fost ulterior împuşcat, fiind considerat duşman al poporului). Stalin era Moş Gerilă, un fel de Moş Crăciun al Rusiei, zâmbind înţelegător copiilor care sărbătoreau Anul Nou. Totul părea să

fie un dar de la Stalin. Autobuzele, tractoarele, şcolile, casele, gospodăriile agricole, toate erau oferite prin bunăvoinţa Lui, marele livrator de bunuri. Chiar şi adulţii erau, pare-se, copii, căci Stalin era şi tatăl lor, sau era, mai bine-zis, „tătuca” sau *batiușka,* un alint adresat ţarilor care aveau grijă de bunăstarea oamenilor. Constituţia, care fusese votată la apogeul proceselor-spectacol în decembrie 1936, era Constituţia lui Stalin[42].

Orice nouă expresie era concepută de forurile superioare. În 1935, după ce tânărul scriitor Aleksandr Avdeenko și-a terminat discursul în care adresa mulţumiri Uniunii Sovietice, a fost abordat de Lev Mehlis, secretarul personal al lui Stalin, care i-a sugerat că ar fi trebuit să-i mulţumească mai degrabă lui Stalin. Câteva luni mai târziu, cuvintele lui Avdeenko de la Congresul Mondial al Scriitorilor de la Paris au fost transmise în Uniunea Sovietică; fiecare frază se termina cu „Îţi mulţumesc, Stalin!” şi „Deoarece sunt fericit, îţi mulţumesc, Stalin!”. A avut succes ca scriitor şi a fost de trei ori laureat al Premiului Stalin[43].

Alţi scriitori mai puţin fericiţi au fost trimişi în Gulag, sistemul lagărelor de concentrare extins în toată ţara. În 1934, Osip Mandelștam, unul dintre cei mai mari poeţi ai Rusiei, a fost arestat deoarece le-a recitat prietenilor apropiaţi un poem sarcastic şi critic la adresa conducătorului, pentru ca apoi să moară într-un lagăr de tranzit câţiva ani mai târziu. Alţii, poeţi, filosofi, dramaturgi, au fost pur şi simplu împuşcaţi.

Din moment ce cultul trebuia să reflecte adulaţia poporului, poeziile şi cântecele compuse de clasa muncitoare erau larg răspândite. De la o femeie din Daghestan au rămas următoarele cuvinte de prețuire: „Deasupra văii e piscul muntelui. Deasupra piscului e cerul. Dar, Stalin, cerul nu e înalt pe cât eşti tu, doar gândurile tale se înalţă mai sus. Stelele, luna pălesc în faţa soarelui care păleşte în faţa minţii tale strălucite”. Seidik Kvarcea, un ţăran colectivizat, a compus *Cântecul lui Stalin*: „Omul care a luptat în fruntea tuturor,/ Care a ajutat orfani, văduve, bătrâni/ Şi în faţa căruia tremură toţi duşmanii”[44].

În ciuda impresiei de spontaneitate cultivate cu atenţie, în 1939 a fost impus un canon rigid. Ziarele oficiale, oratorii şi poeţii cântau acelaşi imn, lăudând „geniul fără seamăn”, pe

„marele şi iubitul Stalin”, „conducătorul şi sursa de inspiraţie a clasei muncitoare din întreaga lume”, „marele şi gloriosul Stalin, conducător şi strateg strălucit al revoluţiei mondiale”. Cetăţenii ştiau când trebuiau să aplaude în cadrul întrunirilor publice sau când să îi scandeze numele la diverse evenimente. Cheia succesului era repetiţia, nu elementul de noutate, căci şi lauda în exces putea fi periculoasă. După cum remarca Nadejda Mandelștam, soţia poetului ucis, Stalin nu avea nevoie de adepţi de niciun fel: el dorea ca oamenii să se supună fără crâcnire voinţei sale şi să nu aibă convingeri proprii. Aparatul de partid, de cele mai multe ori prin şeful cancelariei personale a lui Stalin, Aleksandr Poskrebîşev, decidea asupra fiecărui cuvânt şi a fiecărei imagini. Dar şi Stalin scria foarte mult, studia cu atenţie ce se scria, modifica discursuri şi revizuia articole. În 1937 a şters cu grijă expresia „Cel mai mare om al timpurilor noastre” din ştirea agenţiei TASS despre parada de 1 Mai. Stalin era un grădinar care îşi îngrijea în mod constant cultul, ajustându-l ici şi colo pentru a-i permite să înflorească atunci când avea să îi vină vremea[45].

Cuvântul „stalinism” a intrat în vocabular atunci când Stalin a decis că era îndeajuns de potrivit. Se pare că Lazar Kaganovici, primul stalinist adevărat, a fost cel care a propus, la o cină la care participa şi conducătorul, pe la începutul anilor 1930, „Să înlocuim «Trăiască leninismul!» cu «Trăiască stalinismul!»”. Stalin a refuzat modest, însă termenul a început să apară tot mai des din momentul în care Constituţia a fost votată, pe 5 decembrie 1936: „Constituţia noastră este marxism-leninism-stalinismul”. Câteva săptămâni mai târziu, în ajunul Anului Nou, Sergo Ordjonikidze a folosit această expresie cu mare priză la public într-un discurs intitulat „Ţara noastră este invincibilă”, explicând cum a reuşit Stalin să motiveze o armată de 170 de milioane de oameni cu „marxism-leninism-stalinismul” său[46].

Conferinţele lui Stalin din 1924, publicate sub titlul *Despre bazele leninismului*, s-au vândut rapid după 1929, iar în 1934 erau în circulaţie mai mult de şaptesprezece milioane de exemplare din diverse lucrări ale sale. Dar leninismul nu era

stalinism. Se simţea nevoia unui text fundamental, aşa cum era *Mein Kampf*. A devenit şi mai urgent din moment ce nu exista nicio biografie oficială a lui Stalin. Posibilii hagiografi au fost descurajaţi deoarece trecutul suferea schimbări în mod constant. Una era să ştergi un comisar mort dintr-o fotografie, alta era să tot aduci modificări unei biografii. Chiar şi cartea lui Henri Barbusse căzuse în dizgraţie la scurt timp după publicare, în 1935, deoarece menţiona lideri care între timp fuseseră arestaţi[47].

Soluţia a venit prin intermediul *Cursului scurt de istorie a Partidului Comunist (bolşevic) al Uniunii Sovietice*. Acesta prezenta linia directă a succesiunii, de la Marx şi Engels la Lenin şi Stalin. Au fost acoperite toate evenimentele din istoria partidului, fiind prezentate cititorului într-o naraţiune clară în care linia de partid justă, reprezentată de Lenin şi de urmaşul său, Stalin, se afla în opoziţie cu o serie de grupări deviaţioniste care acţionau împotriva partidului şi care fuseseră înlăturate pe drumul către socialism. Stalin a autorizat scrierea *Cursului scurt* în 1935, şi tot el a solicitat revizuirea textului în câteva rânduri, modificându-l de cinci ori până a aprobat publicarea lui, cu mare fast, în septembrie 1938. Cartea a devenit un text canonic, slăvindu-l pe Stalin ca pe un adevărat izvor de înţelepciune, vânzându-se în peste patruzeci şi două de milioane de exemplare în Rusia şi fiind tradusă în şaizeci şi şapte de limbi[48].

Pe 21 decembrie 1939 Stalin împlinea şaizeci de ani. Cu şase luni în urmă, liderii lumii se înghesuiseră la cancelaria din Berlin să îl felicite pe Hitler. La Moscova, felicitările erau dovada publică a politicii capului plecat, liderii partidului publicând ode lungi în ediţia de douăsprezece pagini a ziarului *Pravda*. „Cel mai mare om al timpurilor noastre”, exclama Lavrenti Beria, noul şef al NKVD. „Stalin, cel mai mare conducător al locomotivei istoriei”, declara Lazar Kaganovici. „Stalin este Lenin al zilelor noastre”, aclama Anastas Mikoian, membru al Biroului Politic. Stalin, scria întregul prezidiu al Sovietului Suprem al URSS, era „cel mai iubit şi stimat om al ţării noastre şi al clasei muncitoare din întrega lume”. Odată cu

numele de „mare continuator al misiunii lui Lenin”, i-a fost conferit şi ordinul de Erou al Muncii Socialiste[49].

Stalin avea nevoie de umilinţa celor din jurul său, avea nevoie să fie mereu întâmpinat cu entuziasm de masele de oameni ale căror daruri soseau din toate colţurile Uniunii Sovietice. Era şansa lor îndelung aşteptată de a-l răsplăti pe Stalin, adevăratul păzitor şi slujitor, cu un simbol al veşnicei recunoştinţe. Erau desene făcute de copii, fotografii din întreprinderi, picturi şi busturi create de artişti amatori, telegrame de la admiratori, un val uriaş de cadouri care aveau nevoie de mulţumiri în paginile *Pravdei* întinse pe săptămâni întregi. Câteva dintre ele erau expuse la Muzeul Revoluţiei ca dovadă a devotamentului cetăţenilor[50].

Printre numeroşii străini care îi transmiteau felicitări se număra şi Adolf Hitler. „Sincere felicitări cu ocazia împlinirii vârstei de şaizeci de ani. Profit de această ocazie pentru a vă transmite urările mele de bine. Vă doresc multă sănătate, iar poporului prieten al Uniunii Sovietice îi doresc un viitor fericit.”[51]

Vreme de zece ani, Stalin şi Hitler s-au studiat reciproc cu mare precauţie, dar şi cu admiraţie şi invidie. „Hitler, ce om grozav!”, a exclamat Stalin după „Noaptea cuţitelor lungi”. Hitler, la rândul său, a rămas profund impresionat de Marea Teroare. Dar Stalin citise *Mein Kampf* cu mare atenţie, inclusiv pasajele în care autorul menţiona ştergerea Rusiei de pe faţa pământului. „Nu trebuie să uităm niciodată”, scria Hitler, „că guvernanţii Rusiei actuale nu sunt decât criminali de rând mânjiţi de sânge; este vorba de o drojdie a omenirii”[52].

După Acordul de la München din septembrie 1938 Stalin a oprit Marea Teroare. Călăul de serviciu, Nikolai Ejov, a fost el însuşi epurat în noiembrie, iar în locul său a venit Beria. În acest moment Stalin se înconjurase doar de linguşitori. Toţi posibilii rivali din conducere fuseseră epuraţi. Din moment ce lipsa zelului în sprijinirea liniei de partid putea fi considerată lipsă de loialitate, serviciile secrete s-au întors chiar şi împotriva celor care păstrau tăcerea. Stalin nu avea prieteni, ci doar subalterni; nu avea aliaţi, ci doar lingăi. Prin urmare, toate deciziile importante le lua de unul singur.

Pe 23 august 1939 Stalin a uimit lumea întreagă semnând pactul de neagresiune cu Hitler, ceea ce părea o mişcare inteligentă, deși riscantă în cadrul unor jocuri de putere neprincipiale. Lăsându-i Germaniei posibilitatea de a lupta pe un singur front, Uniunea Sovietică putea să nu intervină în niciun fel şi să privească doar cum ţările capitaliste se luptă între ele până la epuizare. În câteva săptămâni a devenit clar că pactul avea şi clauze secrete, Uniunea Sovietică invadând jumătate din Polonia.

De asemenea, Hitler i-a dat mână liberă lui Stalin în Finlanda, iar în noiembrie 1939 Uniunea Sovietică a atacat mica ţară vecină. Ceea ce ar fi trebuit să fie o victorie uşoară a devenit un război sângeros, cu peste 120.000 de victime în rândurile sovieticilor. Marea Teroare schilodise în mod evident Armata Roşie, din moment ce aproximativ 30.000 de ofiţeri căzuseră victime epurării staliniste. Trei din cei cinci mareşali ai armatei fuseseră executaţi. În martie 1940 a fost semnat tratatul de pace, dar în urma celor întâmplate Kremlinul era în stare de şoc. Finlanda dezvăluise slăbiciunea militară a Uniunii Sovietice[53].

A fost zduncinată şi reputaţia greu câştigată de țară doritoare de pace. Uniunea Sovietică a fost eliminată din Societatea Naţiunilor. Peste hotare, cei care se identificau cu idealurile socialismului îl asemănau acum pe Iosif Stalin cu Adolf Hitler.

Lui Stalin nu i-au ieşit defel socotelile. În vederea pregătirii unei linii defensive împotriva Germaniei, a invadat Ţările Baltice, Estonia, Letonia şi Lituania, şi le-a transformat în protectorate sovietice. Şi acest plan s-a dovedit a fi lipsit de prevedere, deoarece se baza pe presupunerea că Hitler avea să se împotmolească în Franţa. Dar trupele germane au ajuns la Paris în mai puţin de cinci săptămâni. Acum părea că Hitler avea şansa să asigure unul din flancurile Germaniei mult mai repede decât se aştepta şi să-şi întoarcă tancurile împotriva Uniunii Sovietice. Până în mai 1941, numeroase dovezi ale serviciului de spionaj al lui Stalin arătau o concentrare uriaşă de forţe ale armatei germane de-a lungul graniţei. Bazându-se pe experienţa şi pe intuiţia sa, Stalin le-a ignorat, considerându-

le o simplă provocare. După cum spunea istoricul Robert Service, prin încrederea absolută în sine, Stalin a pregătit, fără să-şi dea seama, „terenul pentru cel mai mare dezastru militar al secolului XX”[54].

Momentul în care peste trei milioane de soldaţi germani au trecut graniţa l-a surprins pe Stalin în pat, la *dacea* sa aflată la două sute de kilometri de Moscova. Gheorghi Jukov, șeful Marelui Stat-Major, care îl avertizase în repetate rânduri asupra invaziei iminente, şi-a sunat stăpânul, care s-a întors repede la Kremlin. Încă era convins de existenţa unei conspiraţii, până când, câteva ore mai târziu, ambasadorul Germaniei a clarificat situaţia: Germania se afla în război cu Uniunea Sovietică. Stalin a fost foarte tulburat, dar şi-a revenit în scurt timp şi a stabilit Comandamentul Suprem, format din comisarii săi. Apoi a plecat de la Kremlin și s-a întors la *dacea*, unde a stat ascuns câteva zile.

Tancurile germane înaintau pe vastele câmpii din vestul Rusiei, în formaţiuni separate care îşi croiau drum spre Leningrad, în nord, şi spre Kiev, în sud. În drumul lor, germanii au fost întâmpinaţi de sovietici ca nişte eliberatori, în special în Ucraina, unde milioane de oameni muriseră de foame cu câţiva ani înainte. Însă Hitler îi considera pe toţi o rasă inferioară şi nu-i privea decât ca pe nişte sclavi.

Pe 3 iulie 1941, Stalin a vorbit la radio pentru a pregăti poporul sovietic de război, făcând apel mai degrabă la patriotism decât la comunism. Mulţimile se adunau să asculte transmisia în pieţe, „ţinându-şi respiraţia, într-o linişte atât de profundă, încât se putea auzi fiecare inflexiune din vocea lui Stalin”, consemna un observator străin. Liniştea s-a prelungit mai multe minute după încheierea discursului. Peste noapte, atât acasă, cât şi peste hotare, Stalin devenise apărătorul libertăţii. Alexander Werth, jurnalist la Moscova, îşi amintea mai târziu că „poporul sovietic simţea acum că are un conducător de nădejde”[55].

Preluând din nou controlul, Stalin a ordonat ca oraşele să fie apărate până la ultimul om, împotriva tuturor recomandărilor generalilor săi. În loc să ordone retragerea strategică de la Kiev, a lăsat capitala ucraineană să fie încercuită, jumătate de milion

de soldaţi fiind astfel prinşi în cursă. Dar intrarea în iarnă o lună mai târziu, combinată cu rezistenţa acerbă a trupelor ruseşti, a oprit înaintarea germanilor spre Moscova. În decembrie 1941 au intrat în război Statele Unite, înclinând balanţa în favoarea Uniunii Sovietice. Până în acel moment îşi pierduseră viaţa peste 2 milioane de soldaţi ai Armatei Roşii şi alte 3,5 milioane fuseseră luaţi prizonieri.

După apelul făcut la radio, Stalin nu a dispărut cu totul de pe scena publică, având apariţii sporadice în primii ani de război. Nu scria articole pentru ziare, rareori se adresa mulţimilor, nu profita de nicio ocazie pentru a-şi inspira şi motiva oamenii. *Pravda* publica din când în când fotografii în care apărea în uniforma de comandant de armată decorată cu epoleţi impresionanţi, cu o şapcă militară având o singură stea roşie. Dar părea mai degrabă un simbol vlăguit al efortului de război decât un comandant suprem care îşi conduce poporul în Marele Război pentru Apărarea Patriei. Nu erau divulgate detalii despre activităţile sale sau despre viaţa lui de familie. După cum a remarcat un ziarist străin, faptul că stătea izolat avea avantajul că nu existau neconcordanţe între imaginea creată şi realitate, din moment ce publicul nu ştia mai nimic despre conducătorul său[56].

Stalin a revenit în prim-plan numai după ce Bătălia de la Stalingrad a întors soarta războiului în februarie 1943, punând capăt şi ameninţării asupra câmpurilor petrolifere din Caucaz. I-a promovat pe mulţi dintre ofiţerii săi, iar lui şi-a oferit titlul de Mareşal al Uniunii Sovietice. În ziare apăreau noi expresii, de la „strategie stalinistă” şi „şcoală de gândire militară stalinistă”, până la „geniul militar al lui Stalin”. Declaraţiile de după fiecare victorie erau citite la radio cu mare emfază, iar momentul era marcat cu o salvă de tun, 1944 fiind celebrat drept anul „celor zece salve staliniste”[57].

Stalin se prezenta şi ca un jucător important pe scena lumii, un mare şi demn om de stat cu mustaţa şi părul cărunte. Într-o cameră cu lambriuri de lemn de la Kremlin era înfăţişat în compania unor demnitari străini, stând în spate, în timp ce subalternii lui semnau tratate. A apărut alături de premierul

britanic Winston Churchill şi preşedintele american Franklin D. Roosevelt în cadrul unor întâlniri la vârf la Teheran, Ialta şi Potsdam, făcând planuri pentru lumea de după război. Zâmbetul i-a revenit în timp ce stătea maiestuos în mantaua lui de mareşal, unul dintre cei mai importanţi oameni de stat ai lumii[58].

Marile personalităţi care s-au perindat prin biroul lui Stalin au avut doar cuvinte de laudă la adresa acestuia. „Cu cât îl văd mai mult, cu atât îmi place mai mult de el”, declara Churchill, neştiind cât de mult îl dispreţuia şi îl desconsidera Stalin. Americanii erau de acord. Roosevelt, în naivitatea lui, a văzut în felul de a fi al lui Stalin mai mult decât un revoluţionar, şi anume un „gentleman creştin”. Truman, următorul preşedinte după moartea lui Roosevelt, se confesa în jurnalul său: „Pot să ajung la o înţelegere cu Stalin. Este un om onest – dar şi al naibii de deştept”. Secretarul său de stat James Byrnes spunea: „Adevărul e că este o persoană foarte plăcută”. Jurnaliştii străini erau fascinaţi de persoana lui Stalin, căruia îi spuneau în mod obişnuit Unchiul Joe[59].

Chiar şi unii dintre oamenii lui păreau să-l placă. În anii 1930, din cauza terorii şi a propagandei, milioane de oameni au fost înfometaţi, aruncaţi în închisoare sau executaţi. Doar cei mai ignoranţi dintre admiratorii străini ar fi putut crede că victimele îl iubeau sincer pe cel care le provocase atât de multă suferinţă. Când a fost nevoită să muncească într-o fabrică de textile din Strunino, un orăşel din apropierea Moscovei, Nadejda Mandelștam a aflat că oamenii erau atât de înverşunaţi, încât îl numeau adesea pe Stalin „ciupitul de vărsat”. Dar mai toţi erau traumatizaţi de un război dus cu o sălbăticie nemaiîntâlnită, invadatorii comiţând atrocităţi dincolo de câmpul de luptă, torturând, omorând şi oprimând, hotărâţi să îi distrugă pe cei pe care îi considerau parte a unei rase inferioare[60].

Oraşe întregi fuseseră cucerite prin înfometarea locuitorilor, un milion de vieţi fiind pierdute numai la blocada de douăzeci şi opt de luni a Leningradului. Mai mult de şapte milioane de civili au fost ucişi în zonele ocupate, fără a mai pune la

socoteală încă patru milioane care muriseră de foame şi din cauza bolilor. În jur de douăzeci şi cinci de milioane de oameni au rămas fără adăpost, 70.000 de sate fiind şterse de pe faţa pământului. Oarecum de înţeles, poate, unii aveau o consideraţie deosebită pentru Stalin din nevoia de a crede în cineva. Aparatul de propagandă l-a prezentat pe Stalin identificându-l cu patria-mamă. Era cel care purta un război drept, comandantul suprem al Armatei Roşii care avea să elibereze patria-mamă, dar şi să caute răzbunare[61].

Deşi războiul îi asigurase o reputaţie fără precedent, mulţi au rămas totuşi indiferenţi. Propaganda proiecta necontenit imaginea unui lider puternic şi înţelept care îşi conducea poporul în lupta împotriva inamicului comun, dar când un jurnalist britanic a călătorit o săptămână cu trenul de la Murmansk la Moscova, vorbind cu zeci de soldaţi, muncitori feroviari şi civili din toate păturile sociale, numele lui Stalin nu a fost menţionat nici măcar o dată[62].

Lipsa de încredere în statul monopartid era profundă în zona rurală, de unde erau recrutaţi tinerii pentru armată. Mulţi dintre recruţi erau ţărani credincioşi care trimiteau acasă scrisori ce se încheiau cu „Să trăiască domnul Iisus Hristos”. În 1939, unii dintre ei au distrus fețele unor statui ale lui Lenin şi Stalin, aducându-i pe comisarii politici la limita disperării. De Stalin le păsa mai mult propagandiştilor din armată. Aceste comportamente s-au schimbat după ce în 1941 s-au impus norme foarte dure de disciplină. În iulie 1942, Stalin a emis Ordinul nr. 227, „Niciun pas înapoi”, prin care nesupunerea sau retragerea erau considerate acte de trădare. În spatele liniei frontului au fost poziţionate unităţi speciale care-i împuşcau pe cei rămaşi în urmă, soldaţii nemaiştiind de cine să se teamă mai mult, de Stalin sau de Hitler. Iar regimul, în general, nu părea să pună mare preţ pe viaţa soldaţilor săi. Celor răniţi sau mutilaţi în luptă nu li se arăta niciun pic de milă, cei mai mulţi fiind luaţi de-a valma şi deportaţi în Gulag[63].

Armata Roşie a fost distrusă şi reînnoită de cel puţin două ori, dar Stalin îşi putea permite să piardă mai multe tancuri şi mai mulţi oameni decât Hitler. În drumul către Berlin, capitala

Germaniei, soldaţii au început să jefuiască, să prade şi să siluiască, de cele mai multe ori cu acordul comandanţilor, inclusiv cu acordul lui Stalin[64].

Stalin a condus războiul la fel cum făcea în orice privinţă – de unul singur. După cum spunea Isaac Deutscher, unul dintre primii săi biografi: „El era de fapt comandantul suprem, ministrul Apărării, intendentul, ministrul Aprovizionării, ministrul Afacerilor Externe, chiar şi şeful de protocol”. Era marele învingător, căci la Berlin fusese arborat steagul roşu. Stalin însă, mai paranoic ca oricând, nu avea încredere în armată. Adevăratul erou a fost Gheorghi Jukov, șeful Marelui Stat-Major şi adjunct al comandantului suprem, care a condus marşul spre vest până la buncărul lui Hitler. La Moscova, oamenii îi spuneau „Sfântul Gheorghe al nostru”, după numele sfântului protector al capitalei. Jukov a condus parada victoriei în Piaţa Roşie pe 24 iunie 1945, deşi îşi cunoştea îndeajuns de bine stăpânul încât să îi atribuie, în semn de respect, apelativul de „căpitan de geniu”. Linia de partid îl preamărea necontenit pe „tovarăşul Stalin, marele nostru geniu şi conducător al armatei, căruia îi datorăm victoria istorică”. În aceeaşi lună Stalin şi-a acordat cea mai înaltă distincţie, conferindu-şi titlul de Generalisim[65].

Un an mai târziu, după ce s-au obţinut dovezi incriminatoare împotriva lui Jukov prin torturarea colegilor săi, acestuia i s-a impus domiciliu forţat în provincie. Numele lui nu mai era deloc rostit. A fost interzisă sărbătorirea Zilei Victoriei după 1946, la fel şi scrierea de memorii de către soldaţi, ofiţeri sau generali. În documentele istorice oficiale ale războiului toţi s-au retras în fundal, iar Stalin a rămas singurul care să iasă în evidenţă. În 1947 a fost publicată cu mare fast o *Scurtă biografie* a lui Stalin destinată cititorului de rând. Surprinzător de asemănătoare cu hagiografia lui Henri Barbusse din 1935, aceasta s-a vândut în optsprezece milioane de exemplare până în 1953. În capitolul dedicat Marelui Război nu era menţionat niciunul din generalii săi, cu atât mai puţin Jukov, în timp ce Stalin era prezentat ca artizanul victoriei[66].

În timpul războiului, Stalin a permis răspândirea unor zvonuri ce susţineau că oamenii vor beneficia de mai multă libertate, dar toate au fost curmate imediat ce luptele au încetat. Milioanele de ruşi care fuseseră luaţi prizoneri de către germani erau consideraţi compromişi şi posibili trădători. Prin urmare, unii au fost trimişi în lagăre, alţii au fost împuşcaţi. De asemenea, Stalin se temea ca ideile străine să nu fi contaminat deja restul populaţiei.

Pe măsură ce tensiunile dintre cei trei aliaţi duceau către un Război Rece, în 1947 laţul s-a strâns şi mai tare. Într-o campanie regizată îndeaproape de Stalin, Andrei Jdanov a impus o adevărată ortodoxie ideologică. Orice element străin era atacat, tot ce era sovietic era ridicat în slăvi, de la literatură, lingvistică, economie şi biologie până la medicină. Stalin a intervenit personal în unele dezbateri ştiinţifice, pozând în arbitrul care acţionează în interesul marxismului. Într-un eseu de 10.000 de cuvinte publicat în *Pravda* a lăsat să se înţeleagă că rusa va fi limba viitorului, catalogând un lingvist important ca fiind antimarxist. În 1948 a criticat genetica cu multă vehemenţă, considerând-o o ştiinţă străină şi burgheză şi reuşind să oprească cu totul cercetarea în domeniul biologiei. Mai bine de zece ani Stalin a condus o lume dominată de teamă şi servilism. Acum supunea domenii întregi ale ştiinţei, promovând doar linguşitori care îi flatau geniul, în timp ce profesorii care îi contestau deciziile erau trimişi în Gulag. Excepţie făcea o singură ramură, şi anume cercetarea în vederea creării bombei atomice, pentru care se acordau resurse nelimitate[67].

Cultul lui Stalin a început să capete proporţii industriale. Stalin nu numai că eliberase Uniunea Sovietică, dar ocupase şi jumătate din Europă. Începând cu Polonia în nord şi terminând cu Bulgaria în sud, Armata Roşie a ocupat teritorii imense, transformate pe rând în state-satelit. Viitorii conducători, fiecare cunoscut ca un „mic Stalin”, erau trimişi de la Moscova pentru a superviza colonizarea ţărilor respective – Walter Ulbricht în Germania de Est, Bolesław Bierut în Polonia, Mátyás Rákosi în Ungaria. La început procesul a evoluat lent, din moment ce Stalin le transmisese să procedeze cu precauţie, dar

în 1947 serviciile secrete deja arestau sau trimiteau în lagăre numeroşi inamici, reali sau închipuiţi, din toate ţările ocupate. Comuniştii au început, de asemenea, să naţionalizeze şcolile, să desfiinţeze organizaţiile independente şi să submineze Biserica. Cererea de afişe, portrete, busturi şi statui ale lui Stalin a crescut vertiginos, căci noii supuşi trebuiau să îşi venereze stăpânul aflat departe, la Kremlin, care la Varşovia era sărbătorit ca „prieten neabătut al Poloniei”, iar în Berlinul de Est drept „cel mai bun prieten al poporului german”[68].

Dar şi acasă se înmulţiseră statuile şi monumentele ridicate întru slava lui Stalin, deşi acesta, din ce în ce mai bolnav şi epuizat, se retrăsese din viaţa publică. Cultul a ajuns la apogeu în 1949, când Stalin a împlinit şaptezeci de ani. Pe când se afla la Teatrul Bolşoi din Moscova pentru a-şi sărbători ziua de naştere, lumina reflectoarelor a căzut pe o siluetă uriaşă a lui Stalin îmbrăcat în uniformă militară, care, prinsă de baloane, plutea deasupra Pieţei Roşii. Milioane de steguleţe roşii au fluturat deasupra Moscovei a doua zi, cu afişe conţinând acelaşi mesaj: „Glorie Marelui Stalin”. Autorităţile au distribuit în jur de două milioane de afişe, plus mii de portrete, multe dintre ele iluminate pe timpul nopţii. Busturi monumentale, anunţa *Pravda* cu mândrie, au fost instalate pe treizeci şi opt de piscuri montane din Asia Centrală. Primul apăruse în 1937, când alpiniştii au dus o statuie pe cel mai înalt vârf din Uniunea Sovietică, Vârful Stalin[69].

Cadourile erau aduse la Moscova cu trenuri speciale decorate cu steaguri roşii. În contrast cu aniversările anterioare, ziua de naştere a lui Stalin era acum un eveniment mondial. Oameni din întregul bloc socialist se întreceau în a-şi dovedi dragostea pentru liderul de la Kremlin, conducătorul mişcării comuniste din întreaga lume. Mai mult de un milion de scrisori şi telegrame soseau din toate colţurile lumii. Nici până în vara anului 1951 nu s-a potolit valul de felicitări, din care *Pravda* alegea să publice câteva sute în fiecare zi. Se cereau şi semnături ale oamenilor obişnuiţi. În Cehoslovacia, în jur de nouă milioane de oameni şi-au ataşat numele, adunate în 356 de volume, unui mesaj de felicitare. Coreea de Nord i-a întrecut

pe toţi, trimiţând 16.767.680 de semnături în 400 de tomuri grele[70].

Cadourile continuau să vină în valuri, muncitorii din Europa de Est trimiţând un avion, un automobil, o locomotivă şi o motocicletă. Din China au venit o statuie superbă a lui Hua Mulan, legendara luptătoare din secolul al XVI-lea, dar şi chipul lui Stalin gravat pe un bob de orez. Multe dintre darurile primite, inventariate cu mare atenţie, ajungeau să fie expuse în Muzeul de Artă Puşkin, printre ele aflându-se în jur de 250 de statui şi 500 de busturi. Unele piese erau cu totul deosebite, dar probabil niciuna nu se ridica la înălţimea impresionantului covor de şaptezeci de metri pătraţi reprezentându-l pe Stalin în biroul său[71].

De ziua lui, Stalin a apărut flancat de liderii Europei de Est şi de Mao Zedong, care în octombrie proclamase triumfător Republica Populară Chineză. Cu doar câteva luni înainte fusese testată cu succes prima bombă atomică sovietică, Stalin devenind astfel conducătorul unei superputeri mondiale. Era o etalare a forţei, în timp ce blocul comunist se retrăgea în spatele Cortinei de Fier, marcând un punct de cotitură în Războiul Rece.

Stalin nu a oprit niciun moment epurările. Este greu de estimat cât de mare devenise paranoia, dar înaintarea în vârstă părea să îl facă din ce în ce mai nemilos. Excepţie nu făceau nici măcar membrii propriei familii, din moment ce Stalin dorea să pară deasupra tuturor ca un zeu distant, misterios şi detaşat de trecutul personal, pe care rudele sale îl cunoşteau mult prea bine. În 1948, Anna Allilueva, cumnata sa, a fost deportată pentru zece ani după ce a publicat o carte de memorii în care oferea detalii aparent inofensive din copilăria lui. Cu excepţia copiilor săi, niciunul dintre membrii familiei nu era ferit. Apropiaţii săi erau îngroziţi; nu făceau decât să îi preamărească înţelepciunea şi să încerce să-i intre în graţii, iar el îi ademenea şi îi umilea, profitând de teama lor, sau îi învrăjbea. Epurările se desfăşurau fără întrerupere şi fără vreo posibilitate de a fi evitate, numărul celor ajunşi în Gulag dublându-se la 2,5 milioane între 1944 şi 1950. Între acţiuni de epurare, Stalin

găsea timp să aprobe monumente din ce în ce mai extravagante în cinstea sa. Pe 2 iulie 1951 a comandat să i se construiască o statuie pe canalul Volga-Don, pentru care s-au folosit treizeci şi trei de tone de bronz. Simţindu-şi sfârşitul aproape, Stalin începuse divinizarea propriei persoane[72].

Pe 1 martie 1953, Stalin a fost găsit căzut pe podea, în propria urină. I se spărsese un vas de sânge de la creier, dar nimeni nu avusese vreodată curajul să îl deranjeze în camera sa. Şi intervenţia medicală a venit cu întârziere, celor apropiaţi fiindu-le teamă ca nu cumva să ia o decizie greșită. Stalin a murit trei zile mai târziu. Trupul neînsufleţit a fost îmbălsămat şi expus, însă mulţimile de oameni care au venit să-l plângă şi să-l vadă pentru ultima dată pe conducătorul lor au scăpat de sub control. Sute de oameni au murit călcaţi în picioare în panica ce a urmat. După funeraliile de stat organizate cu mare pompă pe 9 martie, a fost aşezat să se odihnească lângă Lenin. S-au tras clopotele şi au răsunat salve de tun. Toate trenurile, autobuzele, tramvaiele şi maşinile din ţară s-au oprit. O tăcere desăvârşită s-a aşternut peste Piaţa Roşie. „Doar o vrăbiuţă a zburat pe deasupra mausoleului”, observa un corespondent străin. S-a făcut un anunţ oficial şi apoi drapelul a fost ridicat din nou. Elogii au venit din partea celor care beneficiaseră de pe urma regimului, dar niciunul mai elocvent decât cele compuse de Boris Polevoi şi Nikolai Tihonov, ambii câştigători ai Premiului Stalin. Milioane de oameni erau îndureraţi de moartea lui. La o lună după funeralii, numele lui Stalin a dispărut din ziare[73].

4

Mao

Când a apărut în faţa camerelor de filmat, la Teatrul Bolşoi, în cadrul galei dedicate aniversării sale de şaptezeci de ani, Stalin stătea între Mao Zedong şi Nikita Hrușciov. Mao avea o mină serioasă, fiind copleşit de prezenţa omologului său de la Kremlin, dar şi ofensat de felul în care fusese tratat. Se aşteptase să fie întâmpinat ca adevăratul conducător al marii revoluţii care adusese un sfert din populaţia lumii în orbita comunismului, în schimb în gara Iaroslavski veniseră doi subalterni ai lui Stalin care nici măcar nu l-au condus până la reşedinţă. Stalin îi acordase o scurtă întrevedere în care l-a felicitat pentru succesul repurtat în Asia, dar timp de câteva luni Uniunea Sovietică păstrase o tăcere grea cu privire la victoria Partidului Comunist Chinez.

După festivităţile cu prilejul zilei de naştere, Mao a fost expediat la o *dacea* din afara Moscovei, unde a fost lăsat să aştepte câteva săptămâni pentru o întrevedere oficială. Întâlnirile erau anulate, nu revenea nimeni cu un răspuns la telefoanele date. Mao şi-a pierdut răbdarea, tunând şi fulgerând că la Moscova nu făcea decât „să mănânce şi să defecheze”. Cu fiecare zi care trecea, i se dădea de înţeles că ocupa un loc modest în frăţia comunistă ce gravita exclusiv în jurul lui Stalin[1].

De douăzeci şi opt de ani, Partidul Comunist Chinez depindea de Moscova pentru sprijin financiar. Mao, un tânăr de douăzeci şi şapte de ani, înalt, subţire şi chipeş, şi-a primit prima plată de 200 de yuani de la un agent al Cominternului în

1921, pentru a-şi acoperi cheltuielile de călătorie până la Shanghai, unde urma să aibă loc întrunirea pentru înfiinţarea partidului. Dar ajutorul Moscovei venea cu anumite condiţii. Lenin a înţeles că principiile bolşevismului nu prea erau la mare căutare dincolo de graniţele Europei şi a cerut ca partidele comuniste să se alăture fraţilor naţionalişti într-un front comun care să răstoarne puterile străine. Şi avea dreptate. După câţiva ani, numărul membrilor de partid se plafonase la doar câteva sute într-o ţară cu mai mult de 480 de milioane de locuitori.

În 1924, Partidul Comunist Chinez s-a alăturat Partidului Naţionalist, care primea şi el ajutor militar din partea Moscovei. A fost o alianţă incomodă, iar doi ani mai târziu, naţionaliştii lui Cian Kai-Şi (Jiang Jieshi) au lansat o campanie militară de la baza lor din sud, încercând să preia puterea de la seniorii locali ai războiului şi să unifice ţara. Acasă la Mao, în provincia Hunan, au fost urmate instrucţiunile oferite de consilierii ruşi şi s-au realizat întovărăşiri agricole în speranţa iniţierii unei revoluţii. Între păturile sociale din zonele rurale au apărut disensiuni, iar ţăranii săraci s-au folosit de această ocazie ca să răstoarne ordinea existentă şi să devină stăpâni, atacându-i pe cei bogaţi şi puternici şi instaurând un regim de teroare. Unele victime au fost înjunghiate, câteva au fost chiar decapitate. Pastorii locali erau plimbaţi cu alai pe străzi, ca nişte „slugi ale imperialismului”, cu mâinile legate la spate şi cu o funie în jurul gâtului. Bisericile au fost prădate[2].

Evenimentele i-au produs o revelaţie lui Mao, care a fost încântat de actele de violenţă. „Dau cu chiaburii de pământ”, scria el admirativ, referindu-se la mişcarea ţărănească. Şi avansa o predicţie curajoasă, anticipând că „se vor ridica sute de milioane de țărani; mișcarea lor va fi vijelioasă și de nebiruit, ca un uragan, și nicio forță n-o va putea opri. Ei vor sfărâma toate lanțurile care îi leagă și vor înainta spre eliberare. Vor săpa mormântul tuturor imperialiștilor, militarîştilor, funcționarilor delapidatori de bani publici și corupți, tuhao-ilor și leșen-ilor”[3].

Timp de mulţi ani, Mao încercase să îşi găsească un drum al său. În tinereţe a fost un cititor vorace şi se considera un

intelectual care scria eseuri naţionaliste. A lucrat ca bibliotecar, profesor, editor şi sindicalist. Adevărata vocaţie şi-a descoperit-o în zona rurală: deşi era un membru încă neînsemnat în cadrul partidului, avea să-i conducă pe ţărani către libertate.

Naţionaliştii nu au apreciat deloc actele de violenţă declanşate în zonele rurale, îndepărtându-se repede de modelul sovietic. Un an mai târziu, după ce în 1927 trupele lui au intrat în Shanghai, Jiang Jieshi a dat startul unor epurări sângeroase în urma cărora sute de comunişti au fost executaţi. Partidul Comunist Chinez a intrat în ilegalitate. Mao şi-a dus armata pestriţă de 1.300 de oameni în munţi, căutând ţărani cu ajutorul cărora să ajungă la putere.

Mao a răsturnat ideologia cu susul în jos, abandonându-i pe muncitorii de la oraş şi luându-le partea ţăranilor, pe care marxismul ortodox îi dispreţuia. Surghiunit departe în munţi, el şi adepţii săi au petrecut ani întregi învăţând cum să mobilizeze puterea brută a ţăranilor săraci pentru a ataca poziţii ale autorităţii guvernamentale, a jefui resursele locului şi a obţine controlul unor zone din ce în ce mai mari. Au devenit experţi în luptele de gherilă, hărţuind prin ambuscade şi raiduri trupele mai puţin mobile ale naţionaliştilor, cei mai mari duşmani ai lor.

De la bun început au existat conflicte ideologice cu Comitetul Central, care funcţiona în ilegalitate la Shanghai, aproape de muncitorii din fabrici. Unii nu au văzut cu ochi buni modul neortodox de operare al lui Mao. Zhou Enlai, un tânăr educat şi agreabil, însărcinat cu problemele militare ale partidului, descria trupele acestuia ca fiind nimic mai mult decât „nişte bandiţi care se plimbă de colo colo”. Dar, prin 1930, Mao a început să îi atragă atenţia lui Stalin. Ştia ce are de făcut în privinţa „nemernicilor de chiaburi” de la sate, dar şi cum să scape de adversari. Era de neclintit în aspiraţia către putere, mânat de o ambiţie feroce susţinută de un caracter manipulator şi de un mare talent politic. De asemenea, era lipsit de scrupule. În cadrul unor evenimente care au avut loc într-un oraş numit Futian, o sută de ofiţeri dintr-un batalion care s-a răzvrătit împotriva conducerii lui au fost închişi în cuşti de bambus,

dezbrăcaţi la piele şi torturaţi, mulţi dintre ei fiind ucişi cu baionetele[4].

Pe 7 noiembrie 1931, la aniversarea Revoluţiei din Octombrie, Mao a proclamat, într-o zonă montană din provincia Jiangxi, o Republică Sovietică finanţată de Moscova. Era un stat în stat, care îşi emitea propriile monede, bancnote şi avea propriile ştampile. Mao era şeful statului, conducând peste trei milioane de cetăţeni. Membrii Comitetului Central din Shanghai i s-au alăturat, dar nu erau de acord cu războiul de gherilă. L-au demis pe Mao din funcţie şi i-au dat comanda pe câmpul de luptă lui Zhou Enlai. Rezultatul a fost un dezastru, căci Jiang Jieshi a învins Armata Roşie, obligându-i pe comunişti să se retragă în octombrie 1934. Ceea ce mai târziu avea să poarte numele de Marşul cel Lung a fost un drum anevoios de 9.000 de kilometri prin unul dintre cele mai dificile teritorii din ţară.

Mao s-a folosit de Marşul cel Lung pentru a pune din nou mâna pe putere. În drum spre Yan'an, o zonă montană îndepărtată şi izolată, aflată pe un platou de loess din provincia Shaanxi, a exploatat înfrângerea Republicii Sovietice din Jiangxi pentru a-şi izola adversarii, îndepărtându-l pe Zhou Enlai cu scopul de a prelua controlul asupra Armatei Roşii.

În octombrie 1935, trupele lui ajunseseră de la 86.000 la doar 8.000 de oameni, dar aceştia erau adepţi loiali şi dedicaţi. Mao, veşnicul demagog, a transformat Marşul cel Lung într-un manifest: „Marşul cel Lung a arătat populaţiei de circa 200 de milioane de locuitori din unsprezece provincii", scria el, „că numai calea Armatei Roşii este calea eliberării lor"[5].

Nu era doar un act de bravură. Mao conta pe un război mondial, sperând că acesta va declanşa o revoluţie globală. Ştia şi că i-a atras atenţia lui Stalin. Cu câteva luni în urmă, Moscova îşi schimbase politica externă, temându-se din ce în ce mai mult de un atac din partea Germaniei sau a Japoniei. În 1931 Japonia invadase Manciuria, o regiune vastă, bogată în resurse naturale, care se întindea de la Marele Zid, din nordul Beijingului, tocmai până în Siberia. La graniţă aveau loc lupte nesfârşite cu Uniunea Sovietică, existând inclusiv intruziuni pe

calea aerului. În iulie 1935, Cominternul se referea deschis la Tokyo ca la „inamicul fascist”[6].

Asemenea maestrului său Lenin cu mai mult de zece ani înainte, Stalin îi încuraja pe comuniştii din alte ţări să încerce mai degrabă să facă front comun cu cei aflaţi la putere decât să-i înlăture. Dar această strategie presupunea ca liderii comunişti să aibă mai multă autoritate. A început o campanie în forţă pentru a-i spori reputaţia lui Mao. Cominternul l-a proclamat ca fiind unul dintre „purtătorii stindardului” mişcării comuniste din întreaga lume. Spre finalul aceluiaşi an *Pravda* a publicat un lung omagiu intitulat „Mao Zedong, conducătorul clasei muncitoare chineze”, urmat de o broşură, „Conducători şi eroi ai poporului chinez”. Mao era *vojd*, marele conducător, un titlu rezervat doar lui Lenin şi Stalin[7].

Mao a urmat exemplul predecesorilor săi. Câteva luni mai târziu, după verificări amănunţite, l-a invitat la Yan’an pe Edgar Snow, un jurnalist tânăr şi idealist din Missouri. Au fost stabilite toate detaliile despre cum urma să fie tratat Snow: „În siguranţă şi în secret, cu căldură şi cu covor roşu”. Snow a petrecut câteva luni la baza comuniştilor, timp în care Mao i-a oferit o variantă legendară a propriei vieţi, vorbindu-i despre copilăria şi tinereţea sa, dar şi despre cariera de revoluţionar. Mao a verificat şi a analizat în detaliu tot ce a scris Snow[8].

Steaua Roşie deasupra Chinei, publicată în 1937, a avut un succes imediat. L-a făcut cunoscut lumii întregi pe misteriosul conducător al Partidului Comunist Chinez, descriindu-l ca pe „un adevărat specialist în chineza clasică, cititor eclectic, cu o cunoaştere profundă a filosofiei şi istoriei, bun orator, om cu o memorie deosebită şi cu o putere extraordinară de concentrare, scriitor abil, neglijent în obiceiuri şi aspect, dar deosebit de meticulos în detaliile care ţin de îndatoririle sale, cu o energie debordantă, strateg militar şi politic de mare geniu”[9].

Mao era copilul sărac de la ţară care reuşise să se ridice prin voinţă şi mândrie, hotărât să lupte pentru compatrioţii săi umiliţi. Avea obiceiuri simple, locuia într-o casă din chirpici şi își cultiva singur tutunul. Era foarte practic, un rebel cu un simţ al umorului foarte ager şi simplu. Muncea neobosit. Era poet.

Era filosof. Era un mare strateg. Dar, mai mult decât orice, era un om al providenţei, ales de forţe istorice profunde pentru a-şi readuce ţara la viaţă. Aşa cum remarca Edgar Snow, „putea deveni un om de seamă”[10].

Steaua Roşie deasupra Chinei a făcut senzaţie, având vânzări de 12.000 de exemplare în Statele Unite la o lună de la publicare. A fost repede tradusă în chineză, Mao ajungând astfel o figură familiară tuturor. A devenit legendară imaginea de pe coperta cărţii, în care este înfăţişat purtând o şapcă militară cu o stea roşie[11].

Stalin solicitase o alianţă între comunişti şi naţionalişti. Mao ştia însă mult prea bine că Jiang Jieshi nu avea de gând să colaboreze cu el şi şi-a declarat imediat disponibilitatea de a constitui „un mare front naţional revoluţionar” împotriva Japoniei. Şi i-a cerut lui Stalin două milioane de ruble în plus ca ajutor militar[12].

Oferta lui Mao i-a creat imaginea conducătorului îngrijorat de soarta țării, în timp ce ameninţarea unui război cu Japonia devenea din ce în ce mai mare. Pe 12 decembrie 1936, Jiang Jieshi a fost răpit de membrii propriei alianţe, care l-au obligat să înceteze toate ostilităţile împotriva comuniştilor. Armistiţiul a venit ca o binecuvântare, oferindu-i lui Mao timpul necesar pentru a-şi recăpăta puterile în cadrul noului front unit.

Norocul i-a mai surâs o dată în iulie 1937, când Japonia a trecut graniţa dinspre Manciuria, capturând Beijingul în câteva săptămâni. În anii următori armata japoneză avea să facă ceea ce comuniştii n-ar fi reuşit niciodată, şi anume să atace, să distrugă sau să disloce trupele naţionaliste din toate oraşele importante aflate de-a lungul coastei. Bătălii îngrozitoare aveau loc una după alta, cele mai bune divizii ale lui Jiang Jieshi din Shanghai înfruntând un asalt de trei luni al tancurilor, artileriei navale şi avioanelor inamice. Sute de mii de oameni au murit în Bătălia pentru Shanghai. Soarta oraşului Nanjing a fost şi mai rea, deoarece japonezii au omorât şi violat sistematic civilii din capitala naţionalistă în iarna dintre 1937 şi 1938.

În tot acest timp, comuniştii au stat în siguranţă în interiorul ţării. În ianuarie 1940, conform unui raport al lui Zhou Enlai, peste un milion de soldaţi au fost ucişi sau răniţi, deşi această

cifră includea nu mai mult de 31.000 de pierderi de partea Armatei Roşii. Jiang Jieshi şi guvernul său au fost nevoiţi să se retragă la Chongqing, capitala provizorie din Sichuan. Aproximativ 3.000 de tone de bombe au fost aruncate deasupra oraşului în sute de raiduri aeriene, până la intrarea Statelor Unite în război după evenimentele de la Pearl Harbor[13].

Nici măcar un glonţ nu s-a tras în Yan'an. Strategia lui Mao de a duce un război de gherilă mult în spatele liniilor inamice a avut parte de critici vehemente, dar se bucura de sprijinul lui Stalin. În vara anului 1938, Moscova le-a cerut membrilor partidului să se unească în spatele liderului lor şi să-i distrugă pe cei care sperau să-l învingă. Câteva luni mai târziu, Kremlinul îl descria pe Mao ca fiind un „tactician înţelept" şi „un teoretician strălucit". O versiune prescurtată a cărţii *Steaua Roşie deasupra Chinei* a fost imediat tipărită[14].

Era pentru prima dată când Mao nu avea un adversar serios. S-a folosit de această şansă ca să rescrie trecutul. Într-o plenară ţinută în toamna anului 1938, primul punct pe agenda de lucru a fost raportul despre istoria partidului din momentul fondării sale în urmă cu şaptesprezece ani. La cele 150 de pagini ale sale, a durat trei zile. Mao i-a scos pe toţi cei care, de-a lungul timpului, i s-au pus de-a curmezişul, descriindu-i ca „oportunişti de dreapta" sau „oportunişti de stânga". Câţiva au fost acuzaţi că ar fi fost troţkişti. A fost prima versiune canonică a istoriei partidului, una în care existaseră numeroase abateri de la linia de partid, până când în sfârşit a triumfat Mao Zedong, conducând Armata Roşie în Marşul cel Lung până la Yan'an[15].

Pasul următor al lui Mao a fost să îşi creeze o reputaţie de teoretician. În acest sens a fost ajutat de Chen Boda, un savant tânăr şi ambiţios, educat la Moscova, care avea să devină intelectualul său din umbră. Împreună au redactat *Despre noua democraţie*, o broșură publicată în ianuarie 1940 ce descria partidul comunist ca pe un front deschis care se străduia să unească toate „clasele revoluţionare", inclusiv burghezia ţării. Mao promitea un sistem multipartid, libertăţi democratice şi protejarea proprietăţii private. Era un program absolut

imaginar, dar a beneficiat de larg interes din partea oamenilor[16].

Mii de studenţi, profesori, artişti, scriitori şi jurnalişti au venit în Yan'an în anii următori, atraşi de promisiunea unui viitor democratic. Dar Mao nu avea încredere în aceşti liber-cugetători şi cerea loialitate deplină. În 1942 a lansat Campania de Rectificare. După cum a spus istoricul Gao Hua, scopul era „să îi intimideze pe toţi membrii partidului prin violenţă şi teroare, să înăbuşe în faşă orice opinie personală, să supună întregul partid unei singure autorităţi supreme, reprezentată de Mao"[17].

Mao a orchestrat întreaga campanie, verificând totul până în cel mai mic amănunt, dar l-a lăsat pe Kang Sheng, omul său de încredere, să fie în prim-plan. Un bărbat sinistru, cu mustaţă subţire şi lentile groase, mereu îmbrăcat în negru, acesta fusese şcolit la Moscova, unde ajutase poliţia secretă să elimine sute de studenţi din China în timpul Marii Terori. Numeroase vânători de vrăjitoare s-au desfăşurat în Yan'an sub atenta lui supraveghere, oamenii fiind constrânşi să se denunţe unii pe alţii. Mii de suspecţi erau închişi, investigaţi, torturaţi, epuraţi, uneori chiar executaţi. Noaptea se puteau auzi urletele înfiorătoare ale deţinuţilor închişi în celule[18].

La finalul campaniei, mai mult de 15.000 de presupuşi agenţi inamici şi spioni fuseseră demascaţi. Mao a permis ca teroarea să ia amploare, jucând rolul conducătorului modest, distant, dar binevoitor. Apoi a intervenit pentru a reduce violenţele, scoţându-l pe Kang Sheng ţap ispăşitor. Cei care au reuşit să supravieţuiască ororilor l-au considerat pe Mao salvatorul lor[19].

Mao a înfiinţat şi Grupul Central de Examinare, pe care l-a umplut cu adepţi apropiaţi, printre care Liu Shaoqi, un membru de partid sever şi intransigent, ce avea să ajungă al doilea om în stat. Grupul de Examinare conducea totul în Yan'an, transformând de fapt Partidul Comunist în fieful personal al dictatorului Mao. Membri marcanţi care în trecut i se împotriviseră lui Mao într-un fel sau altul au fost înjosiţi, fiind obligaţi să recunoască în scris şi să-și ceară scuze public pentru greşelile lor. Printre aceştia s-a numărat şi Zhou Enlai,

care a încercat din greu să-şi ispăşească faptele declarându-şi sprijinul neţărmurit pentru Mao. Au considerat că nu s-a străduit suficient şi a fost supus unor şedinţe de autodenunţare în care a fost forţat să admită că era un „şarlatan politic” lipsit de principii. A fost o lecţie dură pentru Zhou, care, la capătul unor grele încercări, a devenit asistentul de încredere al lui Mao, hotărât să nu i se mai împotrivească niciodată. Spre deosebire de Stalin, Mao rareori ordona să-i fie împuşcaţi adversarii; dimpotrivă, şi-i făcea complici și îi ţinea constant sub supraveghere, iar aceştia trebuiau să îşi dovedească neîncetat loialitatea[20].

Pe 1 iulie 1943, la a douăzeci şi doua aniversare a întemeierii partidului, Mao anunţa cum Campania de Rectificare „garanta unanimitate ideologică şi politică în cadrul partidului”. Aceasta însemna undă verde pentru dezvoltarea fără limite a cultului personalităţii. Toţi trebuiau să îl aclame pe Mao Zedong şi toţi trebuiau să studieze Doctrina Mao Zedong, maoismul, un termen creat patru zile mai târziu de Wang Jiaxiang, un ideolog şcolit în Uniunea Sovietică. Cel mai de seamă hagiograf era considerat Liu Shaoqi, care l-a elogiat pe Mao drept „marele conducător revoluţionar” şi „maestru al marxism-leninismului”. Osanalele lui Liu au fost semnalul ca şi ceilalţi să se alăture liderului, numindu-l „marele cârmuitor revoluţionar”, „stea salvatoare”, „strateg de geniu” şi „politician de geniu”. Osanalele erau „dezgustător de servile”, după cum au remarcat Theodore White şi Annalee Jacoby, doi jurnalişti americani. Când Mao vorbea, bărbaţi duri, căliţi în anii îndelungi ai războiului de gherilă luau cu interes notiţe „ca şi cum ar fi băut din izvorul cunoaşterii”[21].

Portavocea partidului, ziarul *Eliberarea*, supervizat de Mao, scria cu litere de-o şchioapă: „Tovarăşul Mao Zedong este Salvatorul Poporului Chinez!”. Până la finalul anului 1943, portretul lui Mao se afla peste tot, expus la vedere alături de cele ale lui Marx, Engels, Lenin şi Stalin. Insigne cu chipul lui erau purtate de elita partidului, în timp ce profilul lucrat în relief aurit îi apărea pe faţada unei săli uriaşe. Oamenii cântau

întru gloria lui: „Estul este Roşu, Soarele răsare; China l-a adus pe Mao Zedong; El doreşte fericirea poporului său”[22].

După o întrerupere de şaptesprezece ani, în aprilie 1945 s-a reunit în sfârşit un congres al partidului. Sute de delegaţi fuseseră persecutaţi în timpul Campaniei de Rectificare, unii dintre ei fiind înlocuiţi cu oameni loiali lui Mao. Toţi şi-au aclamat conducătorul care a fost ales preşedinte al tuturor instituţiilor importante ale partidului. Doctrina Mao Zedong a fost inclusă în actul constitutiv al partidului. În prezentarea inaugurală, Liu Shaoqi a menţionat numele preşedintelui de mai bine de o sută de ori, numindu-l „cel mai mare revoluţionar şi om de stat din întreaga istorie a Chinei”, dar şi „cel mai mare teoretician şi savant din întreaga istorie a Chinei”. În cele din urmă, partidul devenise un instrument la dispoziţia lui Mao[23].

Când Japonia a capitulat, pe 15 august 1945, Mao avea în subordine 900.000 de soldaţi provenind din rezerva rurală din nordul Chinei. Cu câteva zile înainte Stalin declarase război Japoniei, trimiţând aproape un milion de soldaţi să treacă graniţa siberiană şi să ocupe Manciuria şi nordul Coreei, unde i-au aşteptat pe Aliaţi pentru a-şi uni forţele pe paralela 38. Mao avea în plan să pornească spre îndepărtatul Shanghai, însă Stalin era mai degrabă interesat ca trupele americane să părăsească China şi Coreea. Pentru ca acest lucru să se întâmple, printr-un tratat chino-sovietic, l-a recunoscut pe Jiang Jieshi conducătorul Chinei unite.

Însă trupele sovietice din Manciuria le-au predat discret zona comuniştilor, care au început să vină în număr mare în Yan’an. Sovieticii l-au ajutat pe Mao să transforme haotica armată de luptători de gherilă într-o maşină de război teribilă, deschizând şaisprezece instituţii militare, inclusiv şcoli de aviaţie, de artilerie şi de inginerie. Ofiţeri chinezi au mers în Uniunea Sovietică pentru a primi instrucţie superioară. A venit şi sprijin logistic, transportat cu avioane şi trenuri. Numai în Coreea de Nord au sosit 2.000 de vagoane[24].

Pe de altă parte, în septembrie 1946, americanii i-au impus aliatului lor din timpul războiului, Jiang Jieshi, un embargo asupra armelor. Ştiind bine că ţara sa nu va putea niciodată să se apere fără a deţine controlul asupra Manciuriei, centrul

industrial şi poarta strategică a Chinei, Jiang Jieshi a continuat să aducă în zonă cele mai eficiente trupe. Pe de altă parte, Mao nu s-a oprit o clipă, hotărât să-şi slăbească inamicul cu orice preţ şi să-l ţină implicat într-un nemilos război de uzură.

În 1948, comuniştii au început să asedieze oraşele din Manciuria, forţându-le să se predea, prin distrugerea tuturor posibilităţilor de aprovizionare cu hrană. Oraşul Changchun a căzut după ce 160.000 de civili au murit de foame. Nedorind să aibă aceeaşi soartă, Beijingul a capitulat la scurt timp după aceea. Asemenea unor piese de domino, oraşele au sucombat unul după altul, neputând face faţă maşinii de război construite de comunişti. Jiang Jieshi şi trupele lui au căutat scăpare în Taiwan. La sfârşitul anului 1949, după un conflict militar îndelungat şi sângeros, a fost proclamată Republica Populară Chineză[25].

Din clipa în care steagul roşu a fluturat deasupra Beijingului, un portret al lui Mao făcut în grabă a fost urcat pe poarta principală a Oraşului Interzis. În lunile care au urmat, portretul preşedintelui a apărut în şcoli, fabrici şi birouri, de multe ori însoţit de indicaţii precise referitoare la modul de expunere. Negul a devenit în scurt timp semnul său distinctiv, fiind retuşat cu foarte mare atenţie, asemenea reprezentărilor lui Buddha. A devenit obligatorie studierea maoismului, astfel încât adulţii din toate păturile sociale s-au întors la şcoală să studieze cărţile oficiale pentru a învăţa noua ortodoxie. Copiii, soldaţii, prizonierii şi funcţionarii cântau în fiecare zi cântece revoluţionare, cum ar fi *Mao Zedong este soarele nostru* sau *Imn pentru Preşedintele Mao*. Aceleaşi acorduri răsunau şi din difuzoarele care fuseseră instalate la fiecare colţ de stradă, în gări, cămine, cantine şi în toate instituţiile principale. De două ori pe an se organizau parade atent regizate, în cadrul cărora preşedintele, de la tribuna din Piața Tiananmen, trecea în revistă soldaţii care se deplasau sincron, cu precizie matematică, cavaleria, tancurile şi maşinile blindate[26].

Odată cu dezvoltarea cultului personalităţii regimul a devenit mai dur, conform modelului preluat de la sovietici. Sloganul zilei era „Uniunea Sovietică de astăzi este viitorul nostru”. Mao

a preluat modelul lui Stalin, căpătând acces la putere şi bogăţie prin colectivizarea agriculturii, eliminarea proprietăţii private, supravegherea totală a vieţii cetăţenilor de rând şi cheltuirea unor sume uriaşe pentru apărare[27].

Toate promisiunile făcute în *Despre noua democraţie* au fost încălcate una câte una. Prima măsură luată de regim a fost înlăturarea vechii orânduiri din zonele rurale. Aceasta s-a realizat printr-o reformă agrară, ţăranii fiind obligaţi să-i hăituiască şi să-i exproprieze pe propriii conducători în adunări colective, în care îi denunţau, acuzându-i că sunt „moşieri", „tirani" şi „trădători". Unii s-au achitat bucuroşi de sarcină, însă alţii nu au avut de ales, căci ar fi devenit ei înşişi ţinte. Aproape două milioane de oameni au fost lichidaţi, iar mult mai mulţi au fost stigmatizaţi, numiţi „exploatatori" şi „duşmani de clasă". Bunurile acestora le-au fost date făptaşilor, creându-se astfel un pact pecetluit cu sânge între cei săraci şi partid[28].

La oraşe, fiecare primea o etichetă de clasă (*chengfen*) pe baza unei estimări a loialităţii faţă de revoluţie: „bun", „nehotărât" sau „ostil". În funcţie de eticheta primită, un cetăţean putea avea acces la alimente, educaţie, servicii medicale şi posibilităţi de angajare. Cei „ostili" erau stigmatizaţi pe viaţă, ba chiar şi după aceea, având în vedere că eticheta le era transmisă copiilor[29].

Între octombrie 1950 şi octombrie 1951 s-a desfăşurat Marea Teroare, regimul întorcându-se împotriva „contrarevoluţionarilor", „spionilor", „duşmanilor" şi tuturor celor care se împotriveau revoluţiei. Mao a stabilit o cotă a omorurilor de unu la o mie, dar în unele zone erau ucişi de două sau de trei ori mai mulţi oameni, adeseori la întâmplare. În anul ce a urmat, cei care serviseră guvernul anterior au fost supuşi unei epurări masive, în timp ce comunitatea de afaceri era îngenuncheată. Până în 1953, toate organizaţiile care funcţionau în afara partidului – comunităţi religioase, societăţi filantropice, camere de comerţ independente, asociaţii civile – au fost eliminate[30].

Prin aplicarea cenzurii, se avea grijă ca artiştii şi scriitorii să se conformeze ordinelor partidului. Cărţile considerate

indezirabile erau aruncate în focuri uriaşe sau distruse cu tonele. În vara anului 1953, Editura Comercială, una dintre cele mai mari din ţară, a publicat aproximativ 8.000 de titluri. Un an mai târziu, doar 1.234 dintre acestea au fost considerate potrivite pentru „mase”. Realismul socialist de sorginte stalinistă a fost impus tuturor artelor vizuale şi literaturii. Însă, de data aceasta, subiectul principal era Mao, nu Stalin. Lucrările, eseurile, poemele, prelegerile, cugetările şi sloganurile sale erau distribuite în milioane de exemplare, de la ediţii comune la ediţii scumpe, aurite. S-a publicat un volum uriaş de materiale de propagandă, care povesteau despre asuprire şi despre drumul către libertate, uneori citându-se cuvintele lui Mao, alteori fiind scrise de el însuşi. Dar şi ziarele şi revistele îi răspândeau înţelepciunea în lung şi-n lat. De obicei, pe prima pagină trona poza preşedintelui[31].

În 1949, preşedintele şi-a ales un fotograf, o femeie pe nume Hou Bo. Aceasta se alăturase partidului la vârsta de paisprezece ani, iar fotografiile ei au ajuns în scurt timp să fie tipărite în milioane de exemplare. *Instaurarea Republicii Populare Chineze* (1949), *Mao Zedong trecând fluviul Yangtze înot* (1955) şi *Preşedintele Mao în largul său alături de clasa muncitoare* (1959) – unele dintre aceste fotografii, mult retuşate, au fost printre cele mai răspândite imagini ale secolului XX[32].

Nu au fost parcuri, străzi sau oraşe care să fie numite după Mao. În schimb, preşedintele şi-a creat o imagine de-a dreptul intangibilă, de rege al filosofiei orientale. La bază se afla ideea unirii teoriei marxist-leniniste cu practica concretă a revoluţiei chineze. În loc să aplice dogmatic marxismul unei situaţii foarte diferite de cea din Rusia, Mao a supervizat sinificarea marxismului. În decembrie 1950, a publicat articolul intitulat „Despre practică”, urmat în aprilie 1952 de articolul „Despre contradicţie”. Ambele au fost privite ca o dezvoltare filosofică a materialismului dialectic al lui Marx, Engels, Lenin şi Stalin. Deşi aceste eseuri aveau mult prea puţine elemente de originalitate, ideea sinificării marxismului le-a surâs admiratorilor de acasă şi de peste hotare[33].

Mao poza de asemenea în renascentist, filosof, savant şi poet, toate într-un singur om. Se vedea și ca un caligraf adânc înrădăcinat în tradiţia ţării sale. În timp ce volumele de poezie clasică dispăruseră de pe rafturi, versurile preşedintelui se puteau găsi pretutindeni. Punctul culminant a fost publicarea volumului *Cele nouăsprezece poeme ale preşedintelui Mao*. Compendiul conţinea de fapt douăzeci şi una de poezii, dar Mao voise neapărat să imite o celebră antologie clasică intitulată *Nouăsprezece poeme antice*. În scurt timp s-a pornit o mişcare pentru studierea operei sale, profesori erudiţi şi secretari de partid lăudând care mai de care această „reuşită în istoria literaturii”[34].

Deşi poezia lui era doar un pic mai bună decât a lui Stalin, căruia de asemenea îi plăcea să se joace cu rimele, Mao avea un real talent în folosirea cuvintelor. Sloganurile sale concise s-au strecurat în toate gospodăriile – „Femeile susţin jumătate de cer”, „Revoluţia nu e o cină de socializare”, „Puterea vine prin ţeava unei arme” sau „Imperialismul e un tigru de hârtie”. Mottoul său era „Slujeşte poporul” – şi apărea peste tot pe afişe şi pancarte, cu litere albe scrise într-o caligrafie plină de înflorituri pe un fundal roşu. Tot cu caligrafia sa erau scrise numele clădirilor guvernamentale, erau înfrumuseţate monumentele publice şi împodobite vase, căni şi calendare. Şi astăzi caligrafia lui se regăseşte în antetul *Ziarului poporului*[35].

Ca şi Stalin, Mao era un tip distant, asemenea unui zeu, rareori fiind văzut şi auzit, ascuns în inima Oraşului Interzis, cândva locuit de împăraţi. Excela însă în a face ceea ce am putea numi politică de coridor, întâlnindu-se în mod constant cu membri din întreaga ierarhie a partidului. Avea o înfățișare înşelătoare. Părea blând, umil, aproape un bunic pătruns de grija pe care le-o purta celorlalţi. Nu era un bun orator, având un puternic accent caracteristic regiunii Hunan, dar se pricepea foarte bine să întreţină o conversaţie şi ştia să-şi destindă interlocutorii. Mergea încet şi vorbea rar, întotdeauna cu multă solemnitate. Zâmbea des şi cu bunăvoinţă. „Pare un om atât de blând, încât puţini îi observă ochii reci şi iscoditori sau sunt conştienţi de mintea lui mereu trează.” Când intra într-o

cameră pentru a participa la o întâlnire, celor prezenţi li se cerea să se ridice în picioare şi să aplaude[36].

Mao îl imita pe Stalin, însă mentorului său îi era teamă de apariţia unui vecin puternic care ar fi putut să-i ameninţe influenţa asupra blocului socialist. Stalin l-a lăsat să aştepte săptămâni în şir înainte să semneze Tratatul de prietenie, alianţă şi ajutor reciproc în 1950. A tăiat şi din fondurile alocate Chinei pentru Planul Cincinal, avertizându-l pe Mao că grăbea prea mult colectivizarea economiei.

La moartea lui Stalin, în 1953, Mao a răsuflat uşurat. Preşedintele putea în sfârşit să mărească ritmul colectivizării, impunând monopol asupra cerealelor până la sfârşitul anului, ceea ce i-a obligat pe ţărani să îşi vândă recoltele la preţul fixat de stat. Doi ani mai târziu s-au înfiinţat cooperativele agricole, care erau asemenea gospodăriilor de stat din Uniunea Sovietică. Acestea le-au luat ţăranilor pământul, transformându-i în iobagi aflaţi la cheremul statului. La oraşe, tot ce ţinea de comerţ şi industrie i-a revenit statului, guvernul expropriind atât magazinele mici și întreprinderile private, cât şi întreprinderile mari. Însă campania de accelerare a colectivizării a avut efecte devastatoare asupra economiei şi a provocat nemulţumirea oamenilor[37].

În 1956, Mao s-a confruntat cu un obstacol. Pe 25 februarie, în ultima zi a Congresului al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, Nikita Hrușciov a ţinut o întâlnire secretă neprogramată în Marele Palat al Kremlinului. Într-un discurs care a durat patru ore fără întrerupere, acesta a denunţat suspiciunea, frica şi teroarea instituite de Stalin. Într-un atac devastator îndreptat împotriva fostului său stăpân, Hrușciov l-a acuzat pe acesta, considerându-l vinovat pentru epurările brutale, deportările în masă, execuţiile sumare sau torturarea unor loialişti nevinovaţi. Hrușciov i-a reproşat lui Stalin şi „obsesia pentru preamărire” şi pentru cultul personalităţii pe care l-a întreţinut cât a fost la putere. Cei de faţă au ascultat muţi de uimire. Nu s-a aplaudat la final, mulţi dintre delegaţi fiind năuciţi şi părăsind sala în stare de şoc[38].

Cópii ale discursului au fost trimise partidelor comuniste din străinătate, unde s-a declanșat o reacţie în lanţ. La Beijing, preşedintele s-a văzut obligat să intre în defensivă. Mao era Stalin al Chinei, Marele Conducător al Republicii Populare. Discursul secret putea ridica semne de întrebare la adresa autorităţii sale, în special a adulaţiei întreţinute în jurul său. Destalinizarea era nici mai mult, nici mai puţin decât o provocare pentru Mao şi autoritatea acestuia. Aşa cum Hrușciov pleda pentru revenirea ţării la Politburo, Liu Shaoqi, Deng Xiaoping, Zhou Enlai şi alţi lideri de la Beijing susţineau principiile conducerii colective. Şi s-au folosit de criticile aduse de Hrușciov gospodăriilor de stat pentru a încetini ritmul colectivizării. Se părea că preşedintele era marginalizat[39].

La Congresul al VIII-lea al Partidului din septembrie 1956, maoismul a fost eliminat din actul constitutiv al partidului, în timp ce cultul personalităţii pierdea din amploare. Constrâns de Hrușciov, Mao nu a avut de ales şi a acceptat cu demnitate măsurile impuse, având chiar şi o contribuţie proprie în lunile ce au precedat întâlnirea. Dar în sinea sa fierbea de furie, acuzându-i pe Liu Shaoqi şi Deng Xiaoping că au preluat frâiele, trecându-l în plan secund[40].

Revoluţia din Ungaria i-a dat lui Mao şansa de a fi din nou stăpân pe situaţie. În timp ce trupele sovietice îi zdrobeau pe rebeli la Budapesta în noiembrie 1956, preşedintele Mao acuza Partidul Comunist Maghiar că a primit o asemenea lovitură deoarece nu a ascultat revendicările poporului, lăsându-le să mocnească până le-a scăpat de sub control. Mao poza în democrat, militând în favoarea omului de rând, cerând ca şi cei care nu erau membri de partid să îşi poată exprima nemulţumirile. În februarie 1957 a cerut partidului să „lase o sută de flori să înflorească şi o sută de şcoli de gândire să se întreacă”, îndemnându-i pe oamenii de rând să nu mai ezite şi să îşi spună păsul.

Însă calculele lui Mao s-au dovedit a fi greşite. El sperase la un val de elogii prin care adepţii lui să pedepsească partidul, care scosese maoismul din constituţie. În schimb, oamenii au scris rânduri fără echivoc în favoarea democraţiei şi a drepturilor omului, unii cerând ca Partidul Comunist să

renunţe la putere. Studenţi şi muncitori au ieşit în stradă cu zecile de mii, scandând în favoarea democraţiei şi a libertăţii de exprimare. Mao a fost surprins de amploarea revendicărilor. L-a însărcinat pe Deng Xiaoping cu o campanie de denunţare în care jumătate de milion de studenţi şi intelectuali au fost acuzaţi că ar fi „de dreapta”, hotărâţi să distrugă partidul, cei mai mulţi fiind trimişi în lagăre de muncă aflate la graniţele imperiului[41].

Jocul s-a întors împotriva lui ca un bumerang, dar măcar se afla alături de vechii săi tovarăşi de arme, hotărât să suprime poporul. Având din nou frâiele partidului, Mao dorea neapărat să ducă la bun sfârşit colectivizarea radicală a zonei rurale. La Moscova, unde în noiembrie 1957 a fost invitat să participe, alături de liderii partidelor comuniste din întreaga lume, la cea de-a patruzecea aniversare a Revoluţiei din Octombrie, i-a jurat credinţă lui Hrușciov, recunoscându-l ca lider al blocului socialist.

În sinea lui, Mao considera că lui i s-ar fi cuvenit statutul de conducător al tuturor statelor socialiste. Chiar şi atunci când Stalin încă mai era în viaţă, Mao se considera un revoluţionar mai dârz decât el – la urma urmei, condusese spre libertate un sfert din populaţia lumii. Era în acelaşi timp un Lenin şi un Stalin al Chinei. Când Hruşciov a anunţat că Uniunea Sovietică intenţiona să ajungă din urmă Statele Unite la producţia de carne, lapte şi unt pe cap de locuitor, Mao a acceptat provocarea şi a proclamat că, în următorii cincisprezece ani, ţara sa va întrece Marea Britanie – considerată în acel moment o mare putere industrială – la producţia de oţel. Mao era hotărât să-l depăşească pe Hruşciov, forţând un Mare Salt Înainte în comunism care avea să lase în urmă Uniunea Sovietică.

Marele Salt Înainte a fost prima încercare a lui Mao de a întrece Uniunea Sovietică, pentru care ţăranii au fost adunaţi în colectivităţi imense, numite „comune populare”. A crezut că poate depăşi Uniunea Sovietică transformându-i pe oamenii de la ţară în infanteriştii unei armate uriaşe, aflate la dispoziţia sa zi şi noapte, cu care să construiască economia. Mao era convins

că găsise calea spre comunism, devenind astfel mântuitorul care conducea omenirea către o lume a abundenţei generale.

Mao s-a folosit de această campanie pentru a relansa cultul personalităţii, reuşind să îşi înfrângă adversarii de-a lungul mai multor şedinţe de partid ţinute în primele luni ale anului 1958. „Ce-i greşit în a aduce elogii?”, întreba el retoric. „Adevărul este în mâinile noastre, de ce să nu îl elogiem?” „Orice comunitate trebuie să îşi elogieze conducătorul, nu poate decât să-şi elogieze conducătorul”, remarca el, explicând că acesta era „adevăratul cult al personalităţii”[42].

Mesajul a fost imediat preluat de adepţii săi. Ke Qingshi, primarul Shanghaiului, fremăta entuziasmat: „Trebuie să avem credinţă oarbă în Preşedinte! Trebuie să ne supunem întru totul Preşedintelui!”[43]. Mai devreme sau mai târziu, liderii din întreaga ierarhie a partidului au trebuit să-şi facă autocritica. Zhou Enlai a fost de multe ori înjosit şi umilit, forţat în trei rânduri să-şi recunoască greşelile în faţa conducerii. La final a recunoscut faţă de cei prezenţi că Mao era „personificarea adevărului” şi că s-au făcut greşeli atunci când partidul nu l-a avut alături pe marele său conducător[44].

Lui Zhou Enlai i s-a permis să rămână în partid, dar mulţi alţi membri nu au fost la fel de norocoşi. Conducerea unor provincii întregi a fost răsturnată, clicile „antipartid” fiind înlăturate de peste tot. Doar în provincia Yunnan au fost epuraţi mii de membri, inclusiv unu din cincisprezece membri din eşaloanele superioare[45].

Mao pretindea devotament total, transformându-i pe toţi în linguşitori. Prin urmare, preşedintele lua deciziile după bunul său plac, iar de cele mai multe ori fără să-şi facă griji cu privire la impactul pe care îl puteau avea. În vara anului 1959 era deja clar că Marele Salt Înainte era un dezastru. Dar până şi nota echilibrată de dezaprobare venită din partea ministrului Apărării, Peng Dehuai, la întrunirea partidului de la Lushan a fost interpretată de Mao ca o lovitură pe la spate. Peng a fost criticat ca fiind liderul „unei clici antipartid” şi a fost înlăturat din toate funcţiile. Liu Shaoqi a intervenit, acoperindu-l pe preşedinte cu laude. „Conducerea Tovarăşului Mao Zedong”,

spunea Liu, „nu este cu nimic inferioară conducerii lui Marx şi Lenin. Sunt convins că dacă Marx şi Lenin ar fi trăit în China, ar fi condus în acelaşi fel revoluţia chineză”. Aşa cum a remarcat doctorul său, preşedintele „tânjea după afecţiune şi recunoaştere. Cu cât era văzut mai rău în rândul partidului, cu atât mai mult avea nevoie de aprobare”[46].

Mai ales Lin Biao a intervenit în apărarea preşedintelui, acuzându-l pe Peng Dehuai, pe un ton subţire şi ascuţit, că era „ambiţios, conspiraţionist şi ipocrit”. Lin era considerat în mare măsură drept unul dintre cei mai importanţi strategi ai războiului civil, fiind cel care condusese asediul Changchunului din 1948. Numai piele şi os şi alb ca varul, era un om care avea multe fobii legate de apă, vânt şi frig. Chiar şi banalul zgomot al apei curgătoare îi provoca diaree. „Doar Mao este marele erou, şi nimeni altcineva n-ar trebui să îndrăznească să aspire la acest statut”, spunea acesta înflăcărat, adăugând apoi: „Suntem cu toţii foarte departe în urma sa, aşa că nici măcar să nu încercăm!”[47].

În particular, Lin era mult mai critic decât Peng, notând în jurnalul său personal că Marele Salt Înainte „era rodul imaginaţiei şi un eşec total”. Ştia însă că pentru a rămâne la putere trebuia să îl copleşească pe preşedinte cu laude. Lin înţelesese de mult cât de important era să îi ridice osanale lui Mao: „Îşi venerează propria persoană, are o încredere oarbă în el însuşi, se adoră, îşi va asuma meritele pentru orice realizare, dar îi va învinovăți pe ceilalţi pentru nereuşitele lui”[48].

Oricine își exprima o cât de mică reţinere faţă de Marele Salt Înainte era urmărit până în pânzele albe, astfel că aproximativ 3,6 milioane de membri de partid au fost epuraţi, fiind consideraţi „de dreapta” sau „mici Peng Dehuai”. Şi au fost înlocuiţi cu indivizi duri şi lipsiţi de scrupule, care s-au orientat după cum bătea vântul pentru a prinde trenul schimbărilor de la Beijing, folosindu-se de toate mijloacele posibile pentru a lua cerealele din zonele agricole[49].

În loc să îndrepte economia spre o depăşire a celei din Uniunea Sovietică, Marele Salt Înainte s-a dovedit a fi unul dintre cele mai mari dezastre ale secolului XX, în care zeci de

milioane de oameni au fost bătuţi, înfometaţi şi puşi să muncească până şi-au dat sufletul. În octombrie 1960 Mao a fost nevoit să renunţe la planul său grandios, iar economia ţării a avut nevoie de mai bine de un an numai pentru a începe să-şi revină[50].

În ianuarie 1962, când în jur de 7.000 de cadre de partid din toată ţara s-au adunat pentru a discuta eşecul Marelui Salt Înainte, steaua lui Mao abia mai pâlpâia. Umblau zvonuri care îl acuzau pe preşedinte că s-a lăsat indus în eroare, că a acţionat nechibzuit şi imprudent. Unii delegaţi îl considerau responsabil pentru înfometarea oamenilor de rând. Liu Shaoqi însuşi a fost cu adevărat şocat de starea dezastruoasă a zonelor rurale. În timpul şedinţei a folosit sintagma „dezastru produs de om” , stârnind rumoare în public. Lin Biao i-a sărit din nou în ajutor lui Mao, lăudând Marele Salt Înainte ca pe o realizare fără precedent în istoria Chinei: „Cugetările Preşedintelui Mao sunt întotdeauna corecte. Este mereu în contact cu realitatea”. Zhou Enlai a făcut un pas în față, asumându-şi vina pentru tot ce nu mersese cum trebuie[51].

Preşedintele era mulţumit de Lin, dar pe toţi ceilalţi îi privea cu suspiciune. Moştenirea pe care dorea să o lase era pusă în pericol. Mao se temea să nu aibă aceeaşi soartă ca Stalin, care, după ce a murit, fusese acuzat de Hruşciov.

A început contraatacul încă din august 1962, punând bazele Revoluţiei Culturale. Forţele contrarevoluţionare, explica el, erau pretutindeni şi încercau să îndrepte ţara pe drumul către capitalism. A lansat Mişcarea de Educaţie Socialistă, care avea ca motto „Să nu uităm niciodată lupta de clasă”. Un an mai târziu, Mao îşi îndemna cetăţenii să ia aminte la Lei Feng, un tânăr soldat care îşi pusese întreaga viaţă în slujba poporului. Jurnalul postum al acestuia, o mărturie a evoluţiei sale ideologice, a fost publicat şi studiat în toată ţara. Lei Feng arăta cum „sângele vărsat de partid şi de Preşedintele Mao mi-a pătruns în toate celulele”. Mao i-a apărut chiar într-un vis: „Ieri am avut un vis. Am visat că îl văd pe Preşedintele Mao. M-a mângâiat pe cap, ca un părinte plin de duioșie. Mi-a zis, zâmbind: «Ia aminte; să fii mereu loial partidului şi

poporului!». Eram copleşit de fericire; am încercat să vorbesc, dar nu am putut”[52].

Ziarele din întreaga ţară publicau scrisori conţinând cele mai înflăcărate declaraţii din partea unor muncitori şi ţărani. S-au organizat zeci de mii de întâlniri în care Lei Feng era elogiat ca un adevărat comunist. S-au realizat piese de teatru şi filme. S-au compus cântece, unele având zeci de versuri. Povestitorii cutreierau satele pentru a-i încânta pe ţăranii analfabeți cu dragostea lui Lei Feng pentru Preşedinte. O expoziţie care-i purta numele s-a deschis la Muzeul Armatei din Beijing, unde, la intrare, pe un ecran uriaş, caligrafia lui Mao Zedong îi îndemna pe vizitatori: „Învăţaţi de la Tovarăşul Lei Feng!”. Lei Feng era Mao al oamenilor sărmani, un Mao simplificat pentru mase. Menirea lui era să îi scoată pe oameni din apatia provocată de Marea Foamete şi să le sporească ura față de duşmanii de clasă[53].

Lin Biao, care fusese răsplătit pentru prestaţia de la Lushan cu funcţia de ministru al Apărării, ocupată anterior de Peng Dehuai, promova studierea maoismului în rândul forţelor armate. Soldaţilor li se cerea să înveţe pe de rost scurte paragrafe din scrierile lui Mao. În ianuarie 1964 a fost publicat un compendiu conţinând aceste citate, multiplicat la şapirograf, o versiune completă fiind distribuită în acelaşi an Armatei de Eliberare a Poporului. Cu o copertă dintr-o folie din plastic de un roşu ţipător, volumul nu era mai mare de o palmă, încăpând uşor în buzunarul uniformei militare. Lin Biao i-a adăugat şi o dedicaţie, preluată din jurnalul lui Lei Feng: „Citeşte cartea Preşedintelui Mao, ascultă cuvintele Preşedintelui Mao, poartă-te conform învăţăturilor Preşedintelui Mao şi fii un bun luptător pentru Preşedintele Mao”. În august 1965, când s-a publicat o nouă ediţie, milioane de exemplare din *Citatele Preşedintelui Mao* (cunoscută şi sub denumirea de *Cărticica Roşie*) fuseseră deja distribuite şi în afara armatei[54].

Încântat de această admiraţie, Mao a dat dispoziţie ca întreaga ţară să preia exemplul lui Lin Biao şi al Armatei de Eliberare a Poporului. „Meritul Armatei de Eliberare”, spunea el, „este că ideologia politică adoptată e cea corectă”. Drept

urmare, armata a început să joace un rol-cheie în viaţa civilă, stabilind în unităţile guvernamentale departamente politice pentru promovarea maoismului. De asemenea, armata întreţinea şi o oarecare atmosferă marţială, în acord cu Mişcarea de Educaţie Socialistă. În zonele rurale se organizau „tabere de vară” militare pentru studenţi şi muncitori. Copiii din şcolile primare erau învăţaţi să folosească arme cu aer comprimat, fiind puşi să tragă în portretele lui Jiang Jieshi şi ale imperialiştilor americani. Au fost deschise tabere de pregătire militară pentru studenţii mai mari cu origini sănătoase, în care erau învăţaţi cum să arunce grenade şi să tragă cu muniţie activă. În vara anului 1965, peste 10.000 de studenţi şi 50.000 de elevi de gimnaziu din Shanghai au petrecut o săptămână în tabere[55].

Pe 1 octombrie 1964, pentru a sărbători Ziua Naţională, armata a organizat un spectacol extraordinar în Piaţa Tiananmen, cu coruri şi dansatori de balet în uniformă militară. O imagine uriaşă a preşedintelui Mao a deschis procesiunea, care înainta pe ritmul cântecului *Preşedintele Mao, soarele din inimile noastre*. Poporului i se spunea că, „înarmat cu Doctrina Mao Zedong”, va putea trece peste „încercările capitaliste şi feudale de restauraţie, dar şi peste atacurile duşmanilor atât din ţară, cât şi de peste hotare”. Două săptămâni mai târziu, China îşi testa prima bombă atomică, alăturându-se astfel marilor puteri ale lumii[56].

În primăvara anului 1966, Mao era pregătit să pornească Revoluţia Culturală. Era a doua încercare de a deveni acel pivot al istoriei în jurul căruia să graviteze universul socialist. În loc să reorganizeze economia, care ajunsese un dezastru după Marele Salt Înainte, preşedintele şi-a îndreptat atenţia către cultură. Cu siguranţă Mao s-a întrebat cum de un singur om, Nikita Hruşciov, reuşise să schimbe întreaga politică a marii Uniuni Sovietice, atacându-l pe Stalin în 1956 şi propunând o „coexistenţă paşnică” cu puterile imperialiste. Răspunsul a fost că nu se acordase culturii atenţia cuvenită. Capitaliştii dispăruseră, proprietăţile le fuseseră confiscate, dar cultura

capitalistă încă rezista, iar câţiva oameni de la vârf încă puteau să erodeze şi, într-un final, să răstoarne întregul sistem.

Lenin dusese la bun sfârşit Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie, stabilind un precedent pentru proletarii din întreaga lume. Însă revizioniştii moderni, de felul lui Hruşciov, uzurpaseră conducerea partidului, îndreptând Uniunea Sovietică din nou pe drumul către capitalism. Marea Revoluţie Culturală a Proletariatului avea să fie a doua etapă în istoria mişcării comuniste internaţionale, protejând dictatura proletariatului împotriva revizionismului. Pilonii de bază ai viitorului comunist se aflau acum în China, preşedintele Mao conducându-i pe toţi cei asupriţi şi obidiţi către libertate. Mao era cel care moştenise, apărase şi ridicase marxism-leninismul într-o nouă etapă, aceea a doctrinei marxism-leninism-maoism. Numele lui Stalin nu era menţionat[57].

Toate acestea erau într-adevăr idei măreţe, însă Mao s-a folosit de Revoluţia Culturală şi ca să se descotorosească de dușmanii săi, reali sau imaginari, în special de delegaţii care în ianuarie 1962 își exprimaseră rezervele faţă de Marele Salt Înainte.

Cu zece ani înainte, Mao greşise permiţându-le intelectualilor să-şi exprime liber părerile în timpul campaniei celor „O sută de flori”. De data aceasta era mai bine pregătit. Mai întâi a pus întreaga ţară în gardă dispunând, în mai 1966, arestarea a patru membri de partid pe motiv că făceau parte din „clica antipartid” care complota în favoarea întoarcerii la capitalism. Apoi, pe 1 iunie, cursurile au fost suspendate, iar elevii şi studenţii au fost instigaţi împotriva profesorilor.

Elevi de toate vârstele trecuseră prin ani mulţi de îndoctrinare în timpul Mişcării de Educaţie Socialistă. Încurajaţi de aparatul de partid, aceştia i-au hărţuit, denunţat, umilit, chiar şi torturat pe cei bănuiţi a fi duşmani de clasă. Însă unii dintre ei, din exces de zel, au luat la rost membri de partid marcanţi. Şi au fost pedepsiţi pentru faptele lor de echipe de lucru trimise de Deng Xiaoping şi Liu Shaoqi, care se ocupau de Revoluţia Culturală cât timp preşedintele lipsea din Beijing. La mijlocul lui iulie, Mao s-a întors în capitală. Şi, în loc să-i susţină pe cei doi colegi ai săi, i-a acuzat că înăbuşă acţiunile

studenţilor şi că „au instituit o dictatură". Amândoi au fost marginalizaţi, iar Lin Biao a preluat de la Liu Shaoqi poziţia secundă în stat.

„Rebeliunea este justificată" a devenit strigătul de luptă al lui Mao, iar studenţii s-au răzvrătit. În august 1966 au apărut Gărzile Roşii, ai căror membri erau îmbrăcaţi în uniforme militare improvizate şi aveau la ei *Cărticica Roşie*. Au jurat să îl apere pe preşedinte şi să ducă la bun sfârşit Revoluţia Culturală. În dimineaţa zilei de 18 august, aproape un milion au venit în Piaţa Tiananmen, aşteptând să-l vadă pe preşedinte. Când soarele s-a ridicat în partea de est a pieţei, Mao a coborât de la tribună îmbrăcat într-o uniformă largă de armată. Mulţimea a izbucnit în urale, fluturând *Cărticica Roşie*[58].

În perioada august-noiembrie 1966 Mao a trecut în revistă aproximativ douăsprezece milioane de membri ai Gărzilor Roşii pe parcursul a opt manifestaţii de amploare. În cele din urmă, când nu au mai încăput nici măcar în uriaşa piaţă din faţa Oraşului Interzis, a fost nevoit să străbată oraşul într-o maşină de teren descoperită, reuşind să ajungă la două milioane de elevi şi studenţi într-o singură tură. Fiecare adunare era organizată cu meticulozitate, membrii Gărzilor Roşii venind grupaţi în marş sau fiind aduşi în piaţă în miez de noapte cu un convoi de 6.000 de camioane, transporturi care, din motive de securitate, nu erau niciodată anunţate în prealabil. Aveau ordin să stea aliniaţi şi aşteptau astfel ore în şir. Iar când, în cele din urmă, preşedintele îşi făcea apariţia, luau poziţia de drepţi, îşi întindeau gâturile şi strigau: „Trăiască Preşedintele Mao!"[59].

Mulţi dintre ei erau cu adevărat extaziaţi că puteau să-l zărească pe preşedinte, fie şi preţ de câteva clipe, alţii erau dezamăgiţi. Unii erau speriaţi. Dar cu toţii ştiau exact ce trebuiau să facă şi să zică, mai ales că ideea de bază era prezentată în mod constant în presă, la radio şi la televizor după fiecare adunare de la Beijing: „Astăzi sunt cel mai fericit om din lume. L-am văzut pe Marele nostru Conducător, Preşedintele Mao!"[60].

Pe 18 septembrie, la finalul primei adunări, Lin Biao a ţinut un lung discurs prin care făcea apel la tinerii entuziaşti să distrugă „toate vechile idei, vechea cultură, vechile obiceiuri şi cutume ale claselor exploatatoare”.

Ceea ce au şi făcut, cu mult avânt chiar, căci au ars cărţi, au răsturnat pietre de mormânt din cimitire, au distrus temple, au vandalizat biserici şi au atacat în general tot ce purta însemnele trecutului, inclusiv nume de străzi şi de magazine. Au făcut şi descinderi în gospodării. Doar la Shanghai au intrat în 250.000 de case, confiscând toate lucrurile care purtau marca trecutului, indiferent că erau cărţi obişnuite, fotografii de familie, vechi obiecte din bronz sau pergamente rare[61].

Mao a declarat că, pe măsură ce vechea orânduire era luată cu asalt, o nouă cultură a proletariatului avea să capete formă. Cu toţii au înţeles că singura opţiune acceptabilă era cultul Preşedintelui Mao. Aspectul cel mai vizibil al cultului era puzderia de sloganuri. Numărul acestora crescuse peste tot. După cum remarca un atent observator: „Dintotdeauna au fost multe, dar acum au depăşit orice măsură. Orice petic liber de perete trebuie pictat cu un citat sau cu un omagiu către Mao”. Printre sloganurile preferate se numărau „Marele Nostru Învăţător”, „Marele Conducător”, „Marele Comandant”, „Marele Cârmaci” sau „Trăiască Preşedintele Mao!”. Magazinele, fabricile şi şcolile erau tapetate cu astfel de lozinci, dintre care unele se întindeau pe clădiri întregi. Erau scrise citate şi pe autobuze, camioane, maşini sau furgonete[62].

În această lume nouă drapată în roşu, toate simţurile erau bombardate. De pe platforme improvizate, cu glas strident, Gărzile Roşii făceau apel la oameni să se alăture revoluţiei. Trecătorilor li se ţineau discursuri aprinse, presărate cu citate din cuvântările preşedintelui. Şi în înaltul cerului stewardesele de pe zborurile interne îşi încântau în mod constant pasagerii cu lecturi din *Cărticica Roşie*. Însă arma cea mai de temut o reprezentau difuzoarele. Acestea au fost folosite dintotdeauna în campaniile de propagandă, dar acum funcţionau fără oprire, scuipând în eter aceleaşi citate – mereu la volum maxim. Gărzile Roşii citeau din *Cărticica Roşie* în gheretele poliţiştilor,

care erau conectate la difuzoarele de pe străzi. Grupuri de tineri revoluţionari defilau prin oraş interpretând cu glas tare cântece revoluţionare care îl lăudau pe preşedinte şi gândirea sa. Aceleaşi cântece erau difuzate şi la radio, conectat şi el la difuzoarele din curţi, şcoli, fabrici şi birouri guvernamentale. Dintre cântecele preferate: *Când navigăm, ne bazăm pe Cârmaci* sau *Gândirea lui Mao Zedong străluceşte cu o lumină de aur*[63].

Nimeni nu voia să rămână în urmă când venea vorba despre cultul personalităţii. Deoarece din ce în ce mai multe categorii de obiecte ajungeau să fie catalogate drept „feudale" sau „burgheze", oamenii de rând se îndreptau tot mai mult către bunurile disponibile considerate sigure din punct de vedere politic. În mare vogă erau fotografiile, insignele, afişele şi cărţile cu Mao, iar ramuri întregi ale industriei au fost transformate pentru a produce asemenea obiecte de cult.

Doar la Shanghai au fost ridicate şapte fabrici cu o suprafaţă totală de 16.400 de metri pătraţi, echivalentul a trei terenuri de fotbal, pentru a face faţă cererii de fotografii, portrete, afişe şi cărţi. În provincia Jiangsu, fabrici industriale au fost reutilate pentru a tipări *Cărticica Roşie*. Fabricile care produceau cerneală roşie funcţionau fără oprire, dar tot rămâneau fără stocuri[64].

Cărţile aveau nevoie de coperte – strălucitoare, luminoase şi roşii. În 1968, numai cantitatea de plastic necesară pentru *Cărticica Roşie* ajungea la 4.000 de tone. Încă din 1966, Ministerul Comerţului redusese producţia de pantofi, papuci şi jucării din plastic, fabricile din toată ţara strângând rândurile pentru a-şi aduce contribuţia la promovarea maoismului[65].

Economia planificată se străduia să ţină pasul cu cererea. De pildă, în cazul insignelor cu Mao, în 1968, producţia naţională se ridica la peste cincizeci de milioane de insigne pe lună, şi tot nu era de ajuns. A apărut şi o piaţă neagră înfloritoare. Unele organizaţii guvernamentale produceau insigne pentru propriii membri, dar, atrase de profit, şi-au extins activitatea şi într-o zonă relativ legală. Au apărut şi fabrici ilegale, dedicate în întregime alimentării pieţei negre. Erau în competiţie directă cu statul pentru materii prime greu de găsit, furând, de pildă,

găleţi, ibrice, oale şi tigăi din aluminiu. Aşa de mare era cererea, încât unele fabrici desprindeau stratul protector de aluminiu de pe utilaje costisitoare pentru a susţine nebunia cererii de insigne[66].

Erau mii de modele de insigne, unele confecţionate pur şi simplu din sticlă acrilică, material plastic sau chiar bambus, altele create cu atenţie din porţelan colorat manual, dar cele mai multe aveau o bază de aluminiu şi profilul lui Mao în aur sau argint, privind inevitabil spre stânga. Alături de *Cărticica Roşie*, insigna a devenit un simbol al loialităţii față de preşedinte, iar oamenii o purtau chiar în dreptul inimii. Insignele au fost marfa cea mai comercializată în primii ani ai Revoluţiei Culturale, supusă tuturor formelor de speculaţie capitalistă. Cantitatea de aluminiu deturnată de la alte activităţi industriale era atât de mare, încât, în 1969, Mao le-a ordonat să se oprească: „Daţi-mi avioanele înapoi". Frenezia s-a potolit rapid, încetând în mare parte după moartea lui Lin Biao, în 1971[67].

Într-o primă etapă, Revoluţia Culturală a însemnat lupte crâncene între facţiuni, deoarece oamenii de rând, cadrele de partid şi conducătorii militari erau nehotărâţi în privinţa adevăratului scop al Revoluţiei Culturale. Diferitele facţiuni se luptau între ele, fiecare având convingerea că reprezintă adevărata voce a lui Mao Zedong, aducând ţara în pragul războiului civil. În scurt timp oamenii au ajuns să se lupte în stradă cu mitraliere şi artilerie antiaeriană. Cu toate acestea, preşedintele s-a impus. Făcea tot felul de improvizaţii, distrugând astfel milioane de vieţi. Uneori se mai oprea să îşi salveze vreun adept loial sau să îşi arunce vreun coleg apropiat în groapa cu lei. Cu un simplu cuvânt decidea soarta multora, validând o facţiune sau etichetând alta drept „contrarevoluţionară". Verdictul se putea schimba peste noapte, alimentând astfel cercul vicios al nesfârşitelor violenţe în care oamenii se călcau în picioare să-şi dovedească loialitatea faţă de preşedinte.

Când valul de violenţe a ajuns la un punct critic, în vara anului 1967, preşedintele a intervenit. A străbătut întreaga ţară, chemând la o Mare Alianţă. Pe 1 octombrie, într-o demonstraţie

impresionantă de unitate şi coordonare, 500.000 de soldaţi au intrat în marş în Piaţa Tiananmen, precedaţi de o imensă statuie argintie din plastic reprezentându-l pe Mao, care le arăta drumul înainte. Erau urmaţi de sute de mii de oameni obişnuiţi, obligaţi să defileze împreună, mulţi dintre ei în contingente cu membri din facţiuni rivale[68].

Peste tot se organizau cursuri pentru studierea maoismului. Cu ani în urmă, Armata de Eliberare a Poporului susţinuse doctrina maoistă, iar acum se folosea de cultul conducătorului pentru a impune ordinea şi disciplina. Aşa cum spunea Lin Biao, cultul personalităţii avea să unească „întregul partid, întreaga armată, întregul popor”. În martie 1968 a început o nouă campanie, „Trei loialităţi şi patru iubiri nesfârşite”. Cultul lui Mao a fost dus pe noi culmi, cerându-se loialitate absolută pentru preşedinte, gândirea lui şi „linia revoluţionară proletară”. În şcoli, birouri şi fabrici s-au amenajat altare pentru preşedintele Mao. „Soarele roşu din inimile noastre”, scria cu litere mari, tăiate din hârtie de un roşu-aprins, care formau un arc deasupra imaginii Marelui Cârmaci. Capul îi era înconjurat de raze de soare. Oamenii întâlneau privirea lui Mao în clipa în care se trezeau, iar seara se întorceau la el, făcând o plecăciune în faţa portretului său[69].

Exista şi un dans al loialităţii, constând în câteva mişcări simple cu mâna întinsă de la inimă către portretul preşedintelui. Dansul era însoţit de cântecul *Mult iubitul Preşedinte Mao*. La televiziunea de stat, serile erau dedicate cântecului şi dansului ritual. De cele mai multe ori, în mijlocul scenei se afla un bust uriaş din care ieşeau raze de lumină ce pulsau şi clipeau, ca şi cum capul zeului emana lumină şi energie[70].

Busturi şi statui ale lui Mao au răsărit ca ciupercile după ploaie. Mai bine de 600.000 au apărut doar în Shanghai, cele mai multe făcute din ipsos alb; pentru altele se foloseau beton armat, aluminiu şi tablă cositorită. Unele se înălţau deasupra pietonilor la impunătoarea înălţime de cincisprezece metri, altele la doar trei metri. Resursele şi aşa limitate erau risipite în această competiţie informală, în 1968 oraşul folosind, de pildă,

900 de tone de tablă cositorită. Institutul Oţelului s-a orientat spre producţia de oţel inoxidabil pentru a-şi înălţa monumentul, la un cost de 100.000 de yuani[71].

Prima etapă a Revoluţiei Culturale a fost finalizată în vara anului 1968, când aşa-numitele „comitete revoluţionare ale partidului" au preluat controlul asupra partidului şi statului. Acestea erau în general conduse de cadre militare, frâiele puterii fiind astfel în mâinile armatei. În următorii trei ani, ele au instaurat în ţară un regim militar, şcolile, fabricile şi unităţile guvernamentale fiind supravegheate de soldaţi. S-au organizat şi o serie de epurări, iar toţi cei care îşi manifestaseră nemulţumirea când Revoluţia Culturală era la apogeu, în 1966-1967, au fost pedepsiţi. Mai întâi, milioane de elemente indezirabile, inclusiv studenţi şi alţii care îl urmaseră pe preşedinte fără rezerve, au fost exilaţi la sate pentru a fi „reeducaţi de către ţărani". A urmat o vânătoare de vrăjitoare generalizată pentru a identifica „spioni", „trădători" şi „renegaţi", înfiinţându-se în acest scop comitete speciale care să analizeze legăturile oamenilor de rând, dar şi ale membrilor de partid cu presupuşii duşmani. O campanie împotriva corupţiei a îngenuncheat şi mai mult populaţia, astfel că aproape orice gest sau cuvânt – ruperea unui afiş înfăţişându-l pe preşedinte, contestarea economiei planificate – avea şanse să devină infracţiune[72].

În toată ţara, oamenii erau obligaţi să îşi dovedească devotamentul faţă de preşedinte denunţând colegi, prieteni, vecini şi membri ai familiei. Prin epurări absurde şi imprevizibile, comunităţi întregi au fost distruse, rămânând doar indivizi alienaţi, docili şi loiali preşedintelui. Pretutindeni elementele recalcitrante erau supuse reeducării, indiferent că era vorba de cursuri pentru studierea maoismului pentru oamenii de rând sau de Şcoala de cadre „7 Mai" pentru membrii de partid.

În aprilie 1969, Congresul al IX-lea al Partidului a adoptat o nouă Constituţie, care stabilea că „doctrina marxism-leninism-maoism" devenea fundamentul teoretic al partidului. S-a reafirmat că maoismul constituia ideologia ţării. În sfârşit,

preşedintele putea întoarce deciziile luate de Congresul al VIII-lea al Partidului în septembrie 1956. Liu Shaoqi fusese deja eliminat din partid şi denunţat, alături de alţi membri vechi ai partidului, ca „renegat, trădător şi ticălos ascuns în partid, slugă a imperialismului, revizionismului modern şi a reacţionarilor naţionalişti, care a comis numeroase crime”. A murit singur în detenţie şase luni mai târziu, cu corpul plin de escare, cu părul lung şi vâlvoi. S-a ales un nou Comitet Central în care, dintre membrii din 1956, rămăseseră mai puţin de unu din cinci[73].

Dar Mao nu avea încredere în armată, în special în Lin Biao, care introdusese studierea maoismului în rândurile armatei. Mao se folosise de Lin Biao pentru a iniţia şi susţine Revoluţia Culturală, însă mareşalul, la rândul său, a profitat de toată babilonia pentru a-şi extinde influenţa, instalându-şi propriii adepţi în poziţii-cheie din cadrul armatei. A murit în septembrie 1971, într-un accident aviatic misterios, înlăturându-se astfel controlul exercitat de armată asupra populaţiei civile. La rândul ei, armata a fost epurată, căzând victimă Revoluţiei Culturale.

Cultul lui Mao, văzut mereu ca apropiat de Lin Biao şi Armata de Eliberare a Poporului, şi-a pierdut din forţă aproape peste noapte. China s-a îndepărtat şi mai mult de Uniunea Sovietică, iar în 1972 s-a îndreptat spre Statele Unite. Oraşele au fost pregătite pentru vizita lui Nixon, fiind îndepărtate afişele şi lozincile antiimperialiste. Shanghaiul a primit o nouă înfăţişare. A fost nevoie de o mică armată de femei ca să şteargă sloganul imens amplasat vizavi de Hotelul Pacea, care spunea „Trăiască gândirea de nebiruit a Preşedintelui Mao”. Au apărut noi sloganuri, care salutau „Marea Unire a Popoarelor Lumii”. S-a înlăturat din vitrine tot ce făcea referire la preşedinte. Mii de statui au fost dezmembrate şi trimise la reciclare[74].

Preşedintele a fost şi el gătit din cap până-n picioare. Întâlnirea cu Nixon a fost o mare lovitură de imagine. Ştirea a făcut valuri în toată lumea, căci Uniunea Sovietică pierdea din putere în Războiul Rece. La Beijing, Mao jubila gândindu-se că Statele Unite „deveneau din maimuţă om, dar nu pe de-a-ntregul, căci rămăsese coada”. Pe Nixon, conducătorul celei mai puternice ţări din lume, îl redusese la un simplu emisar care

dorea audienţă la împărat. În scurt timp, şefi de state din Europa, America Latină, Africa şi Asia au început să vină în valuri la Beijing, toţi căutând recunoaştere[75].

În ultimii săi ani în fruntea țării, preşedintele a continuat să învrăjbească facţiunile între ele. Când Zhou Enlai a fost diagnosticat cu cancer, Mao a refuzat să îi aprobe tratamentul, lăsându-l să moară, la începutul lui 1976. Mao însuşi a murit pe 9 septembrie 1976, la câteva minute după miezul nopţii. În şcoli, fabrici şi birouri oamenii au fost convocaţi pentru a asculta anunţul oficial. Cei care se simțeau uşuraţi trebuiau să-şi ascundă sentimentele. Cum a fost cazul lui Chang Jung, o studentă din Sichuan care, preţ de o clipă, a amuţit de fericire. În jurul ei toată lumea plângea. A trebuit să se prefacă, pentru a nu atrage atenția, şi şi-a ascuns faţa în umărul femeii din faţa ei, plângând şi suspinând[76].

Nu a fost nici pe departe singura care a trebuit să se prefacă. În China, tradiţia era ca rudele să îşi plângă morţii şi chiar să se arunce la pământ în faţa sicriului, ca dovadă a dragostei purtate părinților. Lipsa lacrimilor aducea ruşine asupra familiei. Uneori erau angajaţi actori care să bocească la funeraliile oamenilor de stat importanţi, încurajându-i astfel şi pe ceilalţi să plângă fără a se simţi jenaţi. Şi aşa cum mulţi stăpâneau arta de a mima fără efort mânia proletară în cadrul şedinţelor de denunţare, mulţi ştiau şi cum să plângă la comandă.

În particular, oamenii manifestau mult mai puţin regret. În Kunming, capitala provinciei Yunnan, toate băuturile alcoolice s-au vândut peste noapte. O tânără îşi aminteşte că tatăl ei şi-a invitat cel mai bun prieten la ei acasă, a încuiat uşa şi a deschis singura sticlă de vin pe care o aveau. A doua zi au mers la slujba publică de reculegere, unde toţi oamenii plângeau ca şi cum ar fi fost foarte îndureraţi. „Copil fiind, comportamentul adulţilor m-a derutat – în public, toată lumea părea foarte tristă, în timp ce, cu o seară înainte, tatăl meu fusese foarte fericit.”[77]

Unii erau sincer îndureraţi, îndeosebi cei care beneficiaseră de pe urma Revoluţiei Culturale. Şi au rămas mulţi adepţi adevăraţi, în special în rândul tinerilor. Ai Xiaoming, o fată de douăzeci şi doi de ani dornică să intre în partid pentru a

contribui la dezvoltarea socialismului, a fost atât de afectată, încât a plâns până aproape să leşine[78].

La sate însă, se pare că puţini l-au jelit. După cum îşi amintea un ţăran sărac din Anhui, „nimeni nu a plâns în ziua aceea”[79].

Ca şi Stalin, Mao a ajuns în mausoleu. Dar, spre deosebire de Stalin, a rămas acolo. Portretul lui este şi acum expus la Beijing, iar chipul său străluceşte pe fiecare bancnotă a Republicii Populare. Mao s-a folosit de cultul său pentru a-şi aduna acoliţi care i-au îndeplinit toate capriciile. I-a făcut pe liderii de partid complici la crimele lui. Şi devenind complici, aceştia şi succesorii lor au ajuns să-i apere imaginea, hotărâţi să nu repete greşeala făcută de Hruşciov în discursul său.

5

Kim Ir Sen

Pe 14 octombrie 1945, pe un teren de sport din Phenian a avut loc mitingul de întâmpinare a Armatei Roşii. Cu jumătate de an în urmă, când Stalin şi Roosevelt se întâlniseră la Ialta, Aliaţii deciseseră soarta Coreei, care din 1910 era colonie japoneză. S-au pus de acord ca ambele puteri să ocupe peninsula, stabilind în ultimul moment să împartă ţara de-a lungul paralelei 38. Phenianul a devenit capitala provizorie a Coreei de Nord, aflată sub control sovietic.

Flancat de ofiţeri sovietici, Kim Ir Sen a vorbit în acea zi pentru prima oară în faţa concetăţenilor săi. Când generalul Lebedev l-a prezentat, în public s-a stârnit rumoare, deoarece oamenii îi asociau numele cu acela al unui luptător de gherilă legendar, un mare patriot care cu zece ani înainte cutreiera Manciuria după pofta inimii, hărţuind inamicul japonez. Dar Kim nu arăta defel aşa. Avea doar treizeci şi trei de ani şi părea lipsit de experienţă, ţinând strâns şi cu mare emoţie în mâini foile de hârtie pe care era scris discursul. Potrivit unui martor ocular, semăna „cu un băiat de la livrări angajat la un restaurant chinezesc”, tuns scurt şi îmbrăcat cu un costum albastru prea mic pentru trupul său durduliu. A citit bâlbâindu-se şi cu o voce uniformă discursul asezonat cu jargon marxist, ticsit cu osanale la adresa lui Stalin. Printre oameni s-a strecurat un zvon, cum că ar fi un impostor, o marionetă a Uniunii Sovietice. A fost un început nefericit pentru cel care avea să stăpânească peste Coreea de Nord[1].

Kim s-a născut creştin, tatăl său primind educaţie de la misionari. În 1919, pe când avea doar şapte ani, la fel ca sute de mii de alţi coreeni, familia sa a trecut graniţa în Manciuria pentru a scăpa de opresiunea colonialistă. În 1931, Japonia i-a prins din urmă, transformând Manciuria într-un stat-marionetă. Kim, acum în vârstă de nouăsprezece ani, s-a alăturat Partidului Comunist Chinez. Dar cum partizanii coreeni erau bănuiţi că sunt spioni japonezi, peste o mie dintre aceştia au fost interogaţi şi torturaţi într-o serie de epurări brutale. Sute au fost ucişi. Şi Kim a fost arestat, dar a fost exonerat în 1934[2].

În acel moment era unul dintre puţinii comunişti rămaşi în Coreea. În scurt timp a ajuns să aibă în subordine câteva sute de luptători de gherilă, cu care făcea raiduri în Manciuria şi peste graniţă, în Coreea. În iunie 1937, împreună cu oamenii săi, a atacat o garnizoană de poliţie din orăşelul Pochonbo, aflat la doar patruzeci de kilometri de muntele Paektu, considerat sacru, deoarece se credea că era locul în care s-a născut fondatorul primului regat. Din punct de vedere strategic era o operaţiune minoră, dar a fost larg difuzată în presă, fiind pentru prima dată când comuniştii reuşeau să lanseze un atac în interiorul Coreei. Japonezii l-au pus pe Kim pe lista neagră, făcându-l notoriu în rândul a milioane de oameni care urau stăpânirea colonialistă[3].

În 1940, Kim devenise cel mai căutat rebel din Manciuria şi, forţat de împrejurări, a trecut graniţa în Uniunea Sovietică. Acolo, el şi adepţii săi au fost adăpostiţi, antrenaţi şi îndoctrinaţi de Armata Roşie. În 1942 a fost înaintat la gradul de căpitan, însă trei ani mai târziu i s-a refuzat şansa de a deveni şi mai cunoscut, aşa cum fără îndoială s-ar fi întâmplat dacă ar fi intrat mărşăluind victorios în Phenian. Suspicios, Stalin le-a acordat această şansă „coreenilor sovietici”, care prezentau mai multă încredere, un grup ce avea legături vechi cu Moscova. Însă Kim şi şaizeci dintre partizanii săi şi-au găsit propriul drum spre Coreea de Nord, debarcând în oraşul portuar Wonsan la o lună după capitularea Japoniei. Modul în care s-a întors a fost umilitor pentru Kim – nu ca adevăratul eliberator

al ţării, ci ca un simplu căpitan în uniformă străină. A insistat ca revenirea acasă să rămână secretă[4].

La Phenian şi-a petrecut timpul printre ofiţerii sovietici, procurându-le hrană şi dame de companie, folosindu-se de legăturile pe care le avea pentru a-şi pune adepţii în poziţii-cheie în toate organizaţiile de siguranţă publică. Ruşii aveau nevoie de un conducător-marionetă pentru guvernul lor provizoriu, dar l-au ales pe Cho Man-sik. Cunoscut şi ca „Gandhi al Coreei”, Cho era un naţionalist creştin care militase zeci de ani pentru obţinerea independenţei fără violenţă. Era foarte respectat, dar a devenit destul de repede evident că va colabora cu ruşii doar în condiţiile impuse de el. Picătura care a umplut paharul a fost momentul în care a refuzat mandatul de cinci ani sub dominaţia Uniunii Sovietice. În ianuarie 1946 Cho a fost pus sub arest la domiciliu. Kim a apărut în prim-plan, căci Stalin îl pusese pe lista scurtă a potenţialilor candidaţi. Singurul contracandidat era Pak Hon-yong, un activist independent care, după eliberare, pusese bazele Partidului Comunist Coreean în sud[5].

Kim nu făcuse cea mai bună impresie în octombrie 1945, dar sovieticii l-au ajutat să-şi îmbunătăţească imaginea. Phenianul a fost împodobit cu portretele lui alături de cele ale lui Stalin. Îi era lăudată tinereţea şi elogiat trecutul glorios. Kim se străduia să zâmbească, încercând să pară amabil şi prietenos. Era întruchiparea modestiei, căci le spunea oamenilor „eu nu sunt general, eu sunt prietenul vostru”. Un reporter povestea cum a fost surprins de „strălucirea de geniu” din privirea acestuia. Un moment important pentru Kim a venit în august 1946, când, la congresul de înființare a Partidului Muncitoresc din Coreea de Nord, a fost ovaţionat ca „marele conducător”, „eroul naţiunii” şi „conducătorul poporului coreean” . Romancierul Han Sorya, care în scurt timp avea să devină arhitectul cultului său, îl prezenta drept „soarele nostru”, în opoziţie cu soarele japonezilor pe care fuseseră obligaţi să-l adore în trecut[6].

Din clipa când Kim a primit aprobarea Moscovei, modelul sovietic a pătruns la toate nivelurile societăţii. Industria a fost naţionalizată, s-au implementat reforme agrare drastice. Kim

era miezul tuturor lucrurilor, străbătând ţara în lung şi-n lat şi dându-le sfaturi supuşilor săi, de la cum să cultive pământul arid la modalităţi de a-și îmbunătăţi condiţiile de trai. El a fost cel care a realizat recolta bogată din 1946 şi tot el a stăvilit inundaţiile din iarna aceluiaşi an. În zonele rurale se organizau mitinguri la care ţăranii îşi exprimau recunoștința faţă de generalul Kim prin cântece, discursuri şi scrisori. Între timp, aproximativ un milion de oameni, ceea ce însemna cam 7-8% din populaţie, au dat un vot de blam regimului alăturându-se exodului spre Coreea de Sud al celor înstăriţi şi talentaţi[7].

Era elogiată calitatea de revoluţionar a lui Kim. O scurtă biografie tradusă din *Komsomolskaia Pravda*, în 1946, insista asupra puterilor extraordinare pe care ţăranul de rând le atribuia luptătorului de gherilă care reuşise atâţia ani să nu fie prins de japonezi: putea zbura prin aer, îşi putea săpa tunel prin munte. Părinţii lui au fost prezentaţi publicului de către Gitovici şi Bursov, doi ruşi care i-au intervievat pe Kim şi pe partizani. Tatăl său era profesor, dedicat cauzei şi revoluţionar, fiind întemniţat în două rânduri, iar mama, un complice abil care îi asigura constant fiului arme, pe care le ţinea ascunse în casă. Dar scriitorul coreean Han Chae-tok a fost primul care a salutat „întoarcerea triumfală” a lui Kim în patria-mamă, înfăţişându-l drept „eroul tuturor coreenilor”, care, de la şaptesprezece ani, se aflase neîntrerupt în linia întâi a mişcării de eliberare. Relatările lui au apărut într-o carte în 1948[8].

Raidul de la Pochonbo a ajuns de legendă, mai ales datorită epopeii publicate de Cho Gi-cheon, un poet supranumit uneori şi „Maiakovski al Coreei”. *Muntele Paektu*, publicată în 1947, prezenta regiunea ca pe un tărâm mistic, abundând de povestiri fantastice, cu poveşti despre războinici adormiţi aşteptând să se ridice ca să-şi elibereze ţara şi conducători revoluţionari care săreau de pe un munte pe altul[9].

În 1948, Cortina de Fier începea să se lase încet, împărţind lumea în două tabere. În Coreea, de o parte și de alta a paralelei 38 s-au instalat două guverne diferite. Unirea paşnică părea din ce în ce mai improbabilă. În sud, Syngman Rhee, un adversar al comunismului, a câştigat primele alegeri prezidenţiale în mai,

cu sprijinul Statelor Unite. Câteva luni mai târziu, pe 15 august 1948, la exact trei ani de la câştigarea independenţei faţă de Japonia, la Seul a fost declarată Republica Coreea. În nord, Kim Ir Sen a proclamat pe 9 septembrie Republica Populară Democrată Coreeană.

Din general a ajuns premier, începând să domine scena politică. Un nou titlu pe care l-a primit după constituirea Republicii Populare Democrate a fost *surong*, echivalentul termenului *vojd*, care se folosea cu referire la Stalin. Fotografia lui apărea pe frontispiciul cărţilor şi revistelor. Discursurile lui, acum numeroase, apăreau în ziare. De 1 Mai, zeci de mii de oameni s-au adunat pentru a-i ovaţiona pe Stalin şi pe Kim. Aşa cum repeta neobosit aparatul de propagandă, poporul era unit sub comanda conducătorului său[10].

Coreea de Nord era o ţară puternic militarizată şi, cum posibilitatea unui conflict cu Coreea de Sud creştea, în februarie 1948 a fost constituită Armata Populară Coreeană, echipată şi consiliată de Moscova. Până la finalul anului trupele sovietice s-au retras. Au fost furnizate două sute de tancuri, împreună cu autocamioane, arme uşoare şi de artilerie.

Ca în toate statele monopartid, armata aparţinea partidului, nu poporului. Comandantul suprem era Kim Ir Sen, iar acesta era pornit să extindă revoluţia, să elibereze sudul de Syngman Rhee şi de „facţiunea reacţionară americană" şi să unifice ţara. L-a abordat pe Stalin în martie 1949, însă acesta s-a împotrivit. Lui Kim nu-i rămânea decât să-l urmărească, plin de frustrare, pe Mao cum pune stăpânire pe China şi aduce un sfert din populaţia globului în tabăra socialistă, în timp ce propria-i ţară rămânea ruptă în două.

Kim l-a interpelat în repetate rânduri pe Stalin cu privire la acest subiect, însă acesta nu se grăbea să se implice într-un conflict deschis cu Statele Unite. Pe la sfârşitul anului 1949 a început totuși să ezite. Americanii nu interveniseră în războiul civil din China, abandonându-l pe Jiang Jieshi în Taiwan. În ianuarie 1950, după ce Statele Unite au dat semne despre Coreea că nu se mai afla în perimetrul lor defensiv din Pacific, Stalin i-a dat undă verde. Însă a refuzat să îi trimită trupe: „Dacă te faci de râs, n-am să mişc un deget. Va trebui să-i ceri

ajutorul lui Mao pentru tot”. Mao a fost de acord, având la rândul său nevoie de Stalin pentru a-și asigura forţele navale şi aeriene necesare pentru invadarea Taiwanului[11].

Pe 25 iunie 1950, din nord a început o amplă invazie, atât aeriană, cât şi terestră. Sudul era slab pregătit, dispunând de mai puţin de 100.000 de soldaţi, deoarece americanii în mod intenţionat nu îi livraseră lui Syngman Rhee blindate, arme antitanc şi artilerie mai grea de 105 mm. Trupele lui au fost înfrânte în câteva săptămâni. Pe moment, Kim Ir Sen părea să fie un geniu militar. Portretul său a apărut peste tot în zonele eliberate[12].

Kim a comis însă o eroare fatală. El şi consilierii săi se bazaseră iniţial pe sprijinul populaţiei, dar locuitorii din sud au rămas în mare parte neutri. Nu erau nicăieri mulţimi care să ovaţioneze şi să fluture steaguri roşii. Statele Unite nu au ignorat situaţia, chiar dacă se temeau de un conflict mai amplu cu Uniunea Sovietică. Au mobilizat Naţiunile Unite, declarând că pacea a fost încălcată, şi au trimis trupe în ajutorul Coreei de Sud. În august 1950, acestea aveau să schimbe soarta războiului. Două luni mai târziu, generalul Douglas MacArthur a ajuns la paralela 38. Ar fi putut să se oprească acolo, dar a decis să forţeze până la graniţa cu China, ignorând cele mai elementare probleme de securitate pe care le-ar fi creat Republicii Populare.

Pentru Kim, asta a fost o adevărată catastrofă. În octombrie Mao i-a venit în ajutor, trimiţându-i peste graniţă, la adăpostul nopţii, sute de mii de soldaţi. Inamicul a fost luat prin surprindere. Dar şi soldaţii chinezi, după câteva victorii rapide, şi-au epuizat resursele. După o baie de sânge, în vara anului 1951 s-a ajuns la un impas de-a lungul paralelei 38.

Kim trebuia să găsească un ţap ispăşitor pentru acest fiasco, aşa încât şi-a îndreptat atenţia către numărul doi din partid, Ho Kai, un coreean născut şi crescut în Uniunea Sovietică. Acesta era un foarte bun organizator, ce reuşise să construiască de la zero aparatul de partid. Devenise şi cel mai apropiat aliat al lui Kim, asumându-şi rolul de protector şi ocrotitor al acestuia. Fie şi doar din aceste motive şi Kim tot ar fi avut motiv să se descotorosească de el, însă Ho era pe deasupra omul Moscovei

la Phenian. Acum, că prezenţa Chinei echilibra balanţa puterii în raport cu sovieticii, Kim a simţit că era momentul să dea lovitura de graţie. Mai întâi i-a cerut lui Ho să epureze partidul, pentru ca mai apoi să-l acuze că a mers mult prea departe. Ho a fost umilit în faţa celorlalţi lideri, a fost înlăturat din poziţia pe care o ocupa şi expulzat din partid. Kim a repus în drepturi sute de mii de membri care fuseseră expulzaţi. Mulţi dintre ei erau ţărani semianalfabeţi, dar toţi l-au întâmpinat ca pe un salvator[13].

Pentru ca războiul să poată continua era nevoie de unitate şi supunere faţă de liderul al cărui cult fusese instituit în 1952, mai ales că bombardamentele se înteţiseră din ce în ce mai mult. Pe 15 aprilie, când Kim împlinea patruzeci de ani, i s-a publicat o scurtă biografie care a devenit lectură obligatorie. În toată ţara au apărut grupuri de studiu, deoarece oamenii din fabrici şi din şcoli sărbătoreau ziua de naştere a lui Kim „îndoctrinându-se entuziaşti” cu ideile acestuia. S-au deschis case memoriale în cinstea lui la Pochonbo şi Mangyongdae, locul unde s-a născut, aflat pe un deal în apropiere de Phenian[14].

Entuziasmul nesfârşit al maselor mergea mână în mână cu tradiţionala umilire a posibililor adversari. Trei dintre cei mai importanţi lideri de partid au publicat ode închinate lui Kim Ir Sen, numindu-l Mare Conducător, asemenea lui Stalin şi Lenin. Laudele cele mai reţinute au venit din partea lui Pak Hon-yong, fondatorul Partidului Comunist Coreean la Seul şi care în 1948 se mutase în Coreea de Nord, unde fusese numit ministru al Afacerilor Externe[15].

În iulie 1953 a fost declarată încetarea ostilităţilor, la câteva luni după moartea lui Stalin. Acesta prelungise războiul cu doi ani, mulţumit de pierderile suferite de tabăra imperialistă. Kim fusese un simplu pion în marea partidă de şah geopolitic jucată de Stalin.

Graniţele au rămas neschimbate, însă aproape trei milioane de oameni îşi pierduseră viaţa în unul dintre cele mai sălbatice şi mai înverşunate războaie din timpurile moderne. Mare parte din peninsulă era un morman de ruine, în Nord nemairămânând aproape nimic în picioare.

Kim a proclamat victoria. De la bun început, aparatul de propagandă a prezentat Războiul de Eliberare a Patriei drept un război de apărare justificat, în care Statele Unite erau invadatorii. Planurile imperialiste de a coloniza întreaga peninsulă fuseseră zădărnicite graţie intuiţiei de geniu a Marelui Conducător. Era o minciună sfruntată, dar a devenit credibilă prin îndoctrinarea continuă şi prin izolarea ţării de restul lumii. Pe parcursul a zece ani, statul monopartid şi-a extins controlul asupra populaţiei, dictându-le oamenilor ce să citească, ce să spună, unde să locuiască şi unde să meargă în călătorie. Agenţii de securitate începuseră să îi supravegheze în mod constant pe toţi cetăţenii, trimiţându-i pe disidenţi în lagărele de muncă risipite prin munţii inospitalieri aflaţi departe, în nord[16].

Coreea de Nord nu devenise doar un regat solitar, ci şi o societate care trăia în permanenţă cu frica de un asediu şi de ameninţarea unei invazii a unor forţe ostile care puteau veni de oriunde. Acesta era mesajul repetat la nesfârşit de aparatul de propagandă, dar pe care îl împărtăşeau şi oamenii de rând ce înduraseră ani la rând distrugerile provocate de duşmani.

Coreea de Nord era o societate traumatizată de război. Propaganda îl prezenta pe Marele Conducător ca fiind acea figură paternă în jurul căreia se putea aduna poporul lovit de război, în căutarea unui drum în viaţă. Totuşi, rivalii din interiorul partidului au prins curaj după pierderea războiului. Kim nu avea încredere în Pak Hon-yong, ministrul Afacerilor Externe, care, cu un an în urmă, îl lăudase cu prea puţin entuziasm. Pak avea mulţi adepţi care fuseseră activi în mişcarea de rezistenţă din Coreea înainte de 1945. În martie 1953, Kim a ordonat arestarea acestora. Ca un adevărat învăţăcel al lui Stalin, dornic să confirme, Kim a orchestrat un proces-spectacol în care doisprezece dintre acuzaţi au mărturisit supuşi cele mai neobişnuite crime în faţa presei internaţionale. Au fost găsiţi vinovaţi şi condamnaţi la moarte. Era o mare diversiune, ce urmărea distragerea atenţiei de la dezastrul provocat de război[17].

Kim l-a urmat pe Stalin şi în modul în care a reconstruit ţara. Coreea de Nord a beneficiat de numeroase ajutoare din partea blocului socialist, care au fost folosite pentru industrializarea rapidă şi colectivizarea zonelor rurale. Dar, ca de obicei, se precipita, iar în 1955 era evident că oamenii sufereau grav de foame în toată ţara, putând fi văzuţi adesea copii cerşind cu picioarele goale în zăpadă. În nord, ţăranii din sate întregi se strângeau într-un loc, încercând să supravieţuiască lunilor de iarnă. Din nou au intervenit Uniunea Sovietică şi China, trimiţând 200.000 de tone de cereale ca ajutor de urgenţă[18].

Deşi Coreea de Nord depindea de Uniunea Sovietică, portretele lui Marx, Lenin şi Stalin au fost date jos. Nu au fost afişate nici la parada organizată pentru Ziua Naţională, sărbătorită pe 15 august 1954. Pe de altă parte, după cum comenta nemulţumit ambasadorul Rusiei, „în fiecare gară, în toate ministerele, în toate hotelurile sunt portrete foarte mari ale lui Kim Ir Sen”. Înţelepciunea sa era elogiată în cântece şi poeme. Lozincile sale erau scrise cu litere în relief din ipsos, expuse în şcoli, fabrici şi birouri. Filmele glorificau nu doar locurile vizitate de el, ci până şi piatra pe care se aşezase să se odihnească[19].

Kim era omniprezent. Era un conducător neobosit, plin de energie, preocupat de orice detaliu. Făcea controale în şcoli, tururi ale cooperativelor, vizite în fabrici, apărea chiar şi neanunţat la şedinţe pe care le prezida, toate acestea fiind relatate detaliat în ziare, în articole însoţite de numeroase fotografii. A apărut expresia „îndrumare la faţa locului”, Kim dând sfaturi cu privire la creşterea albinelor, întreţinerea livezilor, tehnicile de irigație, producţia de oţel şi şantierele de construcţii. Conform datelor estimative, între 1945 şi 1961 a făcut mai mult de 1.300 de asemenea deplasări. Sfaturile lui au fost publicate şi au ajuns să fie studiate în detaliu în toată ţara. După o vizită de la începutul anului 1956, Fabrica de Celuloză din Sinuiju ţinea şedinţe zilnice pentru discutarea învăţămintelor Marelui Conducător[20].

A apărut în faţa unui număr foarte mare de muncitori şi ţărani, devenind o legendă vie. Ştia să îi asculte, având mereu

grijă de bunăstarea poporului său, întrebându-i în amănunt despre condiţiile lor de viaţă, luând notiţe când le vizita casele şi le întâlnea familiile. El era cel care acorda sprijin. Muncitorii îi scriau să-i mulţumească pentru îndrumare, iar el le scria ca să-i felicite pentru realizările lor[21].

Dincolo de strălucirea dată de propagandă, cultul se baza evident pe frică, astfel că până şi cel mai mic semn de desconsiderare la adresa Marelui Conducător era aspru pedepsit. O victimă a fost condamnată la cinci ani de închisoare pentru că a împachetat o carte într-un ziar în care era şi o fotografie a lui Kim Ir Sen. O alta a fost trimisă într-un lagăr de muncă deoarece a retuşat un afiş prost făcut. Un ţăran care se plângea că le erau luate grânele şi a arătat cu degetul spre portretul conducătorului, strigând „Chinui poporul degeaba”, a fost condamnat la şapte ani de închisoare. Mii de oameni au fost condamnați pentru infracţiuni asemănătoare[22].

Cu cât era mai vizibil liderul, cu atât acoliţii săi erau nevoiţi să stea în umbră. Faptul că era în mod constant flatat făcea imposibilă orice critică din partea adversarilor din partid. Dar în 1956, când Hruşciov a denunţat cultul personalităţii la Stalin, aceştia au întrezărit şansa de a-l readuce cu picioarele pe pământ. Yi Sang-jo, ambasadorul Coreei de Nord la Moscova, s-a plâns oficialilor de la Ministerul Afacerilor Externe că liderul s-a înconjurat de linguşitori, devenind din ce în ce mai puternic, în timp ce presa îl prezenta ca pe un geniu care de la vârsta de doisprezece ani a condus revoluţia. O lună mai târziu, în cadrul unei vizite la Moscova, Hruşciov l-a dojenit pe Kim şi i-a cerut să înceapă reforma. Acesta i-a acceptat umil recomandările[23].

Prinzând curaj, în august 1956, adversarii din ţară l-au înfruntat în cadrul unei şedinţe a Comitetului Central. I-au desfiinţat rapoartele privind succesul economic, au luat în derâdere incompetenţa subalternilor săi şi l-au acuzat că a preluat toată puterea. Şi, mai presus de toate, au adus critici cultului personalităţii, profitând de Congresul al XX-lea al PCUS pentru a pleda în favoarea reformei. Dar de-a lungul timpului, Kim se asigurase că are de partea sa în Comitetul Central adepţi tineri, loiali. Aceștia i-au hărţuit pe rivalii lui, strigând şi

fluierându-i în timpul discursurilor, pentru ca mai apoi să le respingă propunerile.

Kim a întors situaţia în favoarea lui. Şi-a denunţat rivalii ca fiind „sectari”, eliberându-i din funcţie sau eliminându-i din partid. Mulţi dintre ei se născuseră în Uniunea Sovietică sau în China. Temându-se pentru viaţa lor, unii au fugit din ţară, căutând refugiu în ţările de origine. Vestea persecutării lor a produs uimire la Moscova şi la Beijing, care şi-au dat seama că influenţa pe care o aveau la Phenian era în declin. Au trimis o delegaţie comună în Coreea pentru a pune mai multă presiune. Din nou Kim le-a acceptat umil recomandările, convenind să ţină o altă şedinţă a Comitetului Central în septembrie. Şi-a reabilitat adversarii şi a făcut gesturi demonstrative de destalinizare.

Salvarea lui a venit o lună mai târziu, odată cu revoluţia de la Budapesta, din octombrie 1956. În timp ce tancurile sovietice înăbuşeau încercarea Ungariei de a-şi câştiga libertatea, reforma în blocul socialist s-a oprit brusc. Kim s-a simţit răzbunat, iar în următorii doi ani şi-a eliminat toţi adversarii. Membrii familiilor celor care au fugit din ţară au dispărut, cel mai probabil fiind executaţi[24].

În octombrie 1957, la întâlnirea conducătorilor din blocul socialist prilejuită de aniversarea a patruzeci de ani de la Revoluţia din Octombrie, Mao l-a luat pe Kim deoparte, mărturisindu-i că regretă participarea la delegaţia comună. Cei doi conducători nu erau în favoarea destalinizării. Cum nu era genul de om care să rateze vreo şansă, Kim i-a cerut lui Mao să-şi retragă trupele. În jur de 400.000 de soldaţi chinezi rămăseseră în Coreea de Nord după terminarea războiului, dând impresia unei armate de ocupaţie în mijlocul unei populaţii de zece milioane de oameni. Au părăsit ţara în octombrie 1958. În sfârşit Kim se vedea stăpân pe ţara sa, după ce dejucase planurile celor două mari puteri care îl sprijineau, Uniunea Sovietică şi China.

Într-o vânătoare de vrăjitoare generalizată care amintea de epurarea ce a urmat campaniei celor „O sută de flori” din China, zeci de mii de „facţioniști” şi „conspiratori” de orice fel au fost târâţi în faţa oamenilor în adunări de denunţare

publică, au fost acuzaţi, umiliţi şi uneori bătuţi sau executaţi în public. La Academia de Ştiinţe, un suspect a fost denunţat douăsprezece zile la rând de colegii săi deoarece, după Congresul al XX-lea de la Moscova, insistase ca în lucrările oficiale să se renunţe la expresia „Mult iubitul nostru conducător Kim Ir Sen”. Mulţi alţii au ajuns în închisoare sau în lagăre de muncă[25].

În 1957, întreaga populaţie a fost repartizată în trei grupuri distincte în baza gradului de loialitate faţă de partid. Sistemul s-a numit *songbun*, după termenul *chengfen* folosit în Republica Populară Chineză, unde fusese creat în 1950. Sub „clasa nucleu” şi „clasa oscilantă” se afla „clasa ostilă”, din care făcea parte aproximativ 20% din întreaga populaţie. Apartenenţa la una dintre clase stabilea totul, de la cantitatea de hrană pe care o putea solicita familia la accesul la educaţie şi slujbe. Ca şi în China, în Coreea de Nord eticheta trecea de la părinţi la copii. Au fost deportaţi de la oraşe la sate oameni a căror singură crimă era că aveau rude plecate în Coreea de Sud. În scurt timp loialitatea faţă de partid a ajuns să însemne loialitate faţă de Marele Conducător[26].

Preşedintele Mao avusese Marele Salt Înainte, Marele Conducător avea să aibă *Chollima*, campanie numită după mitologicul cal înaripat care putea alerga în galop peste o mie de kilometri într-o zi şi care a fost demarată în vara anului 1958. Menirea acesteia era să propulseze Coreea de Nord în viitor, dar fără ajutorul economic al Uniunii Sovietice sau al Chinei. Kim era de părere că motivarea de tip ideologic, şi nu stimulentele materiale îi va determina pe oameni să muncească şi mai mult pentru a ajunge la independenţa economică. „Iute, cu viteza lui chollima” era sloganul său, Coreea de Nord urmând să prindă din urmă şi să întreacă Japonia în ceea ce priveşte producţia industrială în mai puţin de doi ani. Aşa cum se întâmplase în Uniunea Sovietică şi în China, muncitorii care nu s-au supus regulilor au fost denunţaţi ca fiind „sabotori”. Odată cu campania Chollima s-a declanşat un nou val de represiuni, doar între octombrie 1958 şi mai 1959 în jur de

100.000 de oameni fiind demascaţi ca „elemente ostile şi reacţionare”[27].

Din moment ce adversarii lui Kim dispăruseră, trecutul putea fi rescris. Încă din martie 1955, aparatul de propagandă începuse să şteargă din relatările istorice Uniunea Sovietică şi Republica Populară Chineză, punând în schimb accent pe contribuţia „maselor revoluţionare” la eliberarea ţării. În 1956, la Phenian şi-a deschis porţile un muzeu al revoluţiei. Avea o singură secţiune, şi anume 5.000 de metri pătraţi dedicaţi luptei duse de Kim Ir Sen împotriva japonezilor. În 1960, spaţiul muzeului a fost mărit de mai mult de două ori, însă în numeroasele lui încăperi doar câteva vitrine erau dedicate Uniunii Sovietice. În timpul turului, vizitatorii erau întâmpinaţi de douăsprezece statui de mari dimensiuni ale lui Kim, numit acum „Eliberatorul Naţional”[28].

Congresul al IV-lea al Partidului din septembrie 1961 a marcat un moment important pentru Kim Ir Sen. Reuşise să elimine întreaga opoziţie şi să consolideze poziţiile acoliţilor săi în partid. Cu câteva luni înainte se folosise de faptul că Uniunea Sovietică şi China se distanţau, semnând două tratate bilaterale care aveau să îi ofere şi mai multă protecţie împotriva Coreei de Sud şi a Statelor Unite. Toată strădania lui Kim de a-şi consolida puterea părea să-şi fi atins scopul[29].

Timp de mai mulţi ani Kim a apărut foarte rar în public, delegându-şi subalternii pentru a duce la bun sfârşit majoritatea îndatoririlor. Însă era prezent peste tot. Spusele sale apăreau în toate ziarele. Tot ce se publica în orice domeniu, de la construcţii civile la biologie moleculară, trebuia să conţină măcar o referinţă la opera lui. Discursurile sale au fost incluse în antologii şi scoase pe piaţă sub forma *Operelor complete*. *Operele alese* i-au apărut în traducere. Sub privirea sa binevoitoare, cetăţenii îi studiau cuvintele în toate birourile şi clasele din întreaga ţară. Pe de altă parte, rareori puteau fi găsite sau citite operele lui Marx, Engels şi Lenin[30].

Pe 9 septembrie 1963, în Coreea de Nord a avut loc o mare paradă cu ocazia aniversării a cincisprezece ani de existenţă. În discursurile de deschidere nu a fost menţionată nici măcar o

dată Uniunea Sovietică. Sloganul evenimentului era „Totul prin strădania noastră”, iar o efigie uriaşă a lui Kim Ir Sen străbătea străzile din Phenian[31].

Ca orice dictator care se respectă, Kim a simţit nevoia să îşi consolideze şi poziţia de fondator al unei ideologii. Scrierile sale erau studiate pe larg, dar îi trebuia o filosofie, de preferat una a cărei denumire să aibă sufixul *-ism*. În decembrie 1955, chiar în timp ce Uniunea Sovietică şi China trimiteau alimente ca ajutor de urgenţă în Coreea de Nord, Kim Ir Sen prezenta Doctrina Juche. Într-o traducere aproximativă, *juche* ar însemna „prin noi înşine”. Dar, dincolo de terminologie, ideea de bază era simplă: oamenii sunt stăpâni pe propriul lor destin şi doar căpătând încredere în forţele proprii pot înfăptui adevăratul socialism. Marxism-leninismul, care susţinea că principala forţă în producerea schimbărilor istorice o constituie condiţiile materiale, a fost răsturnat[32].

Mulţi ani Doctrina Juche abia a fost pomenită, deşi ideea independenţei economice a fost reluată şi prin campania Chollima, în timp ce independenţa şi încrederea în forţele proprii au fost printre cele mai frecvente sloganuri din Coreea de Nord. Dar în aprilie 1965, în plină răcire a relaţiilor sovieto-chineze, Kim a călătorit în Indonezia cu ocazia celei de-a zecea aniversări a Conferinţei ţărilor afro-asiatice de la Bandung. A fost prima călătorie făcută de Kim în afara taberei socialiste, şi s-a folosit de această ocazie pentru a revendica poziţia de lider al ţărilor nealiniate din Lumea a Treia. La Jakarta a vorbit pe îndelete despre principiile de bază ale Doctrinei Juche. În lupta antiimperialistă a pledat fără prea mare reţinere în favoarea independenţei faţă de Uniunea Sovietică şi Republica Populară Chineză[33].

În ţară, Doctrina Juche servea unui cu totul alt scop. În octombrie 1966, după cincisprezece ani de dezvoltare în ritm alert a industriei grele, unii dintre adepţii săi au început să ceară îmbunătăţirea nivelului de trai al oamenilor de rând. Ţara se afla din nou în pragul foametei. Capitala nu mai văzuse de luni bune carne şi ulei de gătit[34].

Kim a considerat solicitările lor o ameninţare la adresa lui şi a cerut ca Doctrina Juche să devină ideologia oficială a Coreei de Nord. Dorea nici mai mult, nici mai puţin decât un sistem ideologic monolit, „unitatea în ideologie şi voinţă”, pentru a putea conduce revoluţia. Pretindea tuturor membrilor de partid supunere necondiţionată. În 1967, contestatarii săi au fost epuraţi[35].

Pe măsură ce cuvântul lui Kim devenea absolut, epitetele care îl descriau deveneau din ce în ce mai extravagante. Era supranumit „conducătorul de geniu al unei naţiuni de 40 de milioane” şi „liderul de necontestat al mişcării comuniste şi muncitoreşti internaţionale”. El era cel care eliberase patria-mamă de jugul colonialist în august 1945, cel care trecuse la „represalii însutite şi înmiite” împotriva imperialiştilor americani, pe care îi îngenunchease în Războiul din Coreea. Era farul roşu călăuzitor al celor asupriţi din Africa, America Latină şi Asia. „Kim Ir Sen este Soarele cel Roşu”, scria un poet nigerian în ziarul *Pyongyang Times*[36].

Cultul s-a extins şi la membrii familiei sale. O trupă de teatru de la Ministerul Securităţii Statului a interpretat o piesă larg difuzată despre „faptele eroice” ale mamei sale, prezentată ca „mama lui Kim Ir Sen şi mama noastră”. Tatăl său a fost canonizat ca sfânt al revoluţiei, iar cercul revoluţionar al familiei s-a extins la bunic, bunică şi unul dintre străbunici[37].

În 1967, ziua de 1 Mai, sărbătorită pentru prima dată în patru ani, s-a ţinut sub semnul Doctrinei Juche. Nu erau steaguri străine. Fanioanele erau în galben, verde şi albastru, culorile drapelului coreean, dar niciunul în roşu. „Totul prin strădania noastră” sau „Unitate prin forţe proprii” spuneau pancartele paradei, care a fost deschisă de câţiva cai înaripați uriaşi, urmaţi de numeroase portrete şi efigii ale Marelui Conducător. Evenimentul s-a încheiat cu intonarea de către participanţi a unui cântec despre Kim Ir Sen şi cu scandarea numelui său minute în șir[38].

Nu a avut loc nicio Revoluţie Culturală. La fel ca alţi dictatori, Kim a rămas consternat de haosul pe care aceasta l-a generat în China. Dar odată cu avântul Doctrinei Juche a venit şi un atac la

adresa a tot ce avea iz de cultură burgheză. Din capitala Phenian au fost evacuaţi în jur de 300.000 de oameni care aveau un membru al familiei considerat „nesigur din punct de vedere politic”. Cântecele de dragoste şi poveştile de iubire au fost interzise. Teatrul popular, cu cântăreţi şi muzicieni ce relatau poveşti populare, a devenit tabu. Muzica clasică, incluzându-l aici şi pe Beethoven, a fost interzisă. Chiar şi *Aşa s-a călit oţelul*, roman din curentul realismului socialist publicat de Nikolai Ostrovski în 1936, a căzut victimă cenzurii. O abordare mai drastică a urmat în mai 1968, când toate cărţile străine au fost confiscate, iar studierea lucrărilor originale ale lui Marx şi Engels a devenit „indezirabilă”. În locurile de întâlnire, sălile de lectură şi încăperile dedicate studiului, descrise uneori de către străini drept „clase dedicate cultului”, un public ce nu avea de ales studia lucrările lui Kim Ir Sen, învăţând pe de rost pasaje întregi ca dovadă a loialităţii sale arzătoare[39].

Erau întreţinute o stare permanentă de tensiune şi o atmosferă marțială. Parada din mai 1967 a fost şi o etalare a puterii militare, cu mari formaţiuni de tunuri antitanc, artilerie antiaeriană şi lansatoare de grenade defilând zgomotos prin capitală. „Să eliberăm Coreea de Sud!” şi „Să înarmăm întregul popor” erau sloganurile care dădeau tonul. În atmosfera unui război gata să izbucnească, atât la oraşe, cât şi la sate se efectuau în mod regulat exerciţii de simulare a unui atac aerian, chiar și persoanele în vârstă sau bolnave fiind obligate să străbată kilometri întregi pentru a se adăposti în tuneluri subterane[40].

Nimic nu atrage mai mult atenţia asupra unui conducător decât ameninţarea izbucnirii unui război, moment în care oamenii strâng rândurile şi îşi adună forţele, dar tensiunea sporită era şi rezultatul epurării membrilor de partid care avusese loc în 1962. Cu toţi adversarii eliminaţi, Kim şi-a putut promova propriii generali în poziţii-cheie. Într-o oarecare măsură, aceasta venea ca răspuns la succesul loviturii de stat militare din Coreea de Sud, din mai 1961. Pe lângă aceasta, s-a trezit din nou şi dorinţa de a reunifica peninsula prin cucerire militară. În câţiva ani, generalii săi au consolidat armata şi i-au

înarmat pe cetăţeni, transformând ţara într-o „fortăreaţă invincibilă”.

Însă în ianuarie 1968 au mers mult prea departe. Mai întâi au trimis o unitate de gherilă la Seul, cu scopul de a-l asasina pe preşedintele Coreei de Sud, Park Chung-hee. Misiunea a eşuat, câţiva luptători din detaşament fiind ucişi pe loc. Iar câteva zile mai târziu, într-un mod cu totul nechibzuit, au capturat *Pueblo*, o navă a serviciului de spionaj american. Cei optzeci şi trei de membri ai echipajului au fost arestaţi şi închişi timp de unsprezece luni, ceea ce a dus ţara în pragul unui război[41].

Kim i-a felicitat public pe ofiţerii responsabili pentru capturarea navei americane, dar, după ce criza a fost rezolvată prin negocieri îndelungate, a înlăturat discret doisprezece generali de rang înalt din cercul său de apropiaţi. Dictatorii nu se simt în siguranţă când la conducere se află militari puternici, chiar dacă aceştia s-au dovedit mereu loiali. Evenimentul a marcat sfârşitul politicii militante a anilor 1960.

Din 1969 au fost promovaţi tineri adepţi care erau devotaţi ideii de dezvoltare economică. În cele mai importante poziţii, acum rămase vacante, au fost instalaţi membri ai familiei lui Kim. Fratele mai mic a ajuns să ocupe a patra poziţie în stat. Soţia lui a preluat conducerea Uniunii Femeilor Democrate din Coreea. În mai 1972, când est-germanii şi ruşii au alcătuit o listă cu membrii familiei lui Kim aflaţi în poziţii de putere, au identificat douăsprezece persoane[42].

Pe 15 aprilie 1972 Kim împlinea şaizeci de ani. Pregătirile pentru eveniment au început cu luni înainte. În octombrie 1971, aparatul de propagandă a anunţat că în întreaga ţară urmau să se construiască monumente închinate Marelui Conducător. S-au amenajat altare care comemorau câmpurile luptei revoluţionare, iar poeme au fost săpate în piatră pentru a marca pământul pe care acesta a păşit. S-au construit drumuri, poduri şi diguri noi. În semn de mulţumire pentru îndrumarea oferită la faţa locului, s-au dezvelit monumente în fiecare provincie şi în fiecare oraş important, fabrică, mină şi cooperativă agricolă. Cum nimeni nu voia să rămână în urmă, oamenii se ofereau să lucreze tot timpul, adesea la lumină

artificială în timpul nopţii. Prin sacrificiul personal, voiau să-şi dovedească adevărata dragoste pentru Marele Conducător, un omagiu adus celui care oferea atât de mult poporului său[43].

Locul naşterii lui Kim de la Mangyongdae, deja vizitat de 1,3 milioane de elevi şi muncitori în pelerinaje anuale, a fost reconstruit, amplasându-se plăci comemorative care evocau momente semnificative din viaţa lui: locul unde a stat împreună cu tatăl său, dealul pe care se dădea cu sania, locurile unde se lua la trântă cu băieţii, locul preferat de pescuit, leagănul, chiar şi un copac sub care a stat la un moment dat. Erau expuse plugul de lemn şi grebla folosite de familia sa, dar şi vasul galben din care obişnuia să mănânce orez. S-au ridicat douăzeci şi trei de monumente istorice şi mai spre nord, la Pochonbo şi Musan, două aşezări istorice unde Marele Conducător îi înfruntase pe japonezi[44].

Toate lucrările publice aveau dimensiuni faraonice. Resurse considerabile au fost direcţionate către proiectele dedicate aniversării, care aveau nevoie de atât de mult ciment, încât au fost oprite toate livrările către Uniunea Sovietică, în ciuda obligaţiilor contractuale existente. Au fost angajați mineri pentru a se putea face totul în timp util, oraşe întregi fiind lăsate în întuneric din cauza lipsei cărbunelui necesar alimentării centralelor electrice[45].

Phenianul căpăta o nouă faţă. Capitala ajunsese o ruină în urma Războiului din Coreea, iar arhitecţii s-au folosit de această şansă pentru a transforma oraşul într-un monument dedicat Marelui Conducător. În câţiva ani au apărut bulevarde largi mărginite de arbori, alternând cu parcuri, fântâni şi spaţii cu flori. În 1954 au început lucrările pentru o nouă piaţă Kim Ir Sen, care a fost terminată la timp pentru aniversarea zilei sale de naştere. În mijlocul acestui spaţiu vast pavat cu granit domnea statuia de bronz a lui Kim Ir Sen.

Dar cel mai impunător omagiu avea să apară pe colina Mansudae, ce veghea asupra oraşului. Muzeul revoluţiei, care cu cincisprezece ani în urmă avea doar 5.000 de metri pătraţi, a fost complet restaurat şi transformat într-un imens monument întins pe o suprafaţă de 50.000 de metri pătraţi, având mai mult

de nouăzeci de încăperi expoziţionale. În faţa muzeului se înălţa o statuie a Marelui Conducător, cu o mână în şold şi cu cealaltă întinsă cu degetele răsfirate, ca şi cum ar fi arătat spre viitor. Avea impresionanta înălţime de douăzeci de metri, devenind astfel cea mai mare statuie construită vreodată în ţară, luminată pe timpul nopţii cu proiectoare şi vizibilă de la mulţi kilometri în afara oraşului[46].

Cu mai multe săptămâni înainte de eveniment a fost lansată campania „Daruri în semn de loialitate". Astfel, fiecare avea şansa să-şi dovedească dragostea faţă de conducător străduindu-se să-și depășească norma la locul de muncă. În capitală ajungeau şi cadourile propriu-zise înaintea zilei de naştere, cu vase trimise de coreenii care locuiau în Japonia. Acestea veneau pline cu sute de vehicule de import, cum ar fi maşini Mercedes-Benz, dar şi tractoare, buldozere, excavatoare, televizoare color, bijuterii, mătăsuri şi alte obiecte de lux[47].

Pe 15 august, muzeul a fost inaugurat cu mare pompă și aproximativ 300.000 de vizitatori s-au perindat prin numeroasele încăperi într-o tăcere plină de respect. În şapte secții puteau urmări povestea Marelui Conducător, de la lupta împotriva japonezilor la realizările pe plan internaţional. Erau expuse mii de articole care îi aparţinuseră lui Kim: mănuşi, pantofi, curele, şepci, pulovere şi stilouri, hărţi şi broșuri, diorame ale unor bătălii faimoase, modele în mărime naturală ale unor întâlniri celebre, picturi ale unor scene bine-cunoscute. Peste tot erau statui, fiecare fiind expusă cu aprobarea lui Kim Ir Sen însuşi[48].

Au început să fie folosite insignele. Apăruseră cu doi ani înainte, dar acum erau răspândite pe scară largă. Primul lot de 20.000 a ajuns din China la timp pentru aniversare şi îl prezentau pe Marele Conducător pe un fundal roşu, afişând o mină severă. Zâmbetul binevoitor avea să apară mult mai târziu. Iniţial, acestea erau cunoscute ca „insigne de partid", afişate de oficialii de rang înalt, dar în scurt timp le-au fost impuse tuturor, pentru a fi purtate mereu pe buzunarul stâng de la piept[49].

Şase luni mai târziu, în decembrie 1972, a intrat în vigoare o nouă constituţie. Aceasta consfinţea Doctrina Juche, înlocuind de fapt marxism-leninismul cu gândirea Marelui Conducător. S-a creat o nouă poziţie de conducere. Astfel, în afară de preşedinte al partidului, Kim a fost învestit și în funcţia de preşedinte al republicii. Ca preşedinte, era în acelaşi timp şef al statului şi comandant al forţelor armate, având puterea de a promulga decrete, de a graţia şi de a încheia sau abroga tratate. Constituţia nu numai că i-a permis lui Kim să se infiltreze la toate nivelurile guvernării, dar a marcat şi o trecere discretă a puterii de la partid către stat[50].

Coreea de Nord era o ţară închisă ermetic, cu foarte puţini străini în afara membrilor ambasadelor din tabăra comunistă, toţi ţinuţi sub supraveghere. Însă aniversarea lui Kim nu a fost doar o petrecere, ci şi o ocazie de a stabili contacte cu lumea exterioară, la ceremonii participând delegaţi din treizeci de ţări[51].

Pentru prima dată a fost invitat în Coreea de Nord şi un corespondent american. Acesta a fost ales cu grijă, fiind un jurnalist care mai mulţi ani relatase evenimente din Uniunea Sovietică şi Albania. În dimineaţa în care a aterizat, un Mercedes-Benz nou-nouţ l-a preluat pe Harrison Salisbury şi l-a plimbat prin Phenian. I-au fost arătate şcoli, fabrici şi ferme exemplare. Totul l-a impresionat, de la ţăranii care lucrau fericiţi pământul la copiii de grădiniţă care cântau mândri întru gloria Marelui Conducător: „N-avem de ce să-i invidiem pe alţii”[52].

Salisbury l-a întâlnit pe mareşalul cu atitudine paternă, care l-a întâmpinat cu braţele deschise. La fel ca Stalin şi Mao, Kim păşea încet, învăluit într-un aer solemn. Asemenea lor, ştia când să zâmbească pentru ca invitatul să se simtă confortabil, râzând şi chicotind pe alocuri, întorcându-se când şi când spre colegi pentru a obţine confirmarea vorbelor sale. Salisbury a conchis că era „un om de stat vizionar şi extrem de abil”.

S-au făcut multe fotografii la întâlnirea atent regizată dintre Salisbury şi Kim, deşi în ediţia de a doua zi a ziarelor interpretul care a stat între ei dispăruse din acestea. Un alt

jurnalist american a venit o săptămână mai târziu, după care au mai venit şi alţii, Coreea de Nord deschizându-şi prudent porţile[53].

În 1965, la Jakarta, Kim s-a prezentat ca susţinător al ţărilor nealiniate, îndreptându-şi atenţia către Lumea a Treia, în timp ce Uniunea Sovietică şi China se aflau în conflict. După ce 250.000 de soldaţi ai Uniunii Sovietice au invadat Cehoslovacia în vara anului 1968 pentru a pune capăt campaniei reformiste, Coreea de Nord a refuzat să participe la Consfătuirea Internaţională a Partidelor Comuniste şi Muncitoreşti de la Moscova. Kim Ir Sen a invocat Doctrina Juche pentru a se opune Moscovei, declarând că revoluţia naţională are întâietate faţă de cea internaţională. În străinătate se publicau articole în ziare, editoriale şi scurte biografii ale Marelui Conducător, cu anunţuri de o şchioapă în ziarele importante din Suedia, Marea Britanie şi Statele Unite. Prin impresionantul efort de propagandă, se încerca înfăţişarea liderului Kim Ir Sen drept geniu, un conducător de talie internaţională care a transformat în mod inovator marxism-leninismul, printr-o muncă ce a devenit sursă de inspiraţie pentru revoluţionarii din întreaga lume[54].

În următorii ani, Coreea de Nord s-a folosit de orice ocazie pentru a restabili legăturile cu ţările care-şi exprimaseră reţinerea faţă de Uniunea Sovietică, de la Iugoslavia în septembrie 1971 la Republica Seychelles în august 1976. A fost exploatată şi izolarea Chinei din timpul Revoluţiei Culturale, cu zeci de mii de oameni ieşind adesea în stradă pentru a-i întâmpina pe demnitarii străini la Phenian. Kim însuşi s-a deplasat peste hotare, abordând călătoriile internaţionale cu aceeaşi energie cu care străbătuse întreaga ţară. În 1975 a avut două vizite importante, acordând generos interviuri corespondenţilor străini din douăsprezece ţări. Încerca să îşi facă prieteni peste hotare[55].

Se folosea de farmecul personal pentru a intra în graţiile Naţiunilor Unite, care într-un final au acceptat intrarea Coreei de Nord în cadrul organizaţiei, în 1975. Dar, pe tot parcursul anilor 1970, Kim a continuat să-şi întreţină imaginea de lider al

Lumii a Treia. Coreea de Nord finanţa mai bine de 200 de organizaţii din aproximativ cincizeci de ţări în vederea studierii Doctrinei Juche. În 1974, la Tokyo s-a ţinut Forumul Internaţional pentru Doctrina Juche, unde a fost pus în sfârşit în circulaţie mult aşteptatul termen „kimirsenism”. Cel mai mare eveniment a avut loc în septembrie 1977, când reprezentanţii a şaptezeci şi trei de ţări au fost invitaţi la Phenian pentru a participa la o serie de seminare despre kimirsenism susţinute de însuşi Marele Conducător. Participanţii l-au ascultat cu respect, dar nimeni nu a pus nici o întrebare[56].

În 1978, Kim Ir Sen şi-a dat seama că prin încercările sale de a promova Doctrina Juche peste hotare nu şi-a atras respectul, ci mai degrabă era luat în derâdere. Întreaga campanie a fost oprită. A încetat finanţarea centrelor de studiu din străinătate, s-au rărit interviurile cu jurnaliştii străini. A fost întrerupt şi sprijinul de scurtă durată acordat ţărilor din Lumea a Treia[57].

Acasă, Kim Ir Sen era prezentat drept un jucător important pe scena lumii, un om de stat influent şi care avea un cuvânt de spus în orice problemă internaţională. În 1978 s-a deschis Expoziţia Internaţională a Prieteniei la Myohyangsan, muntele sacru aflat la două ore nord de Phenian. În vastul complex construit după modelul templelor tradiţionale erau expuse numeroase dovezi de apreciere primite de Marele Conducător de-a lungul anilor. Printre acestea se numărau vagoane blindate trimise de Stalin şi Mao, limuzine negre de la fostul premier rus Gheorghi Malenkov, o servietă din piele de crocodil de la Fidel Castro din Cuba, o blană de urs de la Ceauşescu, un fildeş de elefant, o cafetieră, scrumiere, vaze, lămpi, stilouri, covoare, numeroase obiecte expuse în foarte multe camere, toate fiind dovezi reale ale respectului neţărmurit al conducătorilor din toată lumea pentru Kim Ir Sen. În 1981, aproximativ 90% din ştirile internaţionale transmise la televizor în fiecare seară erau reportaje despre seminarele din străinătate, conferinţele sau publicaţiile despre Marele Conducător. Întreaga lume îl venera[58].

După a şaizecea aniversare a lui Kim Ir Sen, jurămintele de loialitate absolută faţă de conducător au devenit un fapt comun. La împlinirea vârstei de şaizeci şi trei de ani, la radio şi la televizor se transmitea cum muncitorii rosteau jurământul de credință la începutul fiecărei zile, înclinându-se în faţa portretului său şi ţinând în mână o carte cu citate din opera lui. Se înclinau din nou şi la finalul programului de lucru. Membrii de partid au început să-şi declare loialitatea şi faţă de fiul lui, Kim Jong Il, un tânăr plinuţ, puţin peste treizeci de ani, care avea în grijă secretariatul partidului[59].

Au început să apară portrete uriaşe ale lui Kim Jong Il, care adopta aceleaşi posturi ca şi tatăl său. Pe 16 februarie 1976, 15.000 de copii şi tineri au sărbătorit pe stadionul din Phenian cea de-a treizeci şi patra aniversare a lui Kim Jong Il. Dar poate mai semnificativ a fost faptul că, în anii următori, mai mulţi lideri de la vârf au început să dispară vizibil din funcţiile publice. Unii au fost epuraţi în decembrie 1977. Kim îi înlătura pe toţi cei pe care îi bănuia că ar fi împotriva numirii fiului său ca succesor legal. În octombrie 1980, Kim Jong Il a fost ales al patrulea om în partid[60].

Prima îndatorire a fiului a fost să îşi dovedească loialitatea faţă de tatăl său. A coordonat construirea mai multor monumente care să marcheze a şaptezecea aniversare a Marelui Conducător din aprilie 1982. Vizavi de Piaţa Kim Ir Sen, peste râu, a fost ridicat un megalit din granit ce se înălţa la 170 de metri deasupra oraşului. În vârful Turnului Juche era sculptată o flacără roşie de patruzeci şi cinci de tone, care lumina pe timpul nopţii. La nord de Phenian s-a inaugurat Arcul de Triumf, avându-l ca model pe cel de la Paris, iar fiecare dintre cele 25.550 de blocuri de granit ale acestuia reprezenta câte o zi din viaţa celui care eliberase ţara. Sub îndrumarea sa, termenul „kimirsenism” a înlocuit Doctrina Juche.

Marele Conducător s-a retras tot mai mult de pe scena politică. Erau din ce în ce mai puţine vizite pentru îndrumări la faţa locului, mai puţine discursuri şi dădea foarte rar interviuri. Nu a renunţat la călătorii, făcând vizite de curtoazie în Uniunea Sovietică şi China pentru a întreţine relaţii amiabile. Cultul avea să capete noi proporţii. În 1958 fuseseră descoperiţi

nouăsprezece arbori care aveau scobite inscripţii ale luptătorilor revoluţionari din perioada războiului de rezistenţă împotriva Japoniei. Dar la mijlocul anilor 1980 au mai ieşit la iveală încă 9.000 de arbori cu însemne, niciunul autentic. Fiecare a fost transformat într-un altar, cu fotografii ale inscripţiilor puse la vedere: „Trăiască Kim Ir Sen, Preşedintele Coreei Independente”, „Marele Om venit din înaltul Cerului”, „Kim Ir Sen este liderul Revoluţiei Mondiale”. Membri de partid şi unităţi militare au început să meargă în pelerinaje la aceste altare. Pe câteva sute de copaci erau cuvinte care omagiau un bebeluş: „Coreea jubilează! S-a născut Soarele cel Mare!”. În 1990, la aniversarea zilei de naştere a lui Kim Jong Il, acum cunoscut ca „Liderul iubit”, s-a putut vedea un curcubeu misterios apărut deasupra muntelui Paektu, pământul sfânt din nord[61].

Marele Conducător a murit în urma unui atac de cord, pe 8 iulie 1994, la vârsta de optzeci şi doi de ani. Treizeci şi patru de ore mai târziu oamenii s-au dus la birou, în şcoli şi în fabrici pentru a asculta lungul necrolog oferit de un crainic îmbrăcat în negru. Cu toţii plângeau, deşi nu se putea spune cine plângea sincer şi cine nu. Erau prezente echipe medicale pentru a acorda primul ajutor celor care îşi pierdeau cunoştinţa. În zilele ce au urmat mulţi dintre cei care voiau să-i deplângă moartea s-au adunat lângă uriaşa statuie a lui Kim Ir Sen de pe dealul Mansudae. Încercau care mai de care să-şi exprime durerea, lovindu-şi capul, leşinând dramatic, rupându-şi hainele de pe ei, cu pumnii ridicaţi spre cer în semn de mânie. Au fost încurajaţi să procedeze astfel în urma nesfârşitelor transmisii de la televizor cu camarazi aflaţi în suferinţă: imagini cu piloţi care plângeau în carlingă, marinari care se loveau cu capul de catargul vasului. S-a declarat o perioadă de doliu de zece zile, timp în care poliţia secretă a supravegheat pe toată lumea, încercând să îşi dea seama dacă oamenii sunt sinceri sau nu, fiind atenţi la expresiile de pe chipul lor şi ascultându-le tonul vocii. O fetiţă de cinci ani a scuipat în palmă şi şi-a întins saliva pe faţă ca să pară că plângea. Sub privirea atentă a Liderului iubit, corpul neînsufleţit al Marelui Conducător a fost depus

într-un mausoleu uriaş. Ca şi în viaţă, Kim Ir Sen şi-a păstrat titlul de preşedinte şi după moarte. După cum vesteau noile monumente, numite „turnurile vieţii veşnice”, ridicate în toate oraşele importante, el „trăieşte veşnic”[62].

6

Duvalier

Asemenea prorei unei nave mari de piatră ivindu-se din junglă pe vârful unui munte, citadela Henri Christophe este cea mai mare fortăreaţă din Americi, menită să adăpostească până la 5.000 de oameni. A fost construită între 1806 şi 1820 de către un fost sclav, conducător important al revoltei haitiene. Henri Christophe a luptat ani la rând sub comanda lui Toussaint Louverture, o figură legendară printre oamenii de culoare, care a transformat o rebeliune a sclavilor dintr-o colonie franceză într-o mişcare populară de independenţă. Toussaint Louverture a murit în 1802, dar, doi ani mai târziu, armata sa numeroasă şi disciplinată a reuşit să-i zdrobească pe colonizatori şi să fondeze prima republică de culoare a lumii. Puţin după aceea, locotenentul său, Jean-Jacques Dessalines, a fost făcut împărat. Dar imperiul lui nu a durat, pentru că a fost asasinat în 1806[1].

A urmat o luptă pentru putere, care a dus la ruperea ţării în două. Sudul era dominat de *gens de couleur*, sintagmă folosită în cazul oamenilor de rase diferite care fuseseră liberi înainte de abolirea sclaviei. Foştii sclavi au mers spre nord, unde Henri Christophe a întemeiat un regat în 1811. În anii ce au urmat, s-a autoproclamat monarh, cu numele de Henri I, rege al statului Haiti, şi s-a folosit de munca forţată pentru a construi palate şi fortăreţe extravagante. Şi-a creat propria aristocraţie, concepând un blazon pentru ducii, conţii şi baronii săi. Aceştia, drept mulţumire, l-au numit pe fiul lui, Jacques-Victor Henri, prinţ şi moştenitor. Dar Henri I a alunecat încet în paranoia, văzând peste tot comploturi şi conspiraţii. Decât să rişte o

lovitură de stat, a preferat să se împuște cu un glonţ de argint pe când avea 53 de ani. Fiul său a fost ucis zece zile mai târziu.

Nordul şi Sudul s-au unit, dar diviziunile sociale s-au păstrat. Elita era mândră de legăturile ei cu Franţa şi privea cu dispreţ majoritatea populaţiei, bieţi ţărani provenind din rândul sclavilor africani. Mai bine de un secol, monarhi şi împăraţi autoproclamaţi din ambele comunităţi s-au tot succedat, mulţi conducând prin violenţă politică. Economia avansa greu, împiedicată în bună măsură de compensaţia împovărătoare pe care Franţa o solicitase în 1825 pentru recunoaşterea independenţei. Datoria a fost plătită integral abia în 1947.

Statele Unite au ocupat insula în 1915 şi au rămas aici două decenii, adâncind şi mai mult segregarea rasială. Printre cei care au reacţionat la ocupaţia americană a fost Jean-Price Mars, un profesor respectat, diplomat şi etnograf care s-a distins prin studii privind originile africane ale insulei. El considera voodoo, un amestec de ritualuri catolice şi credinţe africane de pe plantaţii, o religie indigenă, de acelaşi nivel cu creştinismul. După plecarea americanilor, unii dintre discipolii lui au mers mai departe şi au dezvoltat o ideologie naţionalistă care susţinea îndepărtarea elitelor şi preluarea controlului statului de reprezentanţi ai majorităţii populaţiei. I-au spus *noirisme*, de la cuvântul francez *noir*, „negru”, şi au argumentat că diferenţele sociale care divizaseră Haiti fuseseră dictate de legi evoluţioniste profunde.

Un asemenea discipol a fost François Duvalier. Într-un articol publicat în 1939, intitulat „O chestiune de antropologie socială: determinismul rasial”, tânărul autor insista că biologia determină psihologia, întrucât fiecare grup rasial are propria „personalitate colectivă”. Adevăratul suflet haitian era negru, religia lui era voodoo. Noiriştii susţineau un stat autoritar şi exclusiv, în care puterea să se afle în mâinile unui conducător de culoare autentic[2].

Când era copil, Duvalier era timid şi pasionat de cărţi. A avut doi profesori influenţi în liceu. Unul a fost etnograful Jean-Price Mars, iar celălalt – Dumarsais Estimé, un oponent declarat al Statelor Unite. Ambii l-au încurajat să se mândrească cu moştenirea sa africană. A încercat să se ocupe de jurnalism,

atacând elitele şi luând partea ţăranilor, echivalând deja caracteristica de a fi negru cu opresiunea[3].

După ce a terminat Medicina la Universitatea din Haiti în 1934, tânărul de 27 de ani a lucrat în câteva spitale locale, ocupându-se în timpul liber cu cercetarea religiei voodoo şi scriind despre *noirisme* în spiritul lui Price-Mars. S-a împrietenit cu Lorimer Denis, un tânăr de 24 de ani lipsit de umor, care purta pălărie şi folosea un baston, afişând aerul unui preot voodoo. Duvalier i-a adoptat stilul şi a construit o reţea de contacte cu preoţi (*houngani*) şi preotese (*mambo*), văzând în religie chiar sufletul ţărănimii haitiene. A lucrat împreună cu Denis pentru Departamentul de Etnologie fondat de Price-Mars, profesorul său, în 1941 pentru a contracara o campanie împotriva voodoo declanșată de stat în care fuseseră distruse obiecte de cult, iar preoţii fuseseră forţaţi să îşi abandoneze credinţele[4].

La sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, timp de două semestre, Duvalier a studiat politicile publice de sănătate în Statele Unite. În 1945 s-a întors în ţară pentru a ajuta la combaterea bolilor tropicale. Şi-a creat imaginea unui om lipsit de ambiţii, devotat bieţilor ţărani, cu o trusă medicală pe umăr şi cu o seringă într-o mână. „Suferea de durerea lor, le jelea nenorocul”, după cum avea să scrie el mai târziu despre sine la persoana a treia[5].

În 1946, fostul său director, Dumarsais Estimé, un funcţionar iscusit care reuşise să urce în ierarhie, devenind ministrul Educaţiei, a fost ales preşedinte şi s-a instalat la Palatul Naţional, un edificiu frumos, cu un dom asemănător cu cel al Casei Albe construite de americani în 1920. Duvalier a fost numit director general al Serviciului Naţional de Sănătate Publică, devenind ministru al Sănătăţii şi al Muncii trei ani mai târziu. Curând, Estimé s-a dovedit prea radical pentru elite. A mărit gradul de reprezentare a persoanelor de culoare în serviciul civil, a introdus măsuri fiscale şi a recunoscut voodoo ca religie naţională practicată de majoritatea populaţiei. În mai 1950, o juntă militară condusă de Paul Magloire, un ofiţer solid care conducea poliţia din Port-au-Prince, l-a înlăturat de la putere. Duvalier şi-a pierdut postul, ceea ce i-a amplificat furia

faţă de dominaţia elitelor. A învăţat atunci o lecţie amară: să nu aibă niciodată încredere în armată.

S-a întors la practicarea medicinei în zona rurală, dar curând a intrat în rândurile opoziţiei. După ce guvernul a pus un preţ pe capul lui în 1954, a fost nevoit să ia calea munţilor împreună cu unul dintre cei mai apropiaţi prieteni, Clément Barbot. Au fost căutaţi de un publicist american, care a fost condus legat la ochi la ascunzătoarea celor doi. Herbert Morisson a găsit doi bărbaţi deghizaţi în femei, Barbot ţinând o armă automată ascunsă sub fuste. Era începutul construirii mitului lui Duvalier, luptătorul din rezistenţă silit să se ascundă în diverse locuri pentru a nu fi capturat[6].

În septembrie 1956, după ce Paul Magloire a promis amnistierea tuturor opozanţilor politici, Duvalier a ieşit din ascunzătoare. Câteva luni mai târziu, Magloire a pierdut sprijinul armatei şi a fost nevoit să părăsească ţara împreună cu familia sa, lăsând în urmă vistieria goală. Exista acum o dorinţă politică de a rupe orice legătură cu trecutul, suficient de puternică pentru a forţa junta militară existentă să orchestreze ceea ce trebuia să pară nişte alegeri libere. Antonio Kébreau, preşedintele Consiliului Militar, a solicitat nominalizări[7].

Duvalier şi-a anunţat candidatura, laolaltă cu alţi doisprezece candidaţi. Au urmat zece luni de haos politic, cu greve destabilizatoare, violenţă deschisă şi căderea a cinci guverne provizorii. În august 1957 rămăseseră doi candidaţi, François Duvalier şi Louis Déjoie, un industriaş bogat, proprietar de plantaţii de trestie-de-zahăr. De-a lungul întregii campanii, Duvalier l-a invocat în permanenţă pe Dumarsais Estimé, care era respectat de mulţi, promiţând că va consolida revoluţia începută în 1946 de fostul său director. Le-a făcut promisiuni muncitorilor şi ţăranilor. A făcut apel la unitate naţională şi reconstrucţie. Dar, cel mai important, a adoptat o poziție civilizată, neutră, exprimând în același timp grija unui doctor faţă de ceilalţi. A arătat că el şi familia sa erau prea săraci ca să aibă o casă a lor, întrucât era un om bun şi devotat pacienţilor săi. Lucra neobosit până noaptea târziu. Era adorat de oameni.

„Ţăranii îşi iubesc doctorii, iar eu sunt pentru ei Papa Doc”, remarca el cu blândeţe. Părea un om inofensiv[8].

Medicul cel tăcut părea uşor de controlat. După ce a fost de acord să-l numească pe Kébreau şeful Statului-Major al armatei, junta militară a început să treacă la acţiuni concrete pentru a-și slăbi adversarul. Ofiţerii care îl susţineau pe Déjoie au fost demişi, susţinătorii lui, atacaţi, iar în cele din urmă a fost interzisă orice campanie în favoarea lui[9].

Duvalier a fost ales preşedinte pe 22 septembrie 1957. Douăzeci şi doi era numărul lui norocos. „Guvernul meu va continua să apere cu scrupulozitate, să protejeze onoarea şi drepturile civile care constituie bucuria tuturor popoarelor libere. Guvernul meu va garanta libertatea poporului haitian”, a declarat el solemn în discursul inaugural ţinut o lună mai târziu[10].

Primul lucru pe care l-a făcut Duvalier a fost să-şi înlăture rivalii politici, care contestau rezultatul alegerilor. În câteva săptămâni au fost eliberate toate funcţiile înalte din serviciul public. Duvalier şi-a numit susţinătorii în aceste poziţii, indiferent de nivelul lor de competenţă sau de experienţă. Două luni mai târziu, aliaţii lui dominau posturile executive şi juridice din guvern, în timp ce Duvalier se ocupa personal de chestiunile legislative[11].

Duvalier l-a numit pe Herbert Morrison director de relaţii publice. În timpul campaniei prezidenţiale, Morrison cumpărase un aparat de fotografiat la mâna a doua şi făcuse sute de fotografii, făcându-l cunoscut pe Duvalier în străinătate. Afişe în care preşedintele ales apărea alături de un ţăran sărac purtau sloganul „Apărătorul săracilor”. Morrison străbătea acum insula în lung şi în lat cu aparatul de fotografiat, făcând poze din care să reiasă că Haiti devenise un paradis al democraţiei. Un an mai târziu, un post de radio din New York îl descria pe Duvalier drept „un umil medic de ţară, un om onest şi dedicat, care încearcă să-şi ajute poporul”. „Este pentru prima dată în istoria poporului haitian”, explica el publicului american, „când clasa mijlocie şi masele suburbane, oamenii din zona rurală au ales liber pe cine au vrut”[12].

Clément Barbot a fost însărcinat cu organizarea poliţiei politice. Când i s-a ordonat să-i atace pe opozanţii regimului, a făcut-o cu atâta brutalitate, încât a stârnit indignarea generală. La doar câteva săptămâni după alegeri, chiar şi băieţi nu mai mari de unsprezece ani erau târâţi în tufişuri şi bătuţi cu nuiele de hicori. Familii întregi au ajuns în închisoare[13].

Antonio Kébreau, şeful Statului-Major al armatei, i-a intimidat, închis şi deportat pe oponenţii regimului. Sindicatele au fost zdrobite şi ziarele reduse la tăcere, sediile lor fiind uneori arse până în temelii. Un post de radio a fost distrus. Suspecţii au fost acuzaţi de comunism şi plasaţi cu sutele în arest. Unele restricţii care fuseseră impuse de juntă înainte de alegeri au rămas definitive[14].

Deţinătoarea absolută a puterii a rămas totuşi armata. Alianţa dintre Duvalier şi Kébreau era una dificilă, născută dintr-o nevoie reciprocă. Dar junta, care îl ajuta să-şi zdrobească adversarii, a mers prea departe şi a omorât în bătaie un cetăţean american care era un susţinător vocal al lui Louis Déjoie. În decembrie, ambasadorul american a fost retras în semn de protest. Duvalier s-a folosit de ocazie, a acuzat armata de violenţă, iar Kébreau a fost demis două luni mai târziu[15].

În lunile următoare efectivele armatei au fost reduse, astfel încât mulţi ofiţeri au fost lăsaţi la vatră, transferaţi sau scoşi la pensie anticipat, în special cei cu grad superior. O nouă ocazie pentru epurarea ofiţerilor superiori s-a ivit în vară, după ce cinci mercenari americani şi doi ofiţeri haitieni au aterizat în apropierea capitalei, sperând să atragă de partea lor populaţia şi să ia cu asalt palatul prezidenţial pe 28 iulie 1958. Toţi insurgenţii au fost ucişi de trupele fidele preşedintelui.

Această încercare de lovitură de stat a fost mai degrabă o binecuvântare. O săptămână mai târziu, Duvalier s-a adresat naţiunii la radio. „Am cucerit naţiunea. Acum am putere. Eu sunt Noul Haiti. Cei care încearcă să mă distrugă încearcă să distrugă ţara întreagă. Prin mine, Haiti respiră. Eu exist doar prin Haiti… Am fost ales de Dumnezeu şi de Destin.” Toate garanţiile constituţionale au fost suspendate, iar preşedintelui i

s-au dat puteri nelimitate pentru a lua măsurile necesare pentru menţinerea siguranţei naţionale. La mai puţin de un an după ce venise la putere, Duvalier domnea ca monarh absolut, având puteri aproape nelimitate[16].

În numele securităţii naţionale, Duvalier a secătuit armata de fonduri, construindu-şi propria miliţie ca înlocuitoare a forţelor regulate. La fel ca poliţia secretă, milițienii erau supervizaţi de Clément Barbot. La început au fost numiţi *cagoulards*, după numele fasciştilor cu faţa acoperită care terorizaseră Franţa în anii 1930. Dar curând au devenit cunoscuţi sub numele de *tonton macoutes*, un termen creol pentru „bau-bau”. În decurs de un an, Barbot a pretins că a adunat sub comanda lui o forţă de 25.000 de miliţieni, deşi probabil că nu au fost niciodată mai mulţi de 10.000, cu 2.000 concentraţi în zona capitalei. Aceştia erau îmbrăcaţi ca nişte gangsteri, cu costume bleu-jandarm, cu ochelari fumurii cu rame metalice şi pălării gri de fetru. Aveau o armă pe care o purtau la centură sau într-un toc pe care-l ţineau la subsuoară. Doar Duvalier putea înrola un *macoute* şi îi putea acorda permisiunea de a purta armă. Iar ei îi raportau lui Duvalier. După cum au scris cei de la *New Republic*, un *macoute* era „un informator, un jupân din vecinătate, un şantajist, un bătăuş şi un stâlp politic al regimului”. Ei erau ochii şi urechile lui Duvalier. Puţini erau plătiţi, dar toţi îşi foloseau puterea pentru a şantaja, intimida, hărţui, viola și ucide[17].

Aceştia zdrobeau sau limitau orice libertate, cu o singură excepţie. Noua constituţie proclamase libertatea religiei în aprilie 1958. Dintr-o trăsătură de condei, poziţia dominantă a Bisericii Catolice era subminată. Voodoo nu mai era interzisă. Duvalier studiase religiile vreme de două decenii, dezvoltând în mod sistematic legături cu *hounganii*. Acum se folosea de cunoştinţele pe care le avea printre aceştia, recrutând dintre ei şefi ai detaşamentelor de *macoutes* din zona rurală. Erau consultaţi în multe probleme, invitaţi la palat şi încurajaţi să ţină ceremonii religioase[18].

Duvalier şi-a creat imaginea unui spirit voodoo. Încă din primele zile ale prieteniei sale cu Lorimer Denis adoptase comportamentul unui *houngan*, adesea îmbrăcându-se în

negru, purtând baston şi afişând o mină taciturnă. Modelul său era Baron Samedi, spiritul morţilor şi paznicul cimitirelor. În cultura populară, acesta era înfăţişat cel mai adesea purtând joben şi un frac negru, având ochelari fumurii și dopuri de vată în nări, aducând cu un cadavru pregătit de înmormântare, aşa cum se obişnuia la ţară.

Duvalier purta ochelari fumurii cu lentile groase şi apărea ocazional în public cu joben şi frac negru. Mormăia misterios pe un ton nazal profund, de parcă ar fi făcut incantaţii pentru blestemarea dușmanilor. A încurajat zvonurile cu privire la legăturile pe care le-ar fi avut cu lumea ocultă. În 1958, antropologul american Harold Courlander a venit la palat să-şi prezinte omagiile. Îl cunoştea pe Duvalier din primii lui ani la Departamentul de Etnologie. Vizitatorul probabil că a făcut ochii mari de uimire când a fost condus de un gardian într-o cameră întunecată, cu draperii negre. Duvalier, îmbrăcat într-un costum de lână neagră, stătea în faţa unei mese pe care erau zeci de lumânări negre, înconjurat de garda lui de *macoutes* cu ochelari fumurii[19].

Unul dintre cele mai persistente zvonuri a început să circule după intervenţia unor *macoutes* în timpul înmormântării unui rival al lui Duvalier în aprilie 1959. Au smuls sicriul de pe dric, l-au pus în maşina lor şi au plecat, sub privirile stupefiate ale celor veniţi să jelească. Explicaţia oficială a fost aceea că trupul fusese luat pentru a împiedica o adunare populară la mormântul său, dar curând a apărut zvonul că preşedintele voia de fapt inima celui mort, ca fetiş pentru a-şi spori propria putere[20].

Au existat multe alte poveşti. Preşedintele cerea sfatul spiritelor stând întins în cadă, purtând jobenul lui Baron Samedi. Cerceta măruntaie de capră în Salon Jeune din Palatul Naţional. Dar Duvalier nu se baza numai pe zvonuri. Pe măsură ce epura ofiţerii de rang înalt, se folosea de ocazie pentru a scăpa de *hounganii* care refuzau să coopereze. „Să nu uitaţi niciodată”, le spunea el în 1959, „că eu sunt suprema autoritate în stat. De aceea, eu şi numai eu sunt singurul vostru stăpân”[21].

Haiti ocupă insula Hispaniola împreună cu Republica Dominicană, aflată în partea de est. Spre vest, la vreo 50 de kilometri dincolo de strâmtoarea Windward, se află Cuba. În ianuarie 1959, Fidel Castro şi luptătorii săi de gherilă au intrat în Havana. Acesta a fost un nou moment norocos pentru Duvalier, deoarece Statele Unite au început să-l curteze, oferindu-i asistenţă financiară şi consiliere militară. Din prima lună de după insurecţia cubaneză au fost trimise 6 milioane de dolari sub formă de ajutor unui regim care trecea printr-o criză economică severă. Într-un interviu acordat lui Peter Kihss şi publicat în *The New York Times*, Duvalier declara că el nu este dictator, ci numai un medic preocupat de reconstrucţia ţării sale[22].

Dar şi spiritele voodoo pot fi capricioase. Pe 24 mai 1959, Duvalier a suferit un atac de cord. Boala l-a slăbit fizic şi se zvonea că îl părăseau puterile. Mormântul tatălui său a fost pângărit, coşciugul, distrus, iar rămăşiţele, împrăştiate peste tot. Rivalii săi au prins curaj. În capitală au explodat bombe. Câţiva politicieni au pus la îndoială modul în care folosise fondurile de stat. Un senator chiar s-a lansat într-un lung discurs critic la adresa regimului. Dar până şi în aceste momente de maximă vulnerabilitate Duvalier părea să se bucure de popularitate, primind pe 2 iunie vizita ambasadorului american, ca dovadă a sprijinului acestuia[23].

O lună mai târziu, Duvalier le-a arătat tuturor că se află din nou la putere, ieşind ostentativ împreună cu familia şi consilierii săi pe primele trepte ale Palatului Naţional pentru a urmări parada militară. Mii de susținători entuziaşti, aleşi cu grijă de *macoutes*, l-au întâmpinat zgomotos. În ziua următoare preşedintele a făcut turul capitalei însoţit de directorul său de relaţii publice, Herbert Morrison, care fotografia evenimentul[24].

Peste două luni, Duvalier a anunţat că fusese descoperit un mare complot al comuniştilor menit să răstoarne guvernul. A solicitat dreptul de a conduce prin decret şi de a suspenda imunitatea parlamentară. A făcut uz de noile prerogative aproape imediat, punând sub acuzare şase senatori care

profitaseră de scurta perioadă de boală din timpul verii pentru a aduce critici conducerii sale[25].

Duvalier trăia acum într-o izolare autoimpusă, înconjurat de adulatori. Consilierii săi au preluat mai multe poziţii oficiale în acelaşi timp fără a menţiona ceva în legătură cu competenţa lor, ceea ce a creat o mare confuzie în rândurile administraţiei. Îi trezea suspiciunea orice ins competent, chiar dacă era vorba de un subaltern fidel. Prin urmare, s-a implicat în toate deciziile, deşi nu părea defel interesat de actul de guvernare. „Îşi petrece mare parte din timp manipulând politic oamenii”, scria un consilier american[26].

Tiranii nu au încredere în nimeni, cu atât mai puţin în aliaţii lor. Duvalier se folosea de prieteni şi de duşmani în egală măsură, doborând pe oricine i se părea prea ambiţios sau că ar putea crea un nou pol de putere. Nimeni nu era indispensabil. În perioada când fusese bolnav, cel care păstrase ordinea fusese Clément Barbot, confidentul şi omul său de încredere. Dar în calitatea sa de şef al miliţiilor *macoutes*, acesta putea fi periculos. După ce Barbot a purtat în secret negocieri cu Statele Unite, pe 15 iulie, Duvalier a dispus arestarea lui şi a altor zece asociaţi. Al doilea om în stat, la fel ca alţi colaboratori apropiaţi ai dictatorilor, nu a reuşit să intuiască măsura ipocriziei stăpânului său. Morrison, directorul de publicitate al preşedintelui, era şi el suspectat, din cauza prieteniei cu Barbot, dar a reuşit să fugă la Miami. Două săptămâni mai târziu, președintele trecea în revistă detaşamentele de *macoutes* în faţa palatului, flancat de înaltul comandament. Pentru prima dată în cei doi ani de când fusese înfiinţată, miliţia era recunoscută în mod oficial. Duvalier le-a cerut să fie „cu ochii în patru”[27].

Un ultim bastion al rezistenţei rămânea în picioare, şi anume Biserica. Aceasta îi sprijinea pe studenţi, care încă mai aveau curajul să organizeze greve, deși acestea erau înăbușite cu bestialitate de către *macoutes*. În ianuarie 1961, Duvalier l-a expulzat pe episcopul francez împreună cu patru preoţi, ceea ce i-a atras excomunicarea din partea Vaticanului. Frâiele ţării se aflau aproape în totalitate în mâinile sale.

Prin Constituţie, mandatul de preşedinte era limitat la şase ani. Cu doi ani înainte de termen, Duvalier a început să se pregătească pentru al doilea mandat. Pe 14 aprilie 1961, la împlinirea vârstei de patruzeci şi patru de ani, ziarele îl aclamau drept „Liderul suprem”, „Liderul spiritual al naţiunii”, „Conducătorul venerat”, „Apostolul binelui colectiv” şi „Cel mai mare om din istoria modernă a țării noastre”. A dat tonul alegerilor pentru un nou corp legislativ, acestea urmând să aibă loc peste două săptămâni. Toţi candidaţii s-au străduit să-şi demonstreze loialitatea faţă de Duvalier. Numele preşedintelui apărea pe toate buletinele de vot. În Cap-Haïtien, detaşamente de *macoutes* i-au încercuit pe oameni când aceștia ieşeau de la biserică duminică dimineaţa şi i-au dus la secţiile de votare. Un copil de şapte ani a fost pus să voteze. A doua zi, ziarele anunțau că cetăţenii nu numai că votaseră candidaţii pentru legislativ, dar şi aprobaseră în mod spontan un al doilea mandat pentru preşedintele Duvalier[28].

De Ziua Drapelului, când la Arcahaie se sărbătorea în mod tradiţional crearea steagului haitian de către Jean-Jacques Dessalines, Duvalier a fost întâmpinat cu urale de către ţărani, sub atenta supraveghere a forţelor de securitate înarmate. Într-un şir de discursuri sforăitoare, preşedintele a fost aclamat de lacheii săi. Cuvintele cele mai elogioase au venit din partea părintelui Hubert Papailler, ministrul Educaţiei Naţionale, care a explicat că cetăţenii au luat cu asalt urnele de vot în speranţa că actualul şef al statului va conduce nu doar încă şase ani, ci „poate cât Dumnezeu, de la Care îşi trage puterea”. Duvalier privea impenetrabil din spatele ochelarilor săi fumurii[29].

Duvalier a fost învestit pe 22 mai, o zi promiţătoare, datorită numărului douăzeci şi doi. Zile la rând *macoutes* au răscolit ţara în căutare de voluntari, luând mulţi bărbaţi, femei şi copii şi urcându-i cu forţa în camioane. Cei care opuneau rezistenţă erau biciuiţi. Nu li se dădea hrană, chiar dacă adesea drumul dura o zi întreagă. Au fost cazaţi în şcoli şi în depozite şi puşi să aştepte până la momentul evenimentului. Toate drumurile care duceau în afara capitalei au fost baricadate. În acea zi, în jur de 50.000 de oameni au fost escortaţi la palat, unde şi-au dovedit

supuşi sprijinul purtând pancarte, portrete de mari dimensiuni şi aclamând la comandă. „Voi sunteţi Eu, iar Eu sunt Voi”, a proclamat Duvalier[30].

Cu John F. Kennedy la Casa Albă, Statele Unite nu au văzut cu ochi buni alegerile spontane. Pe la mijlocul anului 1962, ajutorul economic a fost discret suspendat. Străinii părăseau ţara în număr mare. Cu economia în declin, Duvalier a găsit în Statele Unite ţapul ispăşitor pentru toate relele care se abătuseră asupra ţării.

În aprilie 1963, Duvalier l-a eliberat pe Clément Barbot, oferindu-i şi o maşină nouă în semn de reconciliere. În loc să îşi exprime recunoştinţa, cel care îi fusese cândva om de încredere a încercat să îi răpească pe cei doi copii ai preşedintelui, Jean-Claude şi Simone Duvalier. Acesta a dezlănţuit iadul apelând la *macoutes*, care s-au folosit de această ocazie ca să-şi încheie conturile şi să-şi elimine propriii duşmani. Sute de suspecţi au fost ucişi și mult mai mulţi au dispărut. În capitală, cadavrele au fost lăsate să putrezească pe marginea drumului. În mai puţin de o săptămână, Statele Unite au protestat de cinci ori oficial faţă de incidente în care au fost implicaţi cetăţeni americani[31].

Câteva săptămâni mai târziu, Statele Unite aveau să pună şi mai multă presiune asupra regimului refuzând invitaţiile oficiale de a participa la prima aniversare a realegerii lui Duvalier ca preşedinte. Ambasada a început să îşi evacueze angajaţii. Relaţiile diplomatice au fost suspendate. Însă Duvalier a fost de neclintit, gândindu-se că Washingtonul avea nevoie de un aliat în lupta împotriva Cubei. Aniversarea s-a desfăşurat pe 22 mai, cu zeci de mii de ţărani aduşi cu forţa dansând supuşi şi înălţând osanale în faţa palatului. Papa Doc a ieşit la balcon, părând „de un calm desăvârşit, parcă sub efectul narcoticelor”, potrivit spuselor unui martor. „Nu există gloanţe sau mitraliere care să îl intimideze pe Duvalier”, explica el. „Am devenit deja o fiinţă imaterială.” La New York, *Newsweek* l-a declarat „de-a dreptul nebun, fără leac”. Dar pe 3 iunie, Statele Unite au solicitat reluarea relaţiilor diplomatice. În Haiti se anunţa cu entuziasm la radio „triumful abilităţilor omului de stat”[32].

O nouă victorie a venit la mijlocul lui iulie, când Barbot şi fratele său au fost în sfârşit prinşi şi împuşcaţi. Fotografii ale cadavrelor mutilate au fost publicate în ziare.

Din orice situaţie de criză, Duvalier părea să iasă mai puternic. După un nou atac eşuat iniţiat de unul dintre inamicii săi din exil, în august a suspendat toate drepturile civile timp de şase luni, inclusiv dreptul de adunare. A fost un gest simbolic, din moment ce nu mai erau libertăţi care să poată fi suspendate. Pe 17 septembrie 1963, Haiti a devenit oficial stat monopartid, iar întreaga activitate politică trebuia purtată sub egida „Partidului Unităţii Naţionale”. Partidul nu s-a impus niciodată ca o adevărată forţă, însă aparatul de partid reprezenta un nou mecanism de protejare a revoluţiei. De asemenea, îi lega pe oameni de Duvalier, reuşind să facă mai mult decât *hounganii* şi *macoutes*[33].

„Eu sunt revoluţia şi drapelul”, va declara Duvalier în lunile următoare. În centrul oraşului Port-au-Prince, acelaşi mesaj clipea în ritmul becurilor de neon: „Eu sunt drapelul haitian, unit şi indivizibil. François Duvalier”. Piaţa din apropiere a fost numită Place de la Révolution Duvalier. Busturile din plastic şi portretele dictatorului, expuse ostentativ în magazine şi birouri, au apărut şi în casele oamenilor. La radio, unde putea fi auzit des, Duvalier se prezenta ca fiind personificarea lui Dumnezeu, spunând despre sine la un moment dat: „Cuvântul s-a făcut trup”. Nu existau însă statui. Duvalier a refuzat cu modestie când corpul legislativ a trecut o lege prin care se aproba construirea de monumente în cinstea conducătorului. Ca şi Hitler, era de părere că statuile sunt pentru morți[34].

Toată această adulaţie avea un scop. Duvalier dorea să fie preşedinte pe viaţă. În martie 1964, mai-marii Bisericii, comerţului şi industriei au fost chemaţi pe rând la palat pentru a-şi dovedi loialitatea. După ce au fost lăsaţi să aştepte ore întregi într-o căldură sufocantă, li s-a dat să citească în public câte un discurs gata pregătit, prin care îl implorau pe preşedinte să rămână în funcţie pentru totdeauna. Duvalier s-a arătat deosebit de îndatoritor pe tot parcursul evenimentului. Le-a mulţumit tuturor cu căldură, în special celor care până

atunci îl criticaseră. Zile în şir presa a publicat telegrame prin care se solicita modificarea Constituţiei. Se citeau psalmi şi se cântau imnuri. Pe 1 aprilie, preşedintele a ieşit în public şi a declarat: „Sunt un om excepţional, genul de om pe care ţara îl poate produce doar o dată la 50 sau la 75 de ani”[35].

În următoarele luni au avut loc parade nesfârşite, mii de oameni fiind aduşi în capitală pentru a-şi implora conducătorul să rămână în funcţie. A apărut şi un afiş în care era prezentat Hristos cu mâinile pe umărul lui Duvalier, care era aşezat: „Pe el l-am ales”. Punctul culminant al campaniei a fost referendumul din 14 iunie. Buletinul de vot avea deja răspunsul „Da” tipărit. Din populaţia totală de patru milioane, 2.800.000 au votat pentru şi 3.243 împotrivă, însemnând o victorie cu 99,89%. A fost redactată o nouă Constituţie care să respecte revendicările populaţiei. Pe 22 iunie, preşedintele a rostit un jurământ solemn în faţa întregului corp diplomatic. A ajuns cu o oră mai târziu şi a început să citească un discurs ce avea să dureze nouăzeci de minute. Cei din public erau obligaţi să stea în picioare, dar după o vreme un diplomat german, extrem de obosit, s-a aşezat. Duvalier s-a oprit şi s-a întors către un ofiţer de protocol căruia i-a dat instrucţiuni să îi transmită diplomatului să se ridice[36].

Câteva săptămâni mai târziu, în onoarea Preşedintelui pe Viaţă, editura de stat a publicat o carte intitulată *Catehismul revoluţiei*. Era alcătuită din citate memorabile care trebuiau învăţate pe de rost. Capitolul 1 dădea tonul:

Întrebare: Cine este Duvalier?

Răspuns: Duvalier este Cel Mai Mare Patriot al tuturor timpurilor, Eliberatorul Maselor, Reformatorul Naţiunii Haitiene, Apărătorul Demnităţii Naţionale, Liderul Revoluţiei şi Preşedintele pe Viaţă al statului Haiti.

Întrebare: Cu ce nume mai poate fi asociat Duvalier?

Răspuns: Duvalier este urmaşul de drept al idealului dessalinian, devenit Preşedinte pe Viaţă pentru a ne salva[37].

Asemenea marelui luptător independent Jean-Jacques Dessalines, care se proclamase împărat în 1804, Fançois Duvalier era în funcţie pe viaţă. În septembrie s-a emis un decret prin care portretele lui Duvalier şi ale eroului său Dessalines urmau să fie expuse în fiecare clasă din toate şcolile, fie ele private, publice sau clericale[38].

În 1965 Haiti se afla într-o situaţie disperată. Ajutorul financiar din partea Statelor Unite, care în 1960 ajunsese la mai puţin de jumătate din cheltuielile publice ale ţării, încetase. Ţara era exportatoare de cafea şi sisal, dar pe piaţa internaţională preţurile se prăbuşiseră. Turismul era în declin, în mare parte din pricina regimului de teroare impus de *macoutes*. Comerţul şi industria sufereau de pe urma numeroaselor contribuţii solicitate pentru fonduri de austeritate, titluri de stat şi loterii guvernamentale[39].

Niciuna dintre promisiunile electorale cu privire la prezumtivele campanii împotriva foametei, sărăciei, analfabetismului şi inechităţii sociale nu a fost îndeplinită. Rata şomajului creştea, în timp ce analfabetismul devenise mai răspândit decât înainte. Cu 65% din fonduri alocate securităţii statului, majoritatea serviciilor publice erau neglijate. Maşinile abandonate rugineau pe marginea drumului. Parcurile, cândva frumoase, erau invadate de boscheţi şi buruieni. În Cayes şi Jeremie, două zone din sudul peninsulei unde de obicei recoltele erau bogate, se raportau morți din cauza foametei[40].

Totuşi, în ciuda climatului de teamă şi nesiguranţă, numărul victimelor rămânea relativ redus. La fel ca în Coreea de Nord, aproximativ 7-8% din populaţie a plecat din ţară. Cei săraci au trecut graniţa în Republica Dominicană sau au traversat strâmtoarea Windward în Cuba. Cei un pic mai înstăriţi au fugit în Bahamas, în speranţa că vor putea intra în Statele Unite. La mijlocul anilor 1960, patru din cinci dintre cei mai buni avocaţi, doctori, ingineri, profesori şi alţi profesionişti ai ţării trăiau în exil. Cei rămaşi în Haiti trăiau într-o covârşitoare apatie[41].

Duvalier însuşi trăia ca un pustnic, fiind arareori văzut, din când în când auzit, prizonier în propriul palat. El lua toate deciziile. Ca şi Mussolini, se ocupa de toate detaliile guvernării. El hotăra nu numai cine urma să fie ucis şi cine iertat, dar şi ce tip de material să se folosească pentru un nou drum, cui să i se acorde un titlu academic şi cum trebuia să se scrie în limba creolă[42].

Însă entuziasmul, chiar şi impus cu puşca la tâmplă, pălea. Ţara era liniştită, dar prăbuşită. Pentru prima dată după mulţi

ani, festivităţile dedicate zilei de 22 iunie, data care înlocuise ziua de 22 mai drept cel mai important eveniment din calendarul dictatorului, au avut dimensiuni modeste[43].

În noiembrie 1965, Duvalier și-a făcut apariția în timpul zilei, intrând în câteva magazine din capitală. Se pare că era o reacţie la emisiunile radio defavorabile difuzate la New York, în care fusese ironizat că nu are curaj să iasă din castelul său. Automobilul său Mercedes-Benz blindat era urmat de şase maşini sedan pline de gărzi de corp care să-i asigure protecţia. Câteva zile mai târziu, preşedintele a mers în vizită la mai multe orfelinate. Apariţia sa, conform unui comunicat oficial publicat în presă, a provocat un „entuziasm delirant”[44].

Pe 2 ianuarie 1966 s-a simţit o schimbare de ton în discursul de Anul Nou adresat naţiunii. Duvalier anunţa că venise vremea ca faza explozivă a Revoluţiei Duvalieriste să ajungă la final. După ce ştersese de pe faţa pământului „suprastructura politică, socială şi economică a vechiului regim”, sosise momentul să înceapă refacerea economiei. Starea de asediu se încheia. Străzile au fost curăţate, blocajele, înlăturate. Palatul prezidenţial a primit un strat proaspăt de var. *Macoutes* erau ţinuţi sub control[45].

Duvalier şi-a retuşat imaginea, prezentându-se ca un om de stat în vârstă şi inofensiv, liderul spiritual al celor de culoare. În aprilie, Preşedintele pe Viaţă l-a întâmpinat pe Regele Regilor, Haile Selassie, împăratul Etiopiei. Chiar înainte ca acesta să aterizeze, aeroportul a fost rapid redenumit Aeroportul François Duvalier. Noul drum de acces a fost botezat Bulevardul Haile Selassie. Evenimentul a fost difuzat pe larg şi în termeni elogioşi în presa locală, la radio şi televiziune. Duvalier a fost neobişnuit de deschis faţă de presa internaţională, care fusese invitată în Haiti de noua firmă pentru relaţii publice a regimului. Într-o serie de interviuri a apărut cordial şi încrezător, recunoscând plin de candoare că mass-media era într-adevăr cenzurată, fapt pe care îl considera necesar pentru a proteja poporul de ştirile false. Un corespondent îl descria ca fiind „încântător, cooperant şi foarte destins”[46].

Au urmat mai multe apariţii în public. În iunie, împreună cu fiul său Jean-Claude, a asistat la un turneu de fotbal. Peste câteva zile a mers cu fiica lui, Marie-Denise, la ceremonia de deschidere a congresului anual al Asociaţiei Turistice a Caraibelor. Pentru prima dată după 1963, a participat la un eveniment oficial, ciocnind un pahar cu ambasadorul britanic la recepţia organizată cu ocazia zilei de naştere a reginei Elisabeta a II-a[47].

Poporului i se transmitea că Duvalier era un mare om de stat apreciat pe plan internaţional. Un ziar local a publicat o declaraţie atribuită lui Haile Selassie. „Trebuie să rămâneţi preşedinte pentru ca poporul să poată beneficia în continuare de bunătatea dumneavoastră. Am înţeles din această vizită, din ce-am văzut, de ce aceşti oameni şi această naţiune vă iubesc atât de mult." Citatul era o născocire a unuia dintre scriitorii-fantomă ai preşedintelui[48].

Duvalier le-a lăsat tuturor impresia că era un conducător de talie internaţională, un om de stat cu acces direct la Washington şi Vatican. În iunie i-a acordat un interviu lui Martin Agronsky pentru CBS. De la înălţimea tronului său auriu cu albastru de la Palatul Naţional, lăsa să se înţeleagă că era în „relaţii foarte strânse" cu preşedintele Johnson, cu care discuta despre reluarea ajutorului din partea Statelor Unite. Dar contactele sale la Casa Albă erau „o chestiune delicată, ce nu putea fi discutată în public". Spre finalul aceluiaşi an, Vaticanul a reluat legăturile cu Haiti şi i-a acordat lui Duvalier dreptul de a-şi numi propriii episcopi. În transmisiile de la radio şi televiziune, Preşedintele pe Viaţă a lăsat să se înţeleagă că acest acord a fost rezultatul colaborării apropiate cu papa Paul al VI-lea[49].

Preşedintele lucra şi la imaginea sa de mare scriitor, istoric, etnolog, poet şi filosof. Mai mult decât orice, Duvalier era părintele duvalierismului, care şi-a găsit expresia în apariţia *Operelor alese*. După cum declara el însuşi, „când eşti conducător trebuie să ai şi o doctrină. Fără doctrină nu poţi conduce un popor". Primele două volume au apărut în mai 1966 şi au fost întâmpinate cu urale, cronici entuziaste în ziare, precum şi cu nesfârşite scrisori laudative scrise de membri de

vază ai comunităţii. Pasaje au fost citite într-o emisiune radio de cinci ore, reluată ulterior de toate posturile din capitală. Ascultătorilor li se spunea că Duvalier era un nume uriaş, din aceeaşi categorie cu Kipling, Valéry, Platon, Sfântul Augustin şi de Gaulle. „Este cel mai mare creator de doctrină al secolului."[50]

S-au oferit seturi-cadou şcolilor şi altor instituţii educaţionale. Cele două tomuri voluminoase erau acordate ca premiu elevilor remarcabili, care, aparent la comandă, scriau texte laudative, toate publicate în ziare[51].

Un moment important a fost în septembrie, când legislativul a aprobat un decret prin care i se acorda lui Duvalier titlul de Mare Maestru al Gândirii Haitiene. S-a stabilit ca Ziua Culturii Naţionale să fie de ziua lui de naştere, iar toţi cetăţenii aveau obligaţia să înveţe pe de rost cel puţin trei sferturi din *Operele alese*, deşi populaţia era analfabetă în proporţie de 90%[52].

Aniversarea vârstei de şaizeci de ani a durat patru zile, în stilul caracteristic unui dictator care deţine controlul deplin asupra ţării sale. Mardi Gras, carnavalul haitian, a fost devansat pentru a spori buna dispoziție. Au fost aduse regine ale frumuseţii de la Miami şi din Republica Dominicană. S-au citit poezii, cele mai remarcabile fiind declarate poemele lui François Duvalier. Politicieni de marcă, soldaţi, savanţi, oameni de afaceri şi funcţionari publici i-au adus omagii. O delegaţie de 2.000 de elevi în uniforme a defilat prin faţa palatului. Au defilat detaşamentele de *macoutes*, au defilat soldaţii[53].

Festivităţile au încetat însă după ce o bombă a explodat într-o gheretă de îngheţată, omorând doi oameni şi rănind alţi patruzeci. Suspectând o lovitură militară, Duvalier a remaniat conducerea şi i-a trimis pe nouăsprezece dintre ofiţerii gărzii palatului la Fort Dimanche, o închisoare aflată la periferia capitalei. Pentru siguranţă, a arestat şi doi miniştri. Pe 8 iunie, Duvalier a ajuns la Fort Dimanche îmbrăcat în uniformă şi cu cască militară, prezidând execuţia celor nouăsprezece suspecţi, legaţi de ţăruşi ca să nu scape din bătaia puştii[54].

Două săptămâni mai târziu, pe 22 iunie, când ţara sărbătorea cea de-a treia aniversare de la alegerea lui Duvalier ca Preşedinte pe Viaţă, mii de oameni aduşi cu forţa se aflau în

faţa palatului. Într-o mare etalare de forţă, Duvalier i-a nominalizat cu solemnitate pe cei nouăsprezece ofiţeri, lăsând ostentativ câte o pauză după fiecare nume. „Toţi au fost împuşcaţi”, a anunţat la sfârșit, stârnind rumoare în mulţime. „Sunt o mână de oţel care loveşte fără ezitare”, a strigat. Apoi s-a descris ca fiind întruparea naţiunii, deopotrivă cu alţi mari conducători ca Atatürk, Lenin, Nkrumah şi Mao[55].

Cultul personalităţii a luat un nou avânt în lunile care au urmat, punctul culminant fiind a zecea aniversare a revoluţiei. S-au bătut monede din aur cu patru valori diferite, toate purtând chipul preşedintelui. O compilaţie din *Operele alese* a fost publicată cu titlul *Breviarul Revoluţiei*. Ca şi *Cărticica Roșie* a lui Mao, care abia apăruse, era într-un format mic, uşor de ţinut în buzunar. Ziarele erau pline de reportaje adulatoare, „dezgustător de străvezii şi repetate la nesfârşit”, după cum nota Ambasada Statelor Unite. Cu câteva zile înainte de marele eveniment, Duvalier s-a adresat poporului, descriindu-se ca fiind „Dumnezeul pe care l-aţi creat”. În următoarele două zile s-au desfăşurat parade copleşitoare. Au fost inaugurate Podul François Duvalier, Biblioteca François Duvalier, Bazinul François Duvalier (de dimensiuni olimpice) şi Terminalul Internaţional François Duvalier[56].

Pe 22 septembrie, preşedintele s-a adresat din nou poporului, vorbind despre sine la persoana a treia. Şi-a înşirat numeroasele realizări şi a conchis: „Noi suntem oameni de culoare, superiori altor oameni de culoare, deoarece nu au mai existat unii care să fi dus la bun sfârşit o epopee istorică. De aceea, fără nicio urmă de narcisism şi fără niciun sentiment de superioritate, noi, oamenii de culoare din Haiti, ne considerăm superiori tuturor celorlalţi care există în lume. De aceea, dragii mei prieteni, vreau să vă spun astăzi că Liderul vostru este considerat Soarele Viu de către toţi oamenii de culoare din lume. Se spune că el a luminat conştiinţa revoluţionară a negrilor de pe continentul american şi din univers”[57].

Duvalier avea talentul de a manipula indivizi, dar nu şi mase întregi de oameni. Poate că lupta pentru cei săraci, dar nu a

părut mai deloc interesat să-i mobilizeze, nici măcar pentru gloria propriei persoane. Rareori ieşea din palat şi nu călătorea deloc prin ţară. Detaşamentele de *macoutes* se asigurau că mii de oameni veneau pe peluza de la palat ca să îl aclame supuşi de câteva ori pe an, dar majoritatea covârşitoare a populaţiei era lăsată în pace. Nu exista o ideologie oficială, nu exista un partid atotcuprinzător, nici o încercare de a instaura un control al ideilor, deşi era interzisă orice opoziţie. La radio se transmiteau din când în când discursurile lui, dar până în 1968, posturile din nordul ţării nu aveau suficientă acoperire. Ziarele îi preluau declaraţiile oficiale, dar acestea erau foarte rar receptate în zonele rurale sărace, unde foarte puţini ştiau să citească[58].

Duvalier a fost dictatorul suprem, dispunând de putere în forma ei cea mai pură, fără pretenţia vreunei ideologii, în ciuda numeroaselor discursuri despre revoluţie. Conducea singur, de la biroul său de mahon, cu un pistol automat la îndemână şi câţiva gardieni în spatele celei mai apropiate uşi. Nu exista juntă, facţiune, clică sau partid adevărat decât cu numele, doar acoliţi luptând să-i intre în graţii, fiecare sperând să ia locul celuilalt, oferind dovezi de fidelitate absolută. Suspectându-i pe toţi, preşedintele nu voia decât să le exploateze slăbiciunile, să le manipuleze emoţiile, să le pună la încercare loialitatea. Ajuta faptul că uneori judeca greşit, strivind deopotrivă şi prieteni, şi duşmani[59].

Reţeaua de complici binevoitori se întindea până la sate. Preşedintele se bucura de popularitate până şi în cel mai îndepărtat cătun al ţării. Niciun funcţionar public nu considera vreodată că o decizie bună i-ar putea aparţine. Deputaţii completau şedinţele cu osanale la adresa conducătorului lor. Se considera că orice aspect pozitiv, inclusiv un sezon ploios bogat, i se datora lui Duvalier[60].

Era o reţea relativ mică de indivizi, dar suficientă ca să menţină un regim. Restul de patru milioane contau prea puţin pentru el. Aceştia erau obişnuiţi cu guvernele hrăpăreţe. Trăiau în cel mai rău caz în frică, iar în cel mai bun, în apatie și obedienţă.

Cu toate acestea, o mică trupă de comando formată din soldaţi profesionişti, echipaţi şi antrenaţi corespunzător, ar fi putut cu uşurinţă să răstoarne regimul. Acest lucru nu s-a întâmplat în mare parte datorită Statelor Unite. După dezastrul din aprilie 1961, când un grup de refugiaţi cubanezi antrenaţi de CIA a încercat să debarce în Golful Porcilor cu intenția de a-l înlătura pe Castro, nu mai existau şanse reale ca Statele Unite să intervină în Haiti. Şi chiar dacă Washingtonul îl privea pe Duvalier cu aversiune, acesta, spre deosebire de Castro, era un aliat în Războiul Rece. Duvalier a exploatat la maximum această relaţie. Putea fi încăpăţânat, imprevizibil, irascibil, dar niciodată nu rupea complet legăturile. Ştia cum să îi insulte pe americani în timp ce beneficia de pe urma ajutorului economic venit din partea lor[61].

Ceea ce i-a deschis lui Duvalier cele mai multe uşi la Washington a fost teama de comunism. Timp de zece ani, Duvalier a jucat cartea ameninţării de stânga, etichetându-i pe inamicii săi, adevăraţi sau închipuiţi, drept agenţi sub acoperire ai Cubei şi Moscovei.

În decembrie 1968, două partide rivale şi-au unit forţele pentru a forma Partidul Unificat al Comuniştilor Haitieni. Erau hotărâte să-l răstoarne pe Duvalier. În martie 1969, au ales singurul sat din Haiti care nu avea *houngan* şi au dat jos drapelul regimului. Duvalier a răspuns cu o vânătoare de vrăjitoare de proporţii, în care zeci de oameni au fost împuşcaţi sau spânzuraţi în public şi mulţi alţii obligaţi să fugă în munţi. Cărţile care aveau fie şi o legătură vagă cu comunismul au fost interzise – simpla posesie a unei astfel de cărţi era o crimă pentru care primeai pedeapsa cu moartea. Când Nelson Rockefeller, guvernatorul New Yorkului, a venit în vizită la Port-au-Prince trei luni mai târziu, Duvalier l-a asigurat că ameninţarea comunistă fusese eliminată. Era începutul unei noi apropieri de Statele Unite[62].

Totuşi, fotografia publicată în presă cu această ocazie îl arăta pe Duvalier slăbit, sprijinindu-se de Rockefeller. Papa Doc era slăbit, cu probleme de sănătate, arătând mai în vârstă decât cei şaizeci şi doi de ani ai săi. A început să elimine pe oricine se

opunea desemnării fiului său ca moştenitor. În ianuarie 1971, Jean-Claude a fost numit succesorul său. S-a organizat un referendum cu rezultatul aşteptat, deşi se pare că dintre cele 2.391.916 voturi unul a fost negativ. François Duvalier a decedat în urma unui atac de cord trei luni mai târziu, pe 21 aprilie 1971. A domnit cu câteva luni mai puţin decât Henri Christophe (1806-1820). Fiul său a fost înscăunat la prima oră a zilei de 22 aprilie, din nou o zi norocoasă pentru familia Duvalier[63].

Mii de haitieni s-au perindat ca să-l vadă pe regretatul conducător, depus cu mare pompă la Palatul Naţional. Duvalier era îmbrăcat în redingota neagră preferată, odihnindu-se într-un sicriu căptuşit cu mătase şi acoperit cu un capac de sticlă. Pierderea unui dictator poate fi la fel de traumatizantă ca şi traiul sub conducerea lui, dar, în ciuda opiniei generale că va fi haos după moartea lui, a existat o perfectă acalmie. Corpul neînsufleţit a fost iniţial îngropat în Cimitirul Naţional, ulterior fiind transferat într-un mausoleu grandios construit de fiul său. Iar când Baby Doc a fost înlăturat de la putere în 1986, mulţimea furioasă a distrus şi locul de veci al lui Papa Doc.

7
Ceauşescu

Casa Poporului, amplasată pe locul unei foste zone rezidenţiale cândva prospere a Bucureştiului, este cea mai mare clădire administrativă din lume. Ca volum, eclipsează până şi Marea Piramidă de la Gizeh. Construcţia kitsch în stil neoclasic are peste o mie de camere, ticsite cu coloane de marmură, scări bogat ornamentate şi candelabre de cristal. Nicolae Ceauşescu, cel care i-a pus piatra de temelie în iunie 1985, le-a adus tuturor la cunoştinţă că proiectul reprezenta un binemeritat tribut adus măreţiei epocii sale, cunoscută oficial sub numele de „Epoca Ceauşescu”.

În realitate, era un monument închinat lui însuşi. Zece kilometri pătraţi de locuinţe au fost puse la pământ cu buldozerul pentru a elibera terenul, inclusiv douăzeci de biserici şi şase sinagogi. Mii de muncitori au lucrat fără încetare. Proiectul a costat o treime din bugetul ţării. Ceauşescu supraveghea totul în amănunt, făcând vizite inopinate pentru a da noi ordine. Acest om plin de energie, dar mic de statură, de altfel foarte sensibil la acest subiect, a pus în două rânduri să se reconstruiască scările pentru a se potrivi cu pasul său. Deşi nu a ajuns să vadă proiectul terminat, lucrările s-au reluat la câţiva ani după ce a fost împuşcat în ziua de Crăciun a anului 1989. Clădirea nu este complet finalizată nici în prezent[1].

Nimic nu-l anunţa pe Ceauşescu ca pe un viitor dictator. În copilărie nu a dovedit vreun talent deosebit şi n-a dat semne că l-ar aştepta un viitor strălucit, plecând de acasă la vârsta de unsprezece ani pentru a lucra ca ucenic la un cizmar. Patru ani

mai târziu a fost arestat pentru scurtă vreme pentru distribuirea de manifeste comuniste. În 1933, numărul de membri ai Partidului Comunist Român era în jur de câteva sute. Comunismul nu se bucura de popularitate, deoarece majoritatea românilor nu aveau încredere în Uniunea Sovietică. Dar Ceauşescu era de un adept înverşunat, fanatic, găsind în ideologie o cheie aparent simplă pentru înţelegerea unei lumi complicate.

În mai multe rânduri a fost ridicat de poliţie şi apoi eliberat pe motiv că era prea tânăr. În 1936 a fost trimis la închisoare din motive politice, unde a stat doi ani. Nu se bucura de popularitate printre ceilalţi deţinuţi, care îl luau în râs deoarece era needucat, vorbea bâlbâit şi cu accent. Era impulsiv, foarte competitiv şi adeseori manifesta o atitudine dispreţuitoare faţă de ceilalţi. Dar a avut acea şiretenie politică necesară pentru a intra în legătură cu liderii mişcării comuniste, inclusiv cu Gheorghe Gheorghiu-Dej, care l-a luat pe tânăr sub aripa sa. A mai intrat la închisoare în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când România era aliata Germaniei[2].

Armata Roşie a ocupat România în 1944, transformând-o într-un stat-satelit. Începând cu 1945, Gheorghe Gheorghiu-Dej a fost primul lider comunist. A uneltit şi a avut succes împotriva adversarilor săi, toţi fiind epuraţi, arestaţi sau ucişi. Lucreţiu Pătrăşcanu, unul dintre membrii fondatori ai partidului, a fost executat în 1954. Sute de mii de deţinuţi politici au fost trimişi în lagăre de concentrare.

În 1956, Gheorghiu-Dej avea o poziţie îndeajuns de solidă încât să-și permită să se folosească selectiv de politicile lui Hruşciov. Pe de o parte, a consolidat independenţa economică a ţării faţă de Uniunea Sovietică, îndreptând comerţul spre Occident. Pe de altă parte, a continuat dezvoltarea unui sistem represiv dominat de Securitate, poliţia secretă înfiinţată în 1948 cu ajutorul Uniunii Sovietice. Pe aceasta se baza Gheorghiu-Dej pentru a insufla teama în rândul populaţiei[3].

De asemenea, a extins şi propriul cult al personalităţii. Pe măsură ce portretele lui Stalin erau date jos, cele ale lui Gheorghiu-Dej erau ridicate în fiecare şcoală, fabrică sau birou. Ziarele publicau fotografii cu ţărani care, adunaţi în jurul unui

aparat de radio, ascultau transmisiunile în care acesta vorbea. A străbătut toată ţara, peste tot fiind aclamat de poporul său, în timp ce tovarăşii lui se pierdeau în fundal[4].

Ceauşescu a urcat treptat către vârful partidului, străduindu-se cât mai mult să intre în graţiile lui Gheorghiu-Dej. Îi ataca vehement pe adversarii regimului, îi hărţuia pe intelectualii care aduceau critici şi ajuta la implementarea colectivizării forţate la sate. Ceauşescu era un subaltern dedicat, modest, muncitor şi loial. Asemenea maestrului său, condamna dependenţa ţării faţă de Kremlin, dar ţinea să păstreze structurile rigide ale statului monopartid stalinist.

În 1954, Gheorghiu-Dej avea îndeajuns de multă încredere în Ceauşescu încât să îi dea în grijă secretariatul Comitetului Central. Toate numirile treceau prin biroul său. Aşa cum a procedat şi Stalin la începutul anilor 1920, Dej s-a preocupat de soarta acoliţilor săi, asigurându-le poziţii la vârf[5].

Gheorghiu-Dej a murit în 1965. Conducerea era divizată în privința viitorului parcurs al destalinizării. Gheorghe Apostol, despre care se zvonea că ar fi fost ales ca succesor de Gheorghiu-Dej pe patul de moarte, era văzut ca fiind prea apropiat de Uniunea Sovietică. În schimb, Gheorghe Maurer, un vechi şi respectat lider de partid, i-a coalizat pe membrii conducerii în jurul lui Ceauşescu. Acest tânăr mărunt, limitat de lipsa oricărui har oratoric sau a abilităţilor de organizare, părea să fie un ideal conducător de faţadă al partidului[6].

Timp de doi ani după ce a fost ales secretar general în martie 1965, Ceauşescu a aşteptat răbdător, îndeplinindu-şi îndatoririle de purtător de cuvânt al unei conduceri colective. Dar a exploatat la maximum această poziţie, vorbind mulţimilor, vizitând fabrici şi stabilind legături cu armata şi forţele de securitate. Călătoriile în străinătate în care a reprezentat partidul au fost pe larg relatate în presă. A căpătat şi o atitudine sfidătoare, reuşind să provoace rumoare la Moscova de fiecare dată când invita conducători care nu erau de partea Uniunii Sovietice. Zhou Enlai a fost întâmpinat cu braţele deschise în 1966, la fel şi viitorul preşedinte Richard Nixon în 1967.

Pe 26 ianuarie 1968 Ceauşescu împlinea cincizeci de ani. Prudent, nu voia să lase impresia că urmăreşte să inaugureze

un cult al personalității. Cu toate acestea, în perioada aceea au fost publicate două volume conţinând discursurile sale, care au fost primite cu mult entuziasm. Colegii săi, în special Apostol şi Maurer, abia aşteptau să îi înalţe osanale[7].

Trei luni mai târziu, în aprilie 1968, Ceauşescu s-a simţit îndeajuns de sigur pe propria poziţie ca să se întoarcă împotriva maestrului de odinioară, denunţându-l pe Gheorghiu-Dej pentru arestarea, judecarea şi executarea unor membri loiali partidului. Această mişcare i-a permis să îl elimine pe unul dintre principalii săi adversari, Alexandru Drăghici, care fusese şef al poliţiei secrete pe vremea lui Dej. Dar cazul lui Lucreţiu Pătrăşcanu, executat cu câteva zile înainte ca Ceauşescu să se alăture Comitetului Central în 1954, implica vechea gardă în toată componenţa ei. Toţi erau acum înfieraţi şi obligați să plece capul[8].

Momentul de glorie al lui Ceauşescu a venit în timpul verii, când Uniunea Sovietică a invadat Cehoslovacia pentru a reprima revolta împoriva comunismului. Trupe din Bulgaria, Polonia şi Ungaria au oferit sprijin, dar din partea României nu a venit niciun ajutor. În timp ce tancurile intrau în Praga, Ceauşescu a convocat o mare adunare în Piaţa Palatului, în faţa Comitetului Central. A ţinut un discurs înflăcărat, condamnând acţiunile lui Leonid Brejnev şi considerându-le „o mare greşeală şi o primejdie gravă pentru pacea în Europa”. A devenit peste noapte erou naţional, iubit pentru promisiunea că niciunei puteri nu i se va permite „să încalce teritoriul patriei noastre”[9].

Ceauşescu poza în eroul neînfricat, cel care îndrăznise să înfrunte Uniunea Sovietică. Demnitarii străini şi-au manifestat în număr mare dorinţa de a-l întâlni, înfăţişându-l drept un susţinător al socialismului cu faţă umană. Richard Nixon, acum preşedinte al Statelor Unite, a avut parte de o primire fastuoasă în august 1969. Au fost publicate fotografii cu cel mai puternic om din lume aplecându-se spre Ceauşescu, care stătea confortabil în scaun. „O fi el comunist, dar e comunistul nostru!”, a declarat Nixon ulterior[10].

Congresul partidului a fost convocat la trei zile după plecarea lui Nixon. Ceauşescu a introdus o modificare în statutul

partidului, impunând alegerea lui în mod direct de către membrii congresului. Aceasta însemna că nu mai putea fi înlăturat de Comitetul Central. Într-un şir nesfârşit de discursuri, delegaţii şi-au omagiat conducătorul. Din vechea gardă a mai rămas doar Gheorghe Maurer, care era în continuare numărul doi în partid, şi Emil Bodnăraş. Ceauşescu era liderul de necontestat, iar oamenii săi aveau în grijă toate organele de partid de la vârf[11].

Între iulie 1965 şi ianuarie 1973, Ceauşescu a făcut 147 de vizite rapide în toată ţara. Numai în ianuarie 1970 a vizitat patruzeci şi cinci de întreprinderi şi unităţi agricole – cel puţin aşa susţinea *Scânteia*, ziarul partidului. Fiecare dintre aceste vizite era planificată în cele mai mici detalii, urmându-se o coregrafie care nu prea a suferit modificări în anii ce au urmat. Îşi făcea apariţia o coloană de maşini decorate cu flori. Oamenii locului erau adunaţi de-a lungul străzii principale şi îşi întâmpinau conducătorul fluturând steaguri roşii. Copiii ofereau flori. Ceauşescu apărea la balconul clădirii din oraş unde se afla sediul central al partidului şi se adresa mulţimii, de cele mai multe ori ridicat pe un piedestal, pentru a părea mai înalt. Mulţimea îl aclama plină de entuziasm, cu poliţia secretă în fundal asigurându-se că toți intră în joc. Fiecare vizită era relatată pe prima pagină a tuturor ziarelor, contribuind astfel la imaginea lui de conducător omniprezent, în strânsă legătură cu poporul său. Prin urmare, oamenii au avut tendinţa de a-i învinovăţi mai degrabă pe subordonaţii lui decât pe el. „Dacă Ceauşescu ar şti ce se întâmplă, le-ar arăta el vânzătorilor”, şuşoteau ei în timpul penuriei de alimente[12].

Lui Ceauşescu îi plăceau ceremoniile atent repetate, dar nimic nu l-a pregătit cu adevărat pentru primirea de care a avut parte când a vizitat China şi Coreea de Nord în iunie 1971. La Beijing, întreaga conducere i-a întâmpinat pe el şi pe delegaţii săi direct pe pista aeroportului. De-a lungul străzilor, zeci de mii de oameni aclamau. În Piaţa Tiananmen a fost organizat în onoarea lui un amplu program coregrafic, cu sute de participanţi îmbrăcaţi în diferite culori care şi-au sincronizat

mişcările astfel încât să scrie următorul mesaj de întâmpinare: „Trăiască prietenia româno-chineză!”[13].

Ceauşescu a observat că peste tot oamenii munceau din greu. China părea să fie ţara din care lenea dispăruse. „Sunt foarte bine organizaţi şi foarte disciplinaţi”, remarca el. În a doua parte a călătoriei a vizitat Phenianul, care fusese reconstruit de la zero în urma dezastrului provocat de Războiul din Coreea. Oraşul avea clădiri mari, moderne. Magazinele erau bine aprovizionate. Agricultura şi industria erau în plină dezvoltare, graţie unui spirit care preţuia o economie independentă. Unitate, disciplină, autarhie, independenţă: toate aceste deziderate se uneau în momentul în care poporul se aduna în jurul conducătorului[14].

Asemenea lui Hitler în prima sa călătorie în Italia, Ceauşescu nu părea să înţeleagă că mai tot ce văzuse în China şi Coreea de Nord era o simplă punere în scenă. I-a acuzat până şi pe angajații ambasadelor din Beijing şi Phenian că au indus în eroare Comitetul Executiv când au raportat lipsuri majore, el personal nevăzând altceva decât bunăstare pentru toţi[15].

De cum s-a întors la Bucureşti, Ceauşescu şi-a lansat propria Revoluţie Culturală, de dimensiuni mai mici. Pentru câţiva scurţi ani după 1965, când apăruse în ochii tuturor drept un reformist, restricţiile ideologice ale erei staliniste fuseseră relaxate. Cenzura presei se mai atenuase, scriitorilor li se acordase o oarecare libertate. La televizor încă se mai difuzau emisiuni străine. Cu toate acestea, laţul rămânea destul de strâns, Ceauşescu subliniind în mod repetat că marxism-leninismul rămânea „numitorul comun al artei noastre socialiste”[16].

Aceste libertăţi limitate ajung acum la sfârşit. În China, Ceauşescu văzuse cum urmele vechii orânduiri fuseseră eliminate pe măsură ce fiecare aspect al culturii a fost reconstruit în direcţia trasată de revoluţie. Dorea acelaşi lucru şi pentru ţara sa. Pe 6 iulie 1971, a ţinut în faţa Comitetului Executiv un discurs care ulterior avea să fie cunoscut sub numele de Tezele din Iulie. A tunat şi a fulgerat împotriva „influenţei ideologiei burgheze şi ideilor retrograde”, solicitând

ca acestea să fie excluse din presă, emisiunile de radio şi televiziune, literatură, spectacole de operă şi balet. Glorifica realismul socialist şi pretindea ca toate domeniile să se conformeze acestei ideologii. Cultura avea să treacă printr-o revoluţie, devenind instrumentul ideologic prin care să fie modelat „omul nou”[17].

Conducerea a fost epurată; Ion Iliescu, promovat cu doar trei ani în urmă, a fost înlăturat din funcţie. Se pare că în timpul zborului de întoarcere avuseseră discuţii aprinse despre ceea ce văzuseră în Coreea de Nord[18].

Pe măsură ce ideile revoluţiei culturale erau puse în aplicare, se dezvolta şi cultul personalităţii. Chiar înainte de călătoria în Asia de Est, Ceauşescu îşi dorise să aibă un biograf la curte. A găsit un complice dispus să facă asta în persoana lui Michel-Pierre Hamelet, un jurnalist francez care lucra pentru *Le Figaro* şi care, în 1967, îl însoţise pe secretarul general al Partidului Comunist Francez într-o vizită în România. Hamelet a fost imediat fascinat de gazda sa: „M-au frapat focul din privire, energia psihică pe care o reflecta, zâmbetul ironic care-i lumina permanent chipul”. A revenit în România după câţiva ani şi i s-a acordat tot sprijinul necesar pentru redactarea biografiei. Volumul *Nicolae Ceauşescu* a apărut în 1971 în franceză, urmat de traduceri în română, maghiară şi germană în decursul aceluiaşi an.

Hamelet i-a creat lui Ceauşescu imaginea unui „umanist înflăcărat”, care anunţa nici mai mult, nici mai puţin decât „venirea unei noi ere” în care relaţiile sociale aveau să fie reconstruite conform noii ideologii. A fost un copil înzestrat, născut în sărăcie. A fost băiatul care se ducea la şcoală desculţ, prea sărac ca să-şi cumpere cărţi, dar mereu primul în clasă. Hamelet l-a intervievat pe învăţătorul lui, care şi-a amintit că băiatul excela la matematică, dar, mai mult decât orice, că era un bun prieten pentru colegii săi. Considerat de poliţie, la vârsta de şaisprezece ani, drept instigator periculos, a fost trimis în satul natal în cătuşe. Însă nimic nu l-a făcut să-şi abandoneze cauza. A devenit duşman al statului, un organizator hotărât al mişcării comuniste, un exponent înflăcărat al învăţăturilor marxist-leniniste[19].

Hamelet nu a fost singurul tocmit pentru a promova imaginea fiului de ţăran care prin muncă, curaj şi talent pur şi-a depăşit destinul potrivnic şi a devenit lider socialist. În 1972, Donald Catchlov a publicat la Londra *Romania's Ceauşescu*, propagând şi mai mult mitul lui Ceauşescu. Au urmat în 1973 *Ceauşescu* de Heinz Siegert în germană, iar în 1974 *Ceauşescu* de Giancarlo Elia Valori în italiană. *The Demi-God of Romania* a apărut în greacă în 1978[20].

Prin intermediul Secţiei de Propagandă şi Agitaţie, Ceauşescu aproba fiecare detaliu, până la numărul de exemplare ce urmau a fi tipărite. De obicei erau alocate fonduri generoase. În 1976, Mihai Steriade, autorul opusculului *Prezența și prestigiul unui umanist: Nicolae Ceauşescu*, a solicitat 8.000 de dolari pentru a „populariza România" în Belgia. Ceauşescu personal a rectificat suma, reducând-o la 5.000 de dolari[21].

Secţia de Propagandă şi Agitaţie, sau Agitprop, se asigura ca imaginea liderului să fie promovată peste graniţe şi prin alte mijloace. În 1971, de exemplu, a plătit aproximativ 5.000 de dolari ziarului italian *L'Unità* pentru a publica un supliment cu ocazia aniversării Partidului Comunist Român. Conţinea imagini ale lui Ceauşescu în postura de lider de talie internaţională, stând alături de Mao, Nixon şi de Gaulle. Nu era menţionat niciun lider sovietic[22].

Ceauşescu era conducătorul partidului şi şeful statului. Dar, spre deosebire de alţi dictatori, nu se mulțumea să deţină puterea în mod simbolic ca şef al statului și să exercite adevărata putere prin aparatul de partid. Autoritatea Consiliului de Stat a fost extinsă cu organizaţii separate conduse de Ceauşescu care ocoleau Consiliul de Miniştri. Una dintre acestea a fost Consiliul Apărării, iar alta – Consiliul Economic. În realitate, aceasta însemna că avea la dispoziţie atât statul, cât şi partidul şi că se putea folosi de unul împotriva celuilalt în caz că întâmpina vreo opoziţie. Nu numai că avea sub control toate pârghiile puterii, dar îşi aroga şi o poziţie de autoritate supremă în orice privință, de la vitrinele magazinelor la decoraţiunile interioare ale Teatrului Naţional din Bucureşti. Nu avea răbdare şi îi făcea o plăcere deosebită să remanieze aparatul

birocratic când politicile sale nu erau implementate îndeajuns de repede. Destul de des, Ceauşescu rotea cadrele între partid şi stat pentru a se asigura că nu creează nimeni un pol de putere. Toată această frenezie nu putea provoca decât şi mai multă confuzie şi ineficienţă[23].

Nimic nu părea să fie îndeajuns. În 1974, Ceauşescu a decis să îşi extindă poziţia de la preşedinte al Consiliului de Stat la preşedinte al republicii, ceea ce îi dădea puterea de a numi miniştri prin decret personal. În cadrul unei întâlniri de pregătire, subalternii s-au întrecut în a propune o ceremonie de inaugurare cât mai extravagantă. Emil Bodnăraş, vicepreşedintele Consiliului de Stat, a propus să se tipărească o ediţie specială a Constituţiei cu litere de aur. Altcineva a propus să se tragă o salvă de tun în semn de salut, dar Ceauşescu a refuzat cu modestie[24].

Pe 28 martie, după ce a fost ales preşedinte al României, aşa cum era de aşteptat, Ceauşescu a fost înscăunat cu toată pompa şi ceremonialul demne de un adevărat monarh feudal. Apogeul ceremoniei, difuzată la radio şi la televiziune, a fost prezentarea sceptrului prezidenţial. Salvador Dalí, renumitul pictor suprarealist, a fost atât de impresionat de eveniment, încât i-a trimis o telegramă de felicitare. Mesajul a apărut a doua zi în *Scânteia*, redactorul nepărând să înţeleagă ironia: „Apreciez profund actul dumneavoastră istoric de instituire a sceptrului prezidențial”[25].

În aceeași lună, Gheorghe Maurer, numărul doi în partid şi membru fidel, care încercase să aducă o notă de moderaţie, a fost eliberat din funcţie. Ceauşescu nu mai avea egali. O nouă lege a presei care impunea o cenzură şi mai zdrobitoare a textelor scrise a fost repede aprobată. Calomnia la adresa liderilor de partid a fost trecută în afara legii, ca de altfel orice critică adusă partidului. La finalul anului, Congresul al XI-lea al Partidului a creat un nou organ, concentrând toată puterea în Biroul Permanent al Consiliului Executiv. Asemenea altor organe statutare, funcţiona doar ca for consultativ, cei doisprezece membri ascultându-l pe Ceauşescu cu deferenţă. Pentru a marca momentul, *Scânteia* l-a prezentat pe lider ca

fiind „Iulius Cezar, Alexandru Macedon, Pericle, Cromwell, Napoleon, Petru cel Mare şi Lincoln”, desemnându-l drept „zeul nostru secular, inima partidului şi a naţiunii”. Ceauşescu a devenit Conducătorul, titlu derivat din verbul *a conduce* sau *ducere*, din latină. Asemenea Ducelui sau a Führerului, era Comandantul Suprem al naţiunii[26].

Ceauşescu era secretar general, preşedinte şi comandant suprem, dar râvnea să primească recunoaştere oficială şi ca ideolog de marcă. În 1968 au apărut două volume conţinând o selecţie a textelor şi discursurilor sale. Ritmul a fost accelerat în următorii ani, Agitprop propunând un plan de publicare în fiecare an, supervizat chiar de Ceauşescu. În 1971, discursurile i-au fost traduse în şase limbi, urmate de textele alese publicate în mod constant, care în 1976 erau traduse în numeroase limbi, de la italiană la chineză[27].

Subalternii din Comisia Ideologică a Comitetului Central s-au întrecut în a-l aclama ca pe „un mare gânditor al marxismului contemporan”, un ideolog strălucit care „a revitalizat şi a dezvoltat marxismul”. Ceauşescu era „marxism-leninismul în acţiune”. Autorii, oamenii de ştiinţă şi activiştii de partid erau obligaţi să folosească opera lui ca o importantă sursă de referinţă[28].

Textele lui Ceauşescu erau un amestec de idei contradictorii, dar concluzia e că a îmbrăcat comunismul în haine naţionaliste. Poza într-un apărător al valorilor naţionaliste, susţinând în acelaşi timp ideologia, pe care o numea „patriotism revoluţionar”. Înţelepciunea sa părea să atingă oamenii din întrega lume. Aşa cum observa premierul Manea Mănescu după o lungă călătorie în ţările asiatice, „Nicolae Ceauşescu se bucură de un imens prestigiu internaţional, stimă profundă şi respect pretutindeni, chiar şi în cele mai îndepărtate colţuri ale lumii, unde numele său a devenit simbol al patriotismului înflăcărat şi internaţionalismului, al luptei pentru independenţă şi suveranitate naţională”. Era lider al comunismului mondial, o figură internaţională a mişcării clasei muncitoare[29].

Cu ocazia împlinirii vârstei de șaizeci de ani, în 1978, întreaga naţiune îşi omagia conducătorul. Constantin

Pârvulescu îl considera pe Ceauşescu „cel mai popular conducător din întreaga istorie a poporului român”. În mesajul oficial, Partidul, Statul şi Poporul declarau că noua Epocă Ceauşescu creată de acesta întruchipa „o eră ce reprezenta cel mai prosper capitol din întreaga noastră istorie de o mie de ani, bogată în realizări şi mari succese”[30].

Din moment ce Nicolae Ceauşescu era ideologul-şef al naţiunii, cele mai importante centre educaţionale organizau ceremonii speciale pentru a recunoaşte şi celebra numeroasele sale realizări ştiinţifice. Se înmulţeau titlurile onorifice: o academie l-a numit doctor în economie, o alta doctor în științe politice. Încercarea sa de afirmare a suveranităţii României purta acum numele de Doctrina Ceauşescu, fiind astfel indirect desconsiderată ideea de suveranitate limitată, cunoscută ca Doctrina Brejnev, după numele celui care cu zece ani în urmă trimisese tancurile să înăbuşe revolta populară de la Praga. S-a organizat o expoziţie pentru a prezenta toate darurile primite de Ceauşescu în călătoriile sale peste hotare, ca expresie a marii preţuiri de care se bucura în calitate de om de stat de talie internaţională şi teoretician de seamă al marxism-leninismului[31].

Ceremoniile au durat trei săptămâni, cu poeme, cântece, piese de teatru, tablouri, busturi, tapiserii şi medalii. Numele îi era scris cu majuscule. El era făclia, purtătorul stindardului, steaua din ianuarie, cel mai înalt brad al ţării. Era un şoim. Era „măsura tuturor fiinţelor şi lucrurilor din această ţară binecuvântată numită România”. Era încarnarea aproape hristică a poporului, „trup din trupul poporului, suflet din sufletul poporului”[32].

Ceauşescu a primit pentru a doua oară râvnitul titlu de Erou al Republicii Socialiste România. Din Iugoslavia a sosit ordinul de Erou al Muncii Socialiste. Generosul Brejnev i-a acordat Ordinul Lenin. Dar toate aceste distincţii păleau în faţa recunoaşterii venite din Occident. La câteva luni după ziua lui, preşedintele american Jimmy Carter lua masa cu soţii Ceauşescu la Casa Albă. Dar, cu siguranţă, apogeul carierei sale a fost vizita la Palatul Buckingham din iunie 1978, organizată de

Sir Reggie Secondé, ambasadorul Marii Britanii în România. Secondé nu îşi făcea iluzii. Într-un memoriu confidenţial adresat Ministerului britanic al Afacerilor Externe, l-a caracterizat pe Ceauşescu drept „un dictator absolut, asemenea tuturor dictatorilor din ziua de azi”. Clasa politică aflată la putere în Londra l-a primit pe autocrat cu braţele deschise. Un disident român a încropit un protest de unul singur, dar poliţia l-a arestat în foarte scurt timp. Ceauşescu a însoţit-o pe regina Elisabeta a II-a în caleaşca regală, salutând mulţimile care îi aclamau, şi a primit Ordinul Bath. La Palatul Buckingham gardienii verificau mâncarea înainte de a-i fi servită. Toate evenimentele publice – mic dejunurile, mesele de prânz, de seară şi banchetele – au fost transmise fără întrerupere la televiziunea română. Cu această vizită tiranul îşi zdrobise toţi adversarii[33].

O oarecare rezistenţă a mai supravieţuit totuşi. Ion Mihai Pacepa, un influent general de Securitate, a fugit în Statele Unite câteva săptămâni mai târziu şi a distrus reţeaua de spionaj a ţării dezvăluind modul de lucru al acoliţilor lui Ceauşescu în ţară. Pacepa a fost condamnat la moarte *in absentia*, iar pe capul său a fost pusă o recompensă de 2 milioane de dolari. Ceauşescu devenea din ce în ce mai suspicios față de cei din jurul lui. Pe măsură ce cercul de apropiaţi se micşora, el se baza pe membrii familiei[34].

Pe primul loc se afla soţia lui, Elena, o femeie aspră, needucată, dar ambiţioasă şi hotărâtă, care îşi găsise inspiraţia în soţia lui Mao Zedong, în timpul călătoriei în China din 1971. Îl însoţea mereu pe Ceauşescu, apărea invariabil alături de el la congresele partidului, la ceremoniile de stat şi în timpul vizitelor oficiale atât în ţară, cât şi în străinătate. În câţiva ani a ajuns în vârful ierarhiei politice, alăturându-se în 1974 puternicului Birou Permanent al Comitetului Politic Executiv.

Elena avea acelaşi apetit pentru titluri şi onoruri ca şi soţul ei. În ciuda educaţiei minimale pe care o avea, oamenii i se adresau cu „academician doctor inginer Elena Ceauşescu”, iar ea poza în savant de prim rang al ţării. Până în 1977 a primit douăzeci şi patru de decoraţii străine, de la Ordinul Naţional al

Leopardului în Zair, Ordinul Drapelului Naţional în Coreea de Nord şi Ordinul de Orania-Nassau în Olanda, până la Ordinul Virtuţilor în Egipt. În 1975, Uniunea Sovietică i-a oferit o medalie pentru a marca a treizecea aniversare a victoriei asupra fascismului. Dar, oricât de impresionant ar fi putut părea portofoliul ei, pălea în comparaţie cu cel al soţului, care, până în 1977, adunase conştiincios aproximativ cincizeci de decoraţii internaţionale, inclusiv prestigioasa Legiune de Onoare a Franţei, precum şi nenumărate înalte ordine acordate de ţările comuniste[35].

În ianuarie 1979, la câteva luni după fuga lui Pacepa, Elena a preluat coordonarea Comisiei de Cadre a Comitetului Central, în sarcina ei căzând astfel pregătirea tuturor numirilor în funcţii de partid şi de stat. Acordarea noii funcţii a coincis cu aniversarea ei de şaizeci de ani, sărbătorită cu mare pompă pe parcursul a două zile, timp în care membrii partidului i-au înălţat osanale, elogiind-o pe Prima Doamnă şi numind-o „steaua care stă lângă altă stea pe bolta eternă a cerului”. Prima Doamnă şi-a preluat noua poziţie cu mare satisfacţie, insistând ca fiecare din cei 2,9 milioane de membri să fie cercetat îndeaproape, ceea ce însemna că întregul partid era pus sub supraveghere. Supunerea oarbă a devenit norma. Fraţii Elenei au primit poziţii importante în guvern, în timp ce fiul ei Nicu a fost promovat în Comitetul Central.

La momentul convocării celui de-al XII-lea Congres al Partidului din noiembrie 1979, ea devenise numărul doi. O voce solitară a avut curajul să-l înfrunte pe Ceauşescu. Constantin Pârvulescu, membru fondator al partidului, care cu un an în urmă îşi celebrase conducătorul, l-a acuzat pe Ceauşescu că urmărea gloria personală în detrimentul ţării, care se confrunta cu probleme reale. Membrii congresului l-au silit să tacă, lăudând popularitatea de care preşedintele se bucura peste hotare[36].

Dezvoltarea cultului personalităţii împiedica de fapt construirea unui pol de putere independent. În următorii zece ani, şi mai mulţi membri ai familiei au fost numiţi în funcţii. În momentul căderii regimului, în 1989, potrivit unor surse, nu

mai puţin de cincizeci de rude ale celor doi se aflau în poziţii influente[37].

Cu ocazia împlinirii vârstei de şaizeci de ani, în ianuarie 1978, Nicolae Ceauşescu a fost comparat cu câţiva eroi naţionali din trecut: Mircea cel Bătrân, Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul, domni ai Moldovei şi Ţării Româneşti în Evul Mediu.

Un alt model a fost Burebista, regele care a înlăturat pericolul celtic, a oprit înaintarea romanilor şi a unit triburile geto-dacice între 61 şi 44 î.Hr. Dacia a fost descrisă drept o civilizaţie unică situată în mare parte pe spaţiul actual al României. Asemenea lui Mussolini, Ceauşescu se considera reîncarnarea unei tradiţii vechi, glorioase. A privit în trecutul naţiunii, identificând legături între Regatul Daciei şi Republica Socialistă România, el fiind nici mai mult, nici mai puţin decât apogeul a mii de ani de istorie.

A 2050-a aniversare a fondării Daciei a fost sărbătorită cu mare fast pe 5 iulie 1980. Întregul eşalon superior al partidului a participat la ceremonii, care au avut loc pe Stadionul Republicii. S-au jucat piese alegorice şi s-au citit poeme. Ceauşescu era înfăţişat drept urmaşul direct al lui Burebista, care în scurt timp a devenit subiectul preferat al artiştilor din România. Chipul lui era pictat, sculptat şi tricotat, mereu sub forma unui profil nobil cu barbă. Filmul *Burebista* a fost evenimentul artistic al anului. Lingvişti, istorici şi arheologi au publicat volume savante despre daci[38].

Dar oamenilor de rând părea să le lipsească entuziasmul. Evitau manifestaţiile publice. Câţiva şi-au exprimat nemulţumirea faţă de regim, în ciuda omniprezenţei forţelor de ordine. „Ceauşescu e în bună parte discreditat în ochii populaţiei”, scria ambasadorul Franţei. Motivul era foarte clar. Peste tot erau cozi interminabile. La măcelărie se găseau doar slănină, crenvurşti, măruntaie şi labe de pui. Nu se găseau nici fructe, doar ceva mere în nord şi piersici în sud (dar nu şi invers). Vinul obişnuit se găsea doar pentru cei care luau masa în cele mai exclusiviste restaurante. Ţara se confrunta cu o criză energetică, deoarece industria petrochimică dezvoltată

fără măsură consuma cantităţi uriaşe de petrol. Pe străzile oraşelor, doar unu din trei becuri era aprins, în timp ce transportul public era oprit în zilele de duminică[39].

România a intrat într-o perioadă de recesiune economică severă. Punctul forte al doctrinei lui Ceauşescu era independenţa economică. Asemenea predecesorului său Gheorghiu-Dej, Conducătorul urma modelul stalinist chiar dacă se distanţa de Uniunea Sovietică. Dorind să dezvolte industria grea, s-a împrumutat masiv de la ţările occidentale pentru a putea importa tehnologia, echipamentele şi materiile prime necesare. Însă preţul petrolului a crescut foarte mult în timpul crizei energetice din 1979, ceea ce a dus la dobânzi mai mari care, la rândul lor, au forţat regimul să facă împrumuturi şi mai mari.

În 1981, când datoria externă ajunsese la aproximativ 12 miliarde de dolari, România nu mai putea face faţă plăţilor. Printr-o decizie de moment, Ceauşescu a hotărât să plătească întreaga datorie în cel mai scurt timp, impunând un program de austeritate. Importurile au fost oprite, iar exporturile au crescut. Livrările de carne către Uniunea Sovietică au fost mai mult decât triplate între 1983 şi 1985. Porumbul, fructele, legumele, vinul, toate erau direcţionate către pieţele externe. Alimentele erau raţionalizate, creându-se cozi pentru produse de bază, ca pâinea şi cartofii. Uneori, pentru pâine se foloseau şi amestecuri de făină cu nutreţuri pentru animale. Şi cantitatea de curent electric livrat a fost drastic redusă, oamenii fiind nevoiţi să stea pe întuneric şi să îndure frigul în timpul iernii. Nu mai era combustibil pentru tractoare[40].

Cu cât era mai mare sărăcia, cu atât se auzea mai tare propaganda. Pe măsură ce scădea nivelul de trai al populaţiei, cultul lui Ceauşescu devenea din ce în ce mai extravagant. Aniversările erau celebrate cu fast, ca un semn grăitor al disperării regimului. În 1982 a fost sărbătorită aniversarea vârstei de şaizeci şi patru de ani a lui Nicolae Ceauşescu, urmată de a şaptesprezecea aniversare a Congresului al IX-lea al Partidului, convocat în 1965. Câteva luni mai târziu, la aniversarea a şaizeci de ani de la înfiinţarea Uniunii Tineretului Comunist, membrii de partid şi oamenii de rând trebuiau să

preamărească „tinereţea revoluţionară” a Conducătorului. Un an mai târziu a fost a opta aniversare a alegerii sale în funcţia de preşedinte al României. Cu fiecare asemenea ocazie, din toate colţurile ţării soseau valuri de telegrame care îi mulţumeau Conducătorului pentru Epoca Ceauşescu şi Miracolul Românesc. Ceauşescu cerea în permanenţă dovezi ale recunoştinţei poporului pe care îl ducea la ruină. De asemenea, profita de aceste ocazii pentru a învinovăţi guvernul de toate lipsurile, absolvind partidul, dar şi pe sine de orice vină[41].

În iunie 1982, între câteva serbări, Conducătorul a prezidat Comisia Ideologică a Comitetului Central. Textele lui Nicolae Ceauşescu înlocuiau bibliografia marxist-leninistă, care nu mai era nici măcar pomenită[42].

Cultul a ajuns la apogeu cel mai probabil în 1985, când naţiunea a sărbătorit douăzeci de ani de existenţă a Epocii Ceauşescu cu concerte, festivaluri, conferinţe, ceremonii, toate atent repetate şi executate fără greşeală. Cu toţii îl aclamau pe „cel mai iubit fiu al poporului”. Se organizau în fiecare oraş expoziţii cu opera sa completă[43].

Portretul lui Ceauşescu, expus în instituţiile de partid şi de stat la scurt timp după întoarcerea din Coreea de Nord în 1971, putea fi văzut acum peste tot. Conform legii, acesta trebuia să se afle în şcoli, fabrici şi cazărmi, dar şi la punctele de control de la graniţă. Oamenii de rând aveau obligaţia să îi etaleze portretul în cadrul ceremoniilor publice, aniversărilor organizate de stat, manifestaţiilor şi vizitelor oficiale. Prin lege, portretul lui trebuia să apară pe prima pagină a tuturor manualelor şcolare, iar manualele pentru clasele primare trebuiau să conţină fotografia color a lui Nicolae şi a Elenei Ceauşescu. Din ordinul expres al Conducătorului, imaginea trebuia să îi prezinte pe soţii Ceauşescu „înconjuraţi de pionieri şi şoimi ai patriei”, elevi în uniformele celor două organizaţii obligatorii pentru copiii între patru şi paisprezece ani[44].

Televiziunea însemna un singur canal care transmitea emisiuni doar două ore pe zi. Jumătate din programul fiecărei zile era dedicat activităţilor şi realizărilor lui Ceauşescu. Sub supravegherea personală a Conducătorului, au fost introduse

programe speciale pentru marcarea anului 1985, cum ar fi „Al IX-lea Congres: Congresul noilor împliniri”; „Douăzeci de ani de realizări socialiste”; „Epoca Nicolae Ceauşescu” şi „Ştiinţa în Epoca Nicolae Ceauşescu”. Aceleaşi practici se regăseau şi în emisiunile de radio, laudele la adresa lui Ceauşescu plutind în eter toată ziua[45].

Prima pagină a ziarelor, care erau supravegheate îndeaproape, prezenta invariabil numeroasele realizări ale lui Ceauşescu. Prin lege, librăriile erau obligate să îi expună discursurile care, de la două volume modeste, ajunseseră în 1986 la impresionantul număr de douăzeci şi opt de tomuri considerabile. Chioşcurile de ziare ofereau selecţii mai modeste din operele sale. Magazinele de muzică puneau la dispoziție înregistrări ale discursurilor sale[46].

Până şi cea mai măruntă decizie trebuia să treacă pe la soţii Ceauşescu. O simplă redenumire a unei străzi trebuia aprobată de Nicolae, care scria „de acord” pe marginea solicitării. Când două echipe de fotbal urmau să joace, Elena hotăra dacă meciul avea să fie transmis sau nu la televizor. Orice detaliu ce ţinea de cultul Ceauşeştilor era hotărât de aceştia, inclusiv de câte ori pe zi le era menţionat numele, în transmisiuni. În schimb nu existau statui. Asemenea lui Hitler şi Duvalier, Ceauşescu a refuzat să i se ridice statui, cu excepţia unui bust de mari dimensiuni în satul natal. Când a fost întrebat de artişti dacă îl pot încorpora în cadrul unui monument ce urma să fie construit în Bucureşti, numit „Victoria Socialismului”, a refuzat în mai multe rânduri[47].

Ceauşescu avea în minte ceva cu mult mai mare. Cu ani în urmă, Phenianul, cu străzile sale drepte şi clădirile guvernamentale uriaşe, îi oferise imaginea utopiei comuniste: un oraş cu adevărat modern, golit de orice urmă a trecutului. Când cutremurul din 1977 a distrus zone întregi ale Bucureştiului, a văzut şansa de a construi o nouă capitală peste cea veche. În 1982 a început dărâmarea sistematică a centrului oraşului, anterior presărat cu case, biserici şi mănăstiri vechi de secole. În câţiva ani nu a mai rămas decât un deal golaş, dar şi acesta a fost nivelat pentru a face loc Casei Poporului, un

proiect faraonic pentru care zeci de mii de muncitori au lucrat neîntrerupt. Nu a fost niciodată finalizat. A fost construit Bulevardul Victoria Socialismului, lung de trei kilometri şi jumătate, lat de nouăzeci şi doi de metri şi flancat de blocuri cu apartamente de inspiraţie nord-coreeană[48].

La distanţă de doi kilometri, într-un alt cartier, era în plan construirea Muzeului Naţional de Istorie, din care a fost ridicată doar faţada. Un complex monahal din secolul al XVIII-lea aflat la marginea capitalei a fost dărâmat cu buldozerele pentru a face loc noului Palat de Justiţie, proiect care nu fost demarat niciodată.

Dorind să reconstruiască ţara după acelaşi tipar, Ceauşescu şi-a întins braţul mai departe de capitală, demarând un proiect căruia i-a spus sistematizare. Începută în 1972, această iniţiativă presupunea demolarea intenţionată a mii de sate, ai căror locuitori au fost obligaţi să se mute în apartamente de bloc prost construite, cele mai multe fără lifturi funcţionale sau apă curentă. Proiectul s-a stins odată cu criza energetică din 1979, deşi lipsa fondurilor nu a constituit niciodată un impediment pentru Ceauşescu. În 1988, în timp ce economia României se afla în cădere liberă, a reluat sistematizarea, stabilind demolarea a 7-8.000 de sate[49].

Un singur sătuc era prosper. În Scorniceşti, loc al pelerinajului naţional, o singură casă a scăpat de demolare, cea în care s-a născut Nicolae Ceauşescu. Satul se mândrea cu străzi pavate, case noi, un stadion încăpător, o fabrică model şi magazine ce păreau să fie aprovizionate în mod constant[50].

Securitatea înăbuşea orice semn de nemulţumire. Înarmaţi cu pistoale-mitralieră, securiştii puteau fi văzuţi pe toate străzile capitalei, iar în zona rurală în puncte de control aflate din cincisprezece în cincisprezece kilometri. O reţea de spioni şi informatori era răspândită în întreaga ţară.

Oamenii făceau ce li se cerea, dar nu din convingere. În 1985, ambasadorul Franţei a fost uimit să vadă o societate perfect înregimentată, golită de „orice urmă de afecţiune spontană la adresa conducătorului”. În cadrul manifestaţiilor, cei care se aflau în faţă, aclamându-l cu entuziasm pe lider, erau de cele mai multe ori agenţi de Securitate îmbrăcaţi în salopete de

muncitori. Oamenii de rând, aflaţi în spate, abia dacă ţineau isonul, volumul necesar fiind asigurat de difuzoarele din care răsunau ovaţii înregistrate dinainte[51].

În public oamenii îi înălţau osanale, dar în privat îl blestemau în barbă. Un observator a remarcat cum trecătorii se opreau ca să-l aplaude când ieşea să inspecteze un şantier în lucru. Din momentul în care pleca, insultele începeau să curgă. John Sweeney, un jurnalist britanic care a vizitat România în vara anului 1985, nota că „întreaga ţară era blocată într-o înverşunare mută, pasivă împotriva regimului". Ulterior şi el a aflat că niciunul dintre străinii care scriau despre România în acel moment nu putea surprinde întru totul viaţa chinuită a oamenilor de rând, din moment ce fiecare pas le era atent monitorizat de agenţii Securităţii[52].

Poate că cetăţenii detestau regimul, dar era puţin probabil să se ridice împotriva lui. Patru milioane de oameni dintr-o populaţie de douăzeci şi două de milioane erau membri de partid, ceea ce însemna că aproximativ unu din şase beneficia într-un fel sau altul de pe urma regimului, soarta lor fiind legată de Ceauşescu. Îl serveau, iar el îi sprijinea la rândul său, oferindu-le beneficii care îi făceau diferiţi de restul populaţiei[53].

În mod paradoxal însă, Uniunea Sovietică a fost cea care a făcut posibilă revolta populară. Ceauşescu a dezaprobat trimiterea de trupe în Cehoslovacia în 1968, creându-şi astfel imaginea omului care a îndrăznit să înfrunte Uniunea Sovietică. Din când în când îi desconsidera şi insulta pe ruşi, dar Moscova îi tolera apucăturile, din moment ce nu a reprezentat niciodată un pericol real. A rămas acelaşi comunist rigid, fidel doctrinei. Oamenii de rând ştiau însă foarte bine că Uniunea Sovietică continua să fie paznicul vigilent al socialismului şi că, potrivit Doctrinei Brejnev, Armata Roşie putea oricând să treacă graniţa şi să suprime orice revoltă. Teama de Brejnev era mai mare decât dispreţul față de Ceauşescu[54].

Ascensiunea la putere a lui Mihail Gorbaciov l-a pus pe Ceauşescu într-o lumină nouă. După ce în ianuarie 1987 susţinătorul perestroikăi a schiţat viziunea democratizării, Conducătorul a devenit apărătorul purităţii ideologice. A

respins reforma politică, etichetând-o drept simplă amăgire, jurând să urmeze „calea dreaptă către comunism”. În loc să relaxeze privaţiunile, a cerut un şi mai mare „spirit de sacrificiu”, impunând în scurt timp noi măsuri de austeritate. Acestea au făcut ca economia şubredă a ţării să depindă în şi mai mare măsură de Uniunea Sovietică[55].

Pe măsură ce îl primeau cu braţele deschise pe Gorbaciov, liderii occidentali nu au mai încercat să câştige bunăvoinţa lui Ceauşescu. Invitaţiile întârziau să mai apară. Vizitatorii veneau rar şi erau foarte puţini. Jurnaliştii străini au devenit din ce în ce mai vocali, dându-le curaj disidenţilor din ţară. În martie 1989, şase politicieni au publicat o scrisoare deschisă în care atacau cultul personalităţii pe care liderul îl instituise, precum şi constanta supraveghere a populaţiei. Printre semnatari se număra şi Constantin Pârvulescu, acum în vârstă de nouăzeci şi trei de ani. Acesta a fost reţinut, interogat şi pus din nou sub arest la domiciliu.

Sănătatea lui Ceauşescu era din ce în ce mai fragilă. Suferea de diabet, pe care nu l-a tratat ani în şir deoarece nu avea încredere în nimeni, nici măcar în propriii săi doctori. Avea încredere doar în soţia lui, şi ea nu doar extrem de suspicioasă, ci şi ignorantă. Însă amândoi erau convinşi că destinul i-a ales să îşi conducă ţara către glorie. Fără niciun contact cu realitatea, trăind perfect izolaţi, înconjuraţi de delatorii şi mincinoşii pe care îi promovaseră în funcţii de-a lungul anilor, până şi ei ajunseseră să creadă propaganda propriului cult[56].

În noiembrie 1989, la Congresul al XIV-lea al Partidului, Ceauşescu a fost reales, după cum era de aşteptat, în poziţia de conducător al Partidului Comunist Român. A profitat de această ocazie ca să critice aspru revoluţiile care înlăturau regimurile comuniste în Europa de Est. În iunie, sindicatul Solidaritatea câştigase alegerile în Polonia, ceea ce dusese la căderea partidului comunist câteva luni mai târziu. Gorbaciov nu a intervenit. În octombrie, Ungaria adoptase o serie de măsuri democratice care au dus efectiv la sfârşitul comunismului. Din nou, Gorbaciov a rămas tăcut[57].

Pe 17 decembrie, armata română a tras în mulţimea de demonstranţi de la Timişoara, unde guvernul ordonase

arestarea unui pastor care protestase împotriva sistematizării satelor. Această acţiune violentă a declanşat proteste în toată ţara. Pe 21 decembrie, Nicolae Ceauşescu a apărut în balconul sediului central al partidului din centrul Bucureştiului, flancat de întregul aparat de partid, pentru a se adresa oamenilor prezenţi la manifestaţia organizată în vederea sprijinirii regimului. Pentru prima dată mulţimea nu l-a ovaţionat. În câteva minute, cei aflaţi în spate au început să fluiere şi să huiduie. Şi-a ridicat braţul, lovind în mod repetat microfonul cu mâna în încercarea de a impune liniştea. Agitaţia a continuat. Ceauşescu privea stupefiat. Soţia lui s-a aplecat în faţă, mustrându-i pe participanţi: „Aşezaţi-vă liniştiţi! Staţi liniștiţi!”. Ceauşescu a decis să-şi continue discursul cu glas slab şi răguşit, încercând să-i împăciuiască pe demonstranţi şi propunându-le mărirea salariului minim. Dar vocea îi tremura. Cum frica nu mai exista, manifestaţia s-a transformat în revoltă.

Discursul a fost difuzat în direct. În momentul în care transmisia s-a întrerupt, toată lumea a înţeles că a început revoluţia. Oameni de pretutindeni s-au alăturat protestelor, atacând clădirea guvernului, distrugând portretele oficiale ale lui Ceauşescu şi dând foc cărţilor de propagandă. Ceauşescu le-a ordonat agenţilor de Securitate să lupte până la ultimul om. Aceştia au tras toată noaptea în manifestanţi, dar nu au putut stăvili valul revoluţionar.

A doua zi, armata s-a alăturat revoluţiei. Deoarece protestatarii începuseră să asedieze sediul central al partidului, Elena şi Nicolae Ceauşescu au fost obligaţi să fugă cu un elicopter, ajungând să aterizeze pe un câmp în afara capitalei. În cursul aceleiaşi zile au fost prinşi şi arestaţi. În ziua de Crăciun, Ion Iliescu, preşedintele Frontului Salvării Naţionale, organizaţie spontană formată din membri ai Partidului Comunist care se răzvrătiseră împotriva conducătorului, a înfiinţat în grabă un tribunal militar pentru a-i judeca pe Ceauşeşti. După ce s-a dat sentinţa de condamnare la moarte, cei doi au fost duşi într-o curte îngheţată şi puşi la zidul unei toalete. Ceauşescu se pare că a început să cânte *Internaţionala*. Prima Doamnă a strigat „Să vă ia dracu’ pe toţi” în timp ce erau puşi la zid şi apoi împuşcaţi[58].

8
Mengistu

În împrejurimile vechii capitale Aksum, unde în 1937 italienii au dezmembrat un obelisc enorm ca pradă de război, tancuri sovietice făcute scrum încă zac abandonate pe câmpiile pline de praf. Şi în alte părţi ale Etiopiei pot fi întâlnite monumente ruginite ce amintesc de un război civil care a luat aproape 1,4 milioane de vieţi. Vreme de aproape două decenii, Cornul Africii a fost devastat de o revoluţie care a dus la abdicarea împăratului în 1974.

Etiopia a fost un imperiu antic ce s-a convertit la creştinism în 330 d.Hr., la câteva decenii după Roma, pe măsură ce porturile de pe ţărmul Mării Roşii au început să servească drept sanctuare pentru credincioşii aflaţi în exil. Credinţa servea drept forţă unificatoare. La sfârşitul secolului al XIX-lea, împăratul Menelik al II-lea a lărgit imperiul, a transformat statul etiopian într-unul modern şi şi-a condus trupele la victorie împotriva Italiei. Victoria de la Adwa împotriva italienilor a făcut ca Etiopia să nu devină niciodată colonie, cu excepţia unei scurte perioade, între 1936 şi 1941.

Haile Selassie, încoronat în 1916, a deţinut puterea absolută timp de aproape şase decenii, un record pentru orice conducător de stat. Leul lui Iuda, Regele Regilor, Alesul lui Dumnezeu, el încarna voinţa divină. În Biserica Ortodoxă Etiopiană, autoritatea trebuia să fie exercitată exclusiv de sus în jos, iar el era în toate privinţele un autocrat, servindu-se de mijloacele puterii pentru a evita dezmembrarea imperiului – de multe ori prin forţă. Chipul său era pretutindeni – pe monede,

picturi, timbre, cărţi poştale şi fotografii, iar şcolile şi spitalele îi purtau numele. Spre deosebire de alte ramuri ale creştinătăţii, Biserica Ortodoxă Etiopiană nu a încercat niciodată să ţină sub control producţia de icoane[1].

În afara Etiopiei, Haile Selassie a fost adulat de rastafarieni, care au văzut în el întruparea lui Dumnezeu, acel Mesia care avea să ducă oamenii de culoare spre o eră a păcii şi prosperităţii. Dar el a rezistat oricărei reforme sociale, iar în deceniile de după al Doilea Război Mondial a devenit tot mai puţin dispus să se adapteze la lumea modernă. În 1973, o foamete neaşteptată a arătat că în zonele rurale domnea o sărăcie lucie. Nenumăraţi ţărani au murit de foame. Preţul alimentelor şi al combustibilului a explodat în oraşe, ducând la proteste. Disciplina în rândurile armatei a dispărut când mai multe unităţi s-au răzvrătit. În februarie 1974, revolta s-a răspândit şi a cuprins forţele navale, forţele aeriene şi poliţia, ajungând pe 1 martie şi la garda personală a dictatorului. Pentru a linişti armata, Haile Selassie a numit un guvern provizoriu care avea drept sarcină instituirea unei monarhii constituţionale[2].

În scurt timp, puterea a fost preluată de un grup de lideri militari cunoscut sub denumirea de *Derg*. Derg, care în amhară înseamnă „comitet”, e prescurtarea pentru Comitetul pentru Coordonarea Forţelor Armate, Gardienilor, Poliţiei şi Armatei Teritoriale, care fusese creat pentru cercetarea revendicărilor armatei. În realitate, era o juntă alcătuită în general din ofiţeri de rang inferior ce reprezentau diferite unităţi militare. Ofiţerii mai vechi erau ţinuţi de fapt deoparte, fiind consideraţi compromişi prin asocierea cu împăratul[3].

În iulie, Derg l-a demis pe prim-ministru. A desfiinţat Consiliul de Coroană al împăratului şi a început să-i aresteze pe rând pe membrii acestuia. Palatele au fost naţionalizate unul câte unul, laolaltă cu toate întreprinderile deţinute de familia regală. În seara zilei de 11 septembrie, Derg a difuzat la televiziunea națională un documentar despre foametea din zona rurală, presărat cu scene ce înfăţişau luxul în care trăia

familia regală. A doua zi, Haile Selassie a fost detronat, urcat într-un Volkswagen şi alungat din palat[4].

Sub sloganul „Etiopia înainte de toate”, Derg a numit iniţial în fruntea sa, pentru o scurtă perioadă, un general foarte respectat. Aman Andom era un eritreean favorabil negocierii unei înţelegeri cu Frontul de Eliberare a Eritreei, o organizaţie ce se reactivase după căderea imperiului şi care acum solicita independenţa poporului său. Eritreea, o vastă şi formidabilă provincie maritimă cu porturi de o importanţă vitală, se întindea pe sute de kilometri de-a lungul Mării Roşii. Ofiţerii inferiori din Derg au insistat ca trupele din regiune să fie echipate şi pregătite pentru o eventuală ofensivă majoră împotriva secesioniştilor.

Pe 23 noiembrie, Aman a fost eliberat din funcţie. Derg s-a folosit de ocazie pentru a scăpa de opozanţii cei mai proeminenţi. Şaizeci dintre foştii conducători militari şi civili au fost eliminaţi rapid în cadrul unei execuţii colective. Aman a murit într-un schimb de focuri cu trupele care fuseseră trimise să îl ridice de la domiciliu.

În locul lui, Derg l-a numit pe generalul Teferi Banti, un conservator înrăit în privinţa Eritreei. O figură publică mai maleabilă, apărea uneori însoţit de cei doi vicepreşedinţi ai săi, Atnafu Abate şi Mengistu Haile Mariam. Prima lor acţiune publică a fost să introducă un nou cod penal care a permis Derg să trimită în fața Curții Marţiale pe oricine îndrăznea să pună la îndoială sloganul „Etiopia înainte de toate”[5].

Dintre cei trei care conduceau Derg, Mengistu a fost probabil figura cea mai puţin impozantă. Circulau zvonuri cu privire la naşterea lui, iar o naştere este întotdeauna un eveniment important într-o societate feudală. Unii susţineau că mama lui, o servitoare de la curte care murise în 1949 când Mengistu avea opt ani, fusese de fapt fiica ilegitimă a unuia dintre consilierii împăratului. Alţii, observând nuanţa întunecată a pielii lui, susţineau că provenea mai degrabă dintr-o familie de sclavi din sud. Oricare ar fi fost adevărul, cu siguranţă nu era din rândul etnicilor amhari, populaţie predominantă în podişurile centrale ale ţării. A crescut slujind o familie nobilă, în umbra palatului imperial[6].

Mengistu avea o educaţie minimală şi şi-a urmat tatăl în rândurile armatei la câţiva ani după ce mama lui a murit. I-a atras atenţia generalului Aman Andom, care l-a luat sub protecţia sa. De la statutul de curier în biroul generalului, a ajuns până la gradul de sergent. După ce a absolvit cursurile unei academii militare, a fost repartizat unui comandant de divizie din Addis Abeba, dar a avut un episod de rebeliune ce l-a înstrăinat de superiorul său, care l-a descris ca fiind un provocator. În 1970 a fost trimis la Aberdeen Proving Ground din Maryland, Statele Unite, unde s-a pregătit suplimentar şi a dobândit o cunoaştere rudimentară a limbii engleze[7].

Deşi prefera să rămână în planul al doilea, în realitate Mengistu domina Derg. El a fost cel care a trimis soldaţii la locuinţa fostului său mentor şi s-a asigurat că revoluţia a devenit sângeroasă prin Masacrul celor Şaizeci. Tot Mengistu a proclamat „socialismul etiopian" în decembrie 1974. În câteva luni, zeci de companii au fost naţionalizate, în vreme ce pământurile au fost declarate proprietate publică. Feudalismul, a arătat Mengistu într-o adunare publică, avea să rămână de-a pururi o piesă de muzeu, întrucât o „nouă ordine" era pe cale să fie creată. Cincizeci şi şase de profesori şi studenţi au fost trimişi în zonele rurale pentru a „propovădui revoluţia"[8].

Derg conducea ţara de la Palatul Imperial, un enorm complex rezidenţial format din apartamente, săli şi capele şi situat pe unul dintre cele şapte dealuri care înconjoară Addis Abeba, cu acoperişuri roşii ce contrastează cu verdele stălucitor al pădurilor de eucalipt din apropiere. Se întâlneau în sala tronului, unde împăratul ţinuse în trecut ceremonii oficiale şi banchete regale. Într-o clădire alăturată, Haile Selassie își petrecuse ultimele zile sub arest. A murit în august 1973, în circumstanţe suspecte, la vârsta de optzeci și trei de ani, aparent din pricina unor complicaţii ale operaţiei de prostată. A circulat însă stăruitor zvonul că Mengistu ar fi avut grijă ca Selassie să fie sufocat cu o pernă. După mai mulți ani s-a descoperit că îngropase rămăşiţele împăratului sub podea şi își aşezase biroul deasupra lor[9].

Din palat, Derg conducea prin forţă şi teroare. La o lună după moartea împăratului, a declarat stare de urgenţă şi a interzis orice formă de opoziţie faţă de revoluţie, de la pancarte până la rostirea unor „cuvinte nelegiuite în public sau în oricare alte locuri”. A îmbrăţişat marxism-leninismul şi l-a impus în şcoli, fabrici şi instituţii publice. În zona rurală, unde majoritatea populaţiei era analfabetă, comisarii politici îi îndoctrinau pe ţărani şi îi sileau să se înscrie în cooperative agricole[10].

În septembrie 1976, Mengistu a fost atacat în timp ce se întorcea spre casă. Tentativa de asasinat a eşuat, dar el a sesizat imediat oportunitatea de a-şi elimina adversarii. A doua zi a apărut la o manifestaţie în piaţa centrală a oraşului, denumită Piaţa Revoluţiei, unde a subliniat necesitatea „sporirii vigilenţei pentru apărarea cuceririlor revoluţionare”. În săptămânile următoare, zeci de opozanţi au fost ucişi în acţiuni dure ale armatei. Departe de ochii lumii, au fost executaţi chiar şi unii membri Derg; din când în când, din Sala Tronului erau scoase discret cadavre[11].

Mengistu îşi trădase primul mentor, pe generalul Aman Andom. Pe 3 februarie 1977 s-a întors împotriva lui Teferi Banti, şeful nominal al Derg, acuzându-l că a organizat un puci contrarevoluţionar. Împreună cu alţi şapte membri Derg, Teferi a fost pus sub pază la Palatul Imperial. „Am să vă văd murind, dar voi nu veţi asista la moartea mea”, le-a spus el în timp ce erau duşi în subsolul palatului. Cei mai mulţi au fost împuşcaţi cu o armă cu amortizor, iar unii au fost strangulaţi. Dintr-un comitet care numărase iniţial peste o sută de oameni nu rămăseseră mai mult de şaizeci de membri[12].

Un anunţ lapidar şi înfiorător s-a auzit la Radio Etiopia. Mengistu era acum singurul conducător al Derg. Ambasadorul sovietic l-a felicitat personal a doua zi[13].

Mengistu era arhitectul Derg. Cu mult tact şi răbdare, transformase un grup haotic de ofiţeri de rang inferior într-o structură puternică aflată în fruntea revoluţiei. Lucrase discret vreme de trei ani, trăgând sforile pentru ca balanţa puterii să încline în favoarea lui. Ştia să aştepte, dar ştia şi să atace brusc. Una dintre cele mai importante trăsături ale sale era că ştia să-

şi ascundă setimentele. Părea umil când era cazul. Putea fi numai zâmbet dacă trebuia, iar vocea îi putea fi plină de sinceritate la nevoie. După cum a afirmat unul dintre admiratorii lui, era și apă, şi foc, și miel, şi leu[14].

Mengistu avea şi alte calităţi. Era înzestrat cu o memorie foarte bună şi nu uita niciodată un chip. Avea un enorm chef de muncă şi îşi pregătea în detaliu fiecare întâlnire. Era un vorbitor abil care ştia cum să manipuleze dispoziţia publicului şi cum să-l întoarcă în favoarea lui. Propunea o viziune atrăgătoare şi simplă a unei renaşteri naţionale şi a unei revoluţii sociale şi îşi presăra discursurile cu sloganuri marxiste rudimentare. Inspira încredere, în special ofiţerilor de rang inferior din Derg. „Când îl vezi, începi să crezi în el", şi-a amintit mai târziu unul dintre susţinătorii lui. Avea talentul de a-i asculta pe cei din jur, încercând constant să înţeleagă dinamica puterii din mediul său. Era un manipulator abil al oamenilor şi evenimentelor. Şi, mai presus de toate, era mai hotărât decât colegii săi din Derg[15].

Pe 5 februarie, Mengistu a apărut din nou în Piaţa Revoluţiei pentru a anunţa că un puci contrarevoluţionar fusese distrus în faşă. „Dușmanii se pregătiseră să ne mănânce la prânz, dar i-am mâncat noi la micul dejun", le-a spus maselor venite să-l asculte. La sfârşitul discursului a spart teatral o sticluţă cu cerneală roşie, declarând sfidător că avea să fie vărsat sângele tuturor celor care se opuneau revoluţiei. În ovaţiile celor adunaţi să-l asculte, a pledat pentru înarmarea celor asupriţi[16].

A urmat Teroarea Roşie. În decurs de câteva săptămâni au fost înarmate comitete urbane şi asociaţii ţărăneşti. Acestea au identificat adversari reali şi imaginari ai Derg, în special organizaţiile studenţeşti de orientare marxistă care îl concurau. Una dintre acestea era Partidul Revoluţionar al Poporului Etiopian, care iniţial s-a alăturat juntei, pentru ca apoi să acuze Derg de trădarea idealurilor revoluţiei. Tensiunile au degenerat într-un conflict deschis.

La Addis Abeba, casele erau cercetate una câte una. Câteodată, prezenţa unor aparate de fotografiat sau a unor maşini de scris era considerată o dovadă a activităţii de spionaj.

Suspecţii erau arestaţi cu sutele şi executaţi în împrejurimile capitalei. Printre ei se aflau şi copii, unii având nu mai mult de unsprezece ani. Trupurile lor puteau fi văzute abandonate în şanţuri. Alţii erau fugăriţi pe străzi şi împuşcaţi în miezul zilei. Medicii erau atât de înfricoşaţi, încât refuzau să-i trateze pe cei suspectaţi că ar fi „contrarevoluţionari”. Oricine putea deveni dușman al poporului, mai ales că oamenii se foloseau de teroare ca să-şi plătească poliţe şi îşi denunţau vecinii profitând de haosul politic[17].

Mengistu a ordonat televiziunii de stat să transmită imagini cu trupurile opozanţilor politici care fuseseră torturaţi până la moarte. Imaginile înfiorătoare care au fost urmărite de întreaga țară au servit drept dovezi ale determinării şi au avut rolul de a intimida o populaţie de treizeci şi două de milioane de oameni. Perioada cea mai grea a terorii a durat câteva luni, dar crimele au continuat câţiva ani, ducând numărul morţilor la câteva zeci de mii[18].

Chiar în timp ce lua astfel de măsuri în ţară, Mengistu încerca să-şi consolideze puterea curtând Uniunea Sovietică. În mai 1977 au fost întrerupte toate legăturile cu Statele Unite. Într-o demonstraţie dramatică a adeziunii la politicile Uniunii Sovietice, Mengistu a zburat câteva zile mai târziu la Moscova, unde a fost întâmpinat de o delegaţie de generali de rang înalt. Atnafu Abate, al doilea vicepreşedinte al Derg, și-a exprimat rezerva faţă de această abordare. A fost acuzat de crime împotriva revoluției şi executat mai târziu în acel an, Mengistu devenind liderul absolut şi de necontestat[19].

Uniunea Sovietică susţinea însă şi Somalia, o fâşie deşertică cu trei milioane de locuitori, sub comanda unei junte militare conduse de Siad Barre. Barre avea la rândul său o viziune privind crearea unei Somalii mai mari, care să cuprindă Ogaden, un platou cu dealuri aride şi desişuri de arbuşti aflat în estul Etiopiei şi care fusese cucerit de Menelik al II-lea în secolul al XIX-lea. Pe scurt, după al Doilea Război Mondial, regiunea respectivă a revenit Somaliei, dar Haile Selassie a reuşit să convingă Naţiunile Unite să permită revenirea ei în sânul imperiului etiopian.

În iulie 1977, simţind anumite slăbiciuni de-a lungul graniţei, Siad Barre a invadat Ogaden. Trupele lui au înaintat rapid în interiorul regiunii, locuită în mare parte de nomazi somalezi. Mengistu a fost forţat să riposteze şi să strângă rapid recruţi capabili să lupte. Barre depindea de Moscova, la fel ca Mengistu. Ambii au zburat la Moscova. Sovieticii au încercat să-i împace, dar când s-a dovedit că era imposibil, au decis în cele din urmă să intervină cu toată puterea în favoarea Etiopiei, o ţară cu o populaţie de zece ori mai mare decât a Somaliei. În decembrie au început să trimită la Addis Abeba, pe calea aerului, o cantitate enormă de echipamente militare, tancuri, arme, rachete, piese de artilerie, mortiere şi rachete balistice, împreună cu câteva mii de experţi sovietici şi cubanezi. Acest ajutor a înclinat balanţa în favoarea Etiopiei. În martie 1978, ultimele trupe somaleze s-au retras și astfel a luat sfârşit războiul din Ogaden.

Mengistu a început să-şi repare imaginea. În aprilie 1978 a vizitat Cuba, unde a fost aclamat de mii de oamenii aflați de o parte și de alta a şoselei de douăzeci și cinci de kilometri care lega aeroportul de principala casă de protocol, deşi întârziase trei ore şi ploua sporadic[20].

Unii observatori au văzut în acest eveniment începutul unui cult al personalităţii. Câteva săptămâni mai târziu, Mengistu a vizitat Ogaden, unde peste tot a fost întâmpinat de mulţimi imense. În Dire Dawa, un oraş care rezistase asaltului armatei somaleze, a fost întâmpinat de 100.000 de oameni „care cântau cu voioşie şi scandau sloganuri revoluţionare”. Ziarele erau pline de fotografii ale preşedintelui Mengistu primind buchete de flori de la copii, punând pietre de temelie sau trecând trupe în revistă. La plecare a fost însoţit de o fanfară, de o gardă de onoare şi de crema conducătorilor locali[21].

Mengistu şi-a creat o imagine luându-l ca model pe Fidel Castro, adoptând o mină obosită, ca după luptă, şi purtând cizme, beretă şi un revolver la şold. Şi-a luat titluri care să semene cu cele ale omologului său cubanez, fiind numit de presă „Conducător Suprem al Armatei Revoluţionare”, la care se adăugau titlurile de Preşedinte al Consiliului Administrativ Militar Provizoriu şi Preşedinte al Consiliului de Miniştri.

Poate cel mai important era faptul că imita gesturi imperiale. Palatul Imperial, unde îşi avea biroul, era întreţinut şi administrat de parcă Haile Selassie ar fi locuit încă acolo, cu gheparzi în lanț, statui de lei şi gărzi agresive. Darurile primite de Mengistu erau puse alături de cele cuvenite împăratului. Stătea singur pe un tron aurit aşezat pe un piedestal. Portretele lui le înlocuiseră pe cele ale împăratului, adeseori în aceleaşi rame cu coroana în partea de sus. Clădirile şi grădinile în care se puteau auzi răgetele leilor erau împrejumite cu grilaje de fier şi purtau litera etiopiană M, iniţiala regelui Menelik al II-lea[22].

În timpul împăratului, conducerea fusese mereu personalizată, ceea ce răspundea mult mai bine aşteptărilor populaţiei decât stilul anonim, misterios pe care-l abordase Derg în primii ani după revoluţie. De obicei, ziarele aşezau în colţul din stânga-sus fotografii cu împăratul primind vizitatori din alte țări sau grupuri de studenţi veniţi să îl asculte. Mengistu ocupa acum acelaşi loc[23].

La fel cum împăratul îşi ţinuse în priză guvernatorii provinciilor călătorind în permanenţă prin toate colţurile regatului, Mengistu străbătea şi el întreaga ţară. În primele luni ale anului 1979 a vizitat regiunile din sudul şi din vestul ţării. Reprezentanţii locali se întreceau cu fiecare ocazie în a-i aduce laude conducătorului. Negussie Fanta, guvernatorul regiunii Welega, a ridicat în slăvi „călăuzirea înţeleaptă şi prevăzătoare" a lui Mengistu. Asemenea împăratului, conducătorul suprem dădea cu generozitate sfaturi, oferind „consiliere revoluţionară confidenţială" deopotrivă oficialilor locali, directorilor de spitale, experţilor în agricultură şi directorilor de întreprinderi[24].

Toate aceste atitudini servile erau motivate de frică. Era un fapt cunoscut că Mengistu vizita trupele pe front pentru a-şi umili generalii, pentru a le lua medaliile şi a-i degrada cu o treaptă sau două în faţa propriilor soldaţi. Câţiva au fost chiar executaţi pe loc[25].

În 1979, fiecare vizită ajunsese să însemne un ritual foarte bine exersat. Prezenţa era obligatorie pentru populaţia locală, oamenii fiind puşi să scandeze, să strige urale şi să-i poarte

portretul. Mengistu cobora din cer, adus de elicopter, în timp ce fanfara interpreta cântece revoluţionare. Când a vizitat o fabrică de tractoare din Gojam, la șase sute de kilometri de capitală, crainicul a anunţat sosirea „tovarăşului Mengistu, conducătorul nostru revoluţionar şi vizionar”. Copiii i-au oferit flori. Mengistu a vizitat fabrica, apoi cantina. Peste tot a văzut portrete ale lui. S-au rostit discursuri, s-au strâns mâini, s-au făcut cadouri şi fotografii. Uneori se recitau şi poeme. Pe când se afla la o mănăstire de importanţă istorică din Tigray, un preot a compus următoarele versuri: „Iată cum vine steaua întunecată;/ Străluceşte ca un răsărit şi luminează ca un soare./ Steaua întunecată vine ca o stea căzătoare”[26].

Din 1974, Mengistu ucisese zeci de membri Derg. Cei care supravieţuiseră trăiau în frică. El însă se întreba care dintre ei aveau de gând să se ridice împotriva lui. Nu se putea baza niciodată în totalitate pe loialitatea lor, după cum şi ei erau pe deplin conştienţi de intenţiile conducătorului. Toţi ştiau din experienţă că putea să le fie cel mai bun prieten dimineaţa şi să-i distrugă în seara aceleiaşi zile. Indiferent dacă în realitate îl admirau sau nu, cu toţii erau obligaţi să-l aclame în public. Toţi deveniseră nişte mincinoşi, ceea ce făcea ca organizarea unei lovituri de palat să devină mult mai dificilă.

Membrii Derg învăţaseră să nu îl contrazică pe Mengistu, răspunzând în schimb cu replici din discursurile sale. O cărticică cu o selecţie de citate circula în cercuri restrânse. Devenise un obicei ca orice informare publică să fie începută cu citate care dovedeau înţelepciunea lui Mengistu. La anumite ocazii importante, unuia dintre cei care scriau discursuri pentru Mengistu, Baalu Girma, i se cerea să producă texte care să se potrivească cu evenimentul respectiv. Jurnalist cu masterat la Michigan State University, Baalu scrisese discursuri pentru împărat. A devenit secretar permanent al Ministerului Informaţiilor în 1977, asigurându-se că laudele aduse conducătorului suprem ajungeau în toate colţurile ţării[27].

În primii ani ai revoluţiei, Mengistu împiedicase tipărirea şi expunerea portretelor lui Aman Andom şi Teferi Banti, cei doi conducători ai Derg. După victoria din războiul din Ogaden, portretul lui a ajuns în fiecare birou guvernamental, în fiecare

birou obişnuit, în fiecare uzină şi întreprindere privată sau de stat. Putea fi văzut chiar şi în restaurante şi baruri. Totul se baza pe frică. Cadrele locale trebuiau să se asigure că portetele ajungeau peste tot şi aveau liste cu instituţiile care nu reuşeau să îndeplinească ordinele[28].

Tabloul lui Mengistu, alături de potretele lui Marx, Engels şi Lenin, era purtat la adunările populare, care au fost organizate în mod regulat începând cu 1976. Evenimentul cel mai important al calendarului revoluţionar era Ziua Revoluţiei, instituită şi ca zi naţională, care se întâmpla să coincidă cu a doua zi a calendarului etiopian, căzând fie pe 11, fie pe 12 septembrie. În trecut, mulţimi de oameni veneau la Addis Abeba cu ocazia sărbătorilor religioase. Acum erau mobilizaţi de comitetele locale, iar cei care nu mergeau erau amendaţi. Totul era minuţios pus în scenă, oamenii fiind obligaţi să mărşăluiască şi să se deplaseze cu care alegorice prin faţa lui Mengistu, care îi privea de pe tronul său aurit ridicat pe un soclu în Piaţa Revoluţiei. Erau îmbrăcaţi predominant în roşu, cu stele, pancarte, secere şi ciocane peste tot. În 1977, la eveniment au participat 150.000 de oameni. La sfârşitul discursului preşedintelui, dintr-un tun au țâșnit în aer afişe care au aterizat ataşate de mici paraşute, în timp ce avioanele survolau mulţimea[29].

Ca în aproape orice alt regim marxist-leninist, a doua zi ca importanţă era 1 Mai. Dar existau şi alte ocazii, decise de bunul-plac al conducătorului. Întruniri publice pentru unitate, în cinstea victoriilor, în cinstea războaielor sau a păcii aveau loc cu o frecvenţă deprimantă. În 1979, 20.000 de copii au fost forţaţi să mărşăluiască prin faţa lui la Addis Abeba, cu ocazia Anului Internaţional al Copilului. În timpul liber, Mengistu obişnuia să se distreze pe seama soldaţilor săi la Palatul Imperial, punându-i să prezinte armele şi să mărşăluiască în zona rezidenţială[30].

În 1979, Etiopia nu avea nici Constituţie, nici parlament şi nici vreun partid. Toată puterea era efectiv concentrată în mâinile lui Mengistu, care se baza pe Derg. La rândul său, Derg se baza pe aproximativ 280.000 de soldaţi, ca şi pe o reţea laxă

de comitete urbane şi asociaţii ţărăneşti. Dar ceea ce lipsea era o organizaţie loială şi disciplinată capabilă să instaureze o adevărată dictatură a proletariatului şi să ghideze ţara în drumul ei spre socialism[31].

În decembrie 1979, Mengistu a fondat o organizaţie pregătitoare numită Comisia pentru Organizarea Partidului Muncitoresc din Etiopia (COPWE), al cărei scop era răspândirea marxism-leninismului şi construirea de la zero a unui partid de avangardă după modelul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Mengistu era responsabil de stabilirea regulilor şi condiţiilor de recrutare şi numea personal fiecare membru al Comitetului Central, al Comitetului Executiv (echivalentul Biroului Politic) și al Secretariatului. Toţi membrii erau susţinători fideli, unii îi erau chiar confidenţi apropiaţi. Niciunul nu avea un număr semnificativ de suporteri, iar câţiva dintre ei nu se bucurau de încredere pentru că îşi trădaseră tovarășii în timpul Terorii Roşii. În calitate de preşedinte, Mengistu media între comisie şi guvern. Membrii comisiei au jurat „să ia toate măsurile necesare pentru a evita situaţiile care puteau pune în pericol revoluţia”. Una dintre primele măsuri pe care le-au luat a fost interzicerea celorlalte organizaţii politice[32].

În primii ani, comisia a construit peste 6.000 de celule, observând cu atenţie fiecare potenţial candidat. La fel ca în cazul Comitetului Central, fiecare celulă era dominată de membri ai armatei şi ai poliţiei. Exista, desigur, şi un preţ care trebuia plătit. Cum loialitatea conta mai mult decât convingerile, majoritatea membrilor nu aveau decât o spoială de marxism-leninism. Erau trimişi în Uniunea Sovietică sau în Europa de Est ca să înveţe bazele doctrinei, dar rămâneau „în mare parte inocenţi în chestiuni de ideologie”, pentru a-l cita pe istoricul Christopher Clapham[33].

Comisia îşi impusese controlul asupra fiecărui organ al autorităţii, inclusiv asupra comitetelor urbane şi asociaţiilor ţărăneşti. S-au înfiinţat noi organizaţii care le copiau pe cele ale Uniunii Sovietice, de la Asociaţia Femeilor Etiopiene

Revoluţionare până la Organizaţia Tineretului Revoluţionar din Etiopia.

Pe măsură ce comisia îşi extindea puterea, erau puse în practică programe tot mai radicale în numele socialismului. Mengistu nu avea nevoie de Marx ca să înţeleagă că prin colectivizare putea obține mai mult pentru sine din mediul rural. În decurs de câţiva ani, aproximativ şapte milioane de gospodării au fost organizate în asociaţii ţărăneşti, care acum erau organe ale statului. Ele impuneau anumite cote de cereale ţăranilor, obligându-i să-şi vândă recoltele statului la preţuri stabilite de stat. Îi taxau fără scrupule şi îi obligau să lucreze fără a fi plătiţi în proiecte de infrastructură departe de casă. I-au făcut să depindă de stat[34].

În cele din urmă, în mai 1982, *Das Kapital* a fost tradus şi publicat în limba amhară. O jumătate de an mai târziu est-germanii au donat un bloc gigantic de granit roşu înfăţişându-l pe Karl Marx, ca să vegheze intrarea Universităţii din Addis Abeba. A urmat Lenin, în 1983; statuia, produsă pe scară largă în Uniunea Sovietică şi având şapte metri înălţime, a fost adusă să vegheze în faţa Comisiei Economice a Naţiunilor Unite pentru Africa, cu privirea fixând hotărât orizontul şi cu un picior gata să păşească curajos spre viitor[35].

După cinci ani de pregătiri, Mengistu a simţit că ar fi timpul să întemeieze Partidul Muncitoresc din Etiopia. Un nou capitol din Revoluţia Populară a fost scris în iulie 1984, când filiale ale partidului au fost fondate în provincii, toate având rolul de a aclama „conducerea vitală şi hotărâtă” a lui Mengistu. Portretul lui stătea acum în mijloc, cu Marx, Engels şi Lenin în stânga şi cu o stea roşie în dreapta[36].

Evenimentul propriu-zis a fost programat să coincidă cu cea de-a zecea aniversare a revoluţiei, în septembrie 1984. Mengistu vizitase Phenianul cu doi ani înainte şi era hotărât să atingă nivelul de grandoare cu care nord-coreenii îşi sărbătoreau ziua naţională. S-a întors de la Phenian cu o echipă de consilieri, care au pregătit capitala pentru eveniment, ridicând sute de arcuri de triumf, obeliscuri şi panouri ce proslăveau marxismul şi pe Mengistu. Toate reclamele comerciale au fost înlocuite cu

uriaşe sloganuri revoluţionare întinse pe fiecare clădire modernă. Mahalalele erau ascunse vederii prin kilometri întregi de garduri metalice vopsite obligatoriu în roşu[37].

O enormă sală de congrese a partidului, construită în stilul atât de drag dictatorilor comunişti, a fost deschisă cu o săptămână înainte de eveniment. În 1979, comisia se mutase într-o clădire elegantă în stil art deco care anterior fusese ocupată de Parlament. Faţada a fost văruită într-un roşu cărămiziu, iar pe porţile metalice au apărut o seceră şi un ciocan. Prin contrast, noua clădire se înălţa ca un omagiu adus cuceririlor revoluţionare. În sala principală, fiecare dintre cele 3.500 de fotolii era dotat cu cele mai noi sisteme de traducere simultană. Totul, cu excepţia gardului de piatră ce împrejmuia clădirea, fusese comandat şi produs în Finlanda după cele mai riguroase specificaţii tehnice. Factura fusese plătită cu bani gheaţă[38].

La prima întrunire, care a avut loc pe 10 septembrie, Partidul Muncitoresc din Etiopia l-a ales în unanimitate pe „conducătorul vizionar” în funcţia de secretar general al Comitetului Central şi şi-a îndemnat membrii să activeze sub sloganul „Înainte sub conducerea revoluţionară a tovarăşului Mengistu Haile Mariam”. Un membru al Biroului Politic a citit solemn o biografie a preşedintelui, comparând viaţa „salvatorului Etiopiei, măreţ şi generos”, cu a doua venire a lui Hristos. Mengistu, care verificase atent fiecare cuvânt din discurs, a mormăit tot timpul cu modestie, sugerând că nu merita toate acele laude[39].

Și mai impresionant decât sala congresului era monumentul Tiglachin sau Monumentul Luptei Noastre, o stelă care se avânta spre cer proiectată de nord-coreeni. Era înalt de cincizeci de metri şi avea în vârf o stea roşie. Pe două laturi ale stelei, reliefuri de bronz laborios sculptate reproduceau scene din istoria revoluţiei, de la căderea împăratului până la Mengistu Haile Mariam conducându-şi poporul spre viitorul socialist[40].

La începutul lui septembrie, toate străzile importante din Addis Abeba au fost închise pentru câteva zile, în vreme ce

consilierii nord-coreeni instruiau mulţimi pentru viitoarele parade. Oamenii care nu reuşeau să ajungă sau să mărşăluiască la comandă erau bătuţi, închişi sau înfometaţi, în vreme ce alimentele începeau să fie raţionalizate.

Marele eveniment a avut loc de Ziua Naţională, când peste 70.000 de studenţi, ţărani şi militari au mărşăluit prin faţa tribunei oficiale din Piaţa Revoluţiei, purtând tablouri ale lui Marx, Lenin sau Mengistu şi strigând sloganuri revoluţionare: „Înainte sub conducerea revoluţionară a tovarăşului Mengistu Haile Mariam”. Mengistu însuşi s-a ridicat pentru a fi aclamat. Într-o demonstraţie de forţă militară, sute de tancuri, transportoare blindate pentru trupe şi lansatoare de rachete au defilat prin piaţă. Dar elementul care a atras probabil cel mai mult atenţia a fost o statuie gigantică a lui Mengistu, cu pumnul strâns ridicat în aer. Era împodobită cu un alt slogan: „Fără călăuzirea înțeleaptă şi revoluţionară a preşedintelui Mengistu Haile Mariam, lupta noastră nu va fi încununată de succes!”[41].

La câţiva ani după revoluţie fuseseră îndepărtate toate obiectele religioase de la Muzeul de Etnologie, deşi au apărut puţine exponate care să vorbească despre noul regim. Cu ocazia celei de-a zecea aniversări a fost deschisă o expoziţie specială, care prezenta o viziune unificată asupra trecutului. Din vremuri străvechi şi până la bătălia de la Adwa şi alungarea împăratului, faptele erau prezentate în cadrul unei naraţiuni unitare, o poveste despre progres şi mântuire care culmina cu figura lui Mengistu[42].

După toate estimările, manifestaţiile au costat undeva între 50 şi 100 de milioane de dolari[43]. Chiar şi înainte de începerea lor, milioane de oameni sufereau de foame. Etiopia era o ţară săracă, iar economia socialistă rigidă nu o ajuta deloc. Recrutările forţate şi războiul civil subminaseră şi mai mult o zonă rurală şi aşa fragilă. Producţia de cereale *per capita* scăzuse cu 15% între 1974 şi 1984, deşi cantitatea de grâne rechiziţionate crescuse pentru a susţine un buget militar tot mai solicitant. Primele semne de foamete au apărut în 1983, când anumite părţi ale ţării au început să sufere din pricina unei secete neaşteptat de severe. Până în vara anului 1984, doar

în regiunea Wollo au murit mii de oameni, iar oraşele erau sufocate de ţărani înfometaţi care cerşeau pe străzi sau aşteptau să moară la marginea terenurilor virane. Regimul muşamaliza criza, ducându-i pe reporterii străini să filmeze în cooperative agricole în care oamenii prosperau. Cum foametea afectase Nordul rebel, regimul a profitat de situaţie, lăsându-i să moară de foame pe cei care simpatizau cu rebelii. În momentul când Mengistu s-a adresat populaţiei (timp de cinci ore) în septembrie 1984, la a zecea aniversare a revoluţiei, în jur de şapte milioane de oameni se aflau deja la limita înfometării[44].

Foametea a atras atenţia opiniei publice internaţionale în octombrie 1984, după ce imagini tulburătoare ale unor copii costelivi cu perfuzii fuseseră difuzate de BBC. Acestea au dus la iniţierea unei campanii globale în care s-au strâns ajutoare de milioane de dolari. În februarie 1985, Mengistu a apărut în cele din urmă la televizor şi a spus că ţara lui se confrunta cu o criză gravă din cauza secetei. A propus o soluţie, care consta în strămutarea familiilor înfometate din Nord în câmpiile ceva mai fertile din Sud. Sub pretextul ajutorării celor aflaţi în nevoie, întregi populaţii rebele au fost deportate în colţuri îndepărtate ale ţării. Mai mult de jumătate de milion de oameni au fost strămutaţi, de multe ori sub ameninţarea forţei. Dar ceea ce era mai rău abia venea, pentru că relocarea a fost urmată de o altă schemă, numită „ruralizare". Nu era decât o colectivizare sub un alt nume, prin care gospodării care anterior fuseseră împrăştiate erau adunate în sate sistematizate în care statul controla totul. După majoritatea estimărilor, cel puţin jumătate de milion de oameni au murit de foame între 1983 şi 1985[45].

O mare parte din cantitatea de alimente primite ca ajutor a fost redirecţionată către armată. Ţara fusese în pragul războiului civil încă din 1977, cu un mare număr de mişcări de eliberare ce apăruseră imediat după revoluţie. Printre ele se aflau Frontul de Eliberare Oromo, Frontul de Eliberare a Poporului din Tigray şi Frontul de Eliberare din Afar, toate situate în Nordul arid al Etiopiei. Dar cel mai important duşman al Derg era Frontul de Eliberare a Poporului din Eritreea. La

apogeul războiului cu Somalia din vara anului 1977, Mengistu îndemnase la un „război popular total” împotriva oricărui agresor. După ce câştigase războiul din Ogaden cu ajutorul Cubei şi al Uniunii Sovietice, sperase să poată zdrobi definitiv mişcările secesioniste din Nord. Dar operaţiunea „Steaua Roşie”, o vastă campanie militară din 1982 care a implicat mai bine de jumătate din armata ţării, a fost un eşec total. Spre deosebire de podişurile din est, Nordul oferea condiţii ideale pentru luptătorii de gherilă, cu munţi înalţi, stânci înşelătoare şi câmpii dezolante pline de pietroaie[46].

Mengistu a condus personal operaţiunea, mutându-şi temporar cea mai mare parte a cabinetului la Asmara, capitala Eritreei. Dar aceleaşi calităţi care l-au făcut să preia conducerea Derg în primii ani ai revoluţiei lucrau acum împotriva lui. A pornit la luptă fără vreo strategie, bazându-se pe faptul că armatele lui vor triumfa doar prin numărul mare de soldați. Când trupele lui nu au reuşit să-i scoată pe insurgenţi din adăposturile lor din munți, şi-a acuzat generalii de incompetenţă şi trădare şi i-a executat arbitrar. Nu avea încredere în nimeni, aşa încât a înfiinţat o reţea de supraveghere formată din comisari politici. Din moment ce loialitatea era preţuită mai mult decât competenţa, linguşitorii şi oportuniştii au fost promovaţi[47].

Operaţiunea „Steaua Roşie” a devenit treptat un război de uzură, pe măsură ce sute de mii de bărbaţi şi băieţi erau recrutaţi cu forţa. Erau foarte prost hrăniți şi adeseori bătuţi înainte de a fi aruncaţi în bătălie împotriva unora dintre cei mai duri insurgenţi din lume. Pe la mijlocul anilor 1980, războiul civil şi foametea deveniseră caracteristici permanente ale regimului[48].

În ciuda unei armate de 300.000 de oameni şi a unui ajutor militar sovietic în valoare de 12 miliarde de dolari, regimul a început să se prăbuşească sub loviturile diverselor grupări rebele. În martie 1988, rebelii eritreeni au înregistrat o victorie decisivă la Afabet, un oraş-cheie cu statut de garnizoană din centrul Sahelului, fortificat şi plin de buncăre. A fost cea mai mare bătălie din Africa după El Alamein. În jur de 20.000 de

soldaţi au fost prinşi sau ucişi, iar asta a schimbat soarta războiului. Câteva luni mai târziu, pe când Mengistu se afla în Germania Democrată încercând să obţină şi mai multe arme, ofiţerii săi superiori au pus la cale un puci. Acesta a eşuat, dar a dus la creşterea numărului de dezertori din rândul soldaţilor. Când eritreenii au atacat portul Massawa de la Marea Roşie în februarie 1990, până şi Moscova şi-a pierdut încrederea şi a hotărât să se retragă din conflict, Gorbaciov îndemnându-l pe Mengistu să inițieze reforme.

Insurgenţii de toate felurile erau acum pe val, având în frunte Frontul de Eliberare a Poporului din Eritreea, care a ajuns în împrejurimile oraşului Addis Abeba la sfârşitul anului 1990. În lunile următoare, Mengistu a pierdut tot mai mult contactul cu realitatea, alternând în declaraţii între o atitudine sfidătoare și vagi trimiteri la o eventuală sinucidere. Pe 16 aprilie 1991 a vorbit la radio tunând şi fulgerând împotriva trădătorilor şi complotiştilor străini. Trei zile mai târziu a decretat mobilizarea generală, „pentru a apăra integritatea patriei-mamă". Cuprins de frenezie, s-a agăţat de toate titlurile sale şi a înlocuit câţiva dintre miniştrii principali, fără a obţine însă vreun folos din asta. Pe 21 mai s-a furişat în afara capitalei, s-a urcat la bordul unui mic avion şi a trecut graniţa, îndreptându-se spre Nairobi. De acolo a zburat în Zimbabwe, unde preşedintele Robert Mugabe i-a acordat azil[49].

În câteva săptămâni regimul s-a dizolvat. Chiar înainte ca Mengistu să fugă, puterea începuse să-i scadă pe măsură ce forţele rebele înaintau spre sud. Afişele i-au fost vandalizate, unele fiind ciuruite de gloanţe. Lenin a fost dărâmat de pe piedestal. Cuvintele sale au dispărut de pe frontispiciul ziarului partidului. În Piaţa Revoluţiei, sloganurile şi stelele au fost acoperite cu vopsea. Nimic n-a mai rămas în locurile unde cândva Mengistu îşi arătase puterea, cu excepţia unor eşafodaje ruginite[50].

Mengistu a lăsat în urmă o ţară devastată de război, foamete şi colectivizare; nu a lăsat instituţii sau o ideologie durabilă. Şi-a însuşit toată puterea, asigurându-se că nicio decizie nu era luată fără el. Chiar şi partidul pe care l-a construit cu atâta trudă nu a fost altceva decât un instrument al puterii personale.

Din moment ce Mengistu era întruparea revoluţiei, partidul a dispărut odată cu el.

Postfaţă

Într-un depozit administrat de primăria din Addis Abeba, Lenin stă întins pe spate, între buruieni şi canistre goale de ulei. Puţini mai vin să-l viziteze. Iar cei care o fac sunt avertizaţi de muncitori să nu îl trezească[1].

E mare şi greu, iar coborârea lui de pe piedestal a fost dificilă. A fost nevoie de maşini de mare tonaj, pentru că frânghiile n-au reuşit nici măcar să-l facă să tremure. Desigur, nu a fost singura statuie a lui Lenin care s-a prăbuşit. După căderea Zidului Berlinului în noiembrie 1989, Lenin a fost demontat de mii de ori, uneori atacat cu pietre sau decapitat, alteori lăsat în plata Domnului. Statuile altor tirani au fost distruse şi în alte părţi ale lumii. În Albania, mulţimile în delir au dărâmat statuia lui Enver Hoxha, cel care a condus ţara timp de patruzeci de ani. Decenii la rând, portretele, afişele, sloganurile, busturile şi statuile au fost la mare căutare, dar acum tendinţa se inversa.

Pe mulţi, asta i-a surprins. Se gândeau că dictatorii, la fel ca statuile lor, erau de neurnit. Părea că reuşiseră să ajungă la sufletele oamenilor şi că le modelaseră gândirea. Pogorâseră parcă o vrajă peste oameni. Dar n-a fost niciodată vorba de aşa ceva. A fost vorba de frică, iar când frica a dispărut, întregul edificiu s-a prăbuşit. În cazul lui Ceauşescu, căderea lui în faţa demonstranţilor adunaţi în faţa sediului partidului pe 21 decembrie 1989 poate fi urmărită minut cu minut. Dar a fost nevoie de câteva decenii pentru ca acea clipă să sosească.

Nu există cult care să nu implice frica. La apogeul secolului XX, sute de milioane de oameni nu aveau de ales şi trebuiau să îşi aclame conducătorii care-şi sprijineau puterea pe violenţă. Sub Mao sau Kim, luarea în derâdere a numelui conducătorului era suficientă pentru ca vinovatul să ajungă într-un lagăr de muncă. Refuzul de a striga, ovaţiona sau scanda la comandă putea să atragă pedepse grele. Sub Mussolini sau Ceauşescu, editorii primeau zilnic note informative în care era specificat ce anume trebuia scris şi ce era interzis. Scriitorii, pictorii şi poeţii tremurau numai la gândul că lauda lor nu ar fi părut suficient de sinceră.

Când se folosește sintagma „cult al personalităţii” pentru a caracteriza orice încercare de a glorifica un conducător, se banalizează ceea ce s-a întâmplat în dictaturile moderne. Când preşedinţi sau prim-miniştri aleşi în mod democratic au grijă de propria imagine ori se fotografiază în faţa unor copii care cântă pentru ei, îşi gravează numele pe o monedă de aur sau se înconjoară de linguşitori, ei nu fac decât teatru politic. Asta ne poate repugna, ni se poate părea narcisist sau chiar sinistru, dar nu avem de-a face cu un cult. Nici când unii discipoli pretind că şeful lor e un geniu nu este vorba de un cult. În prima etapă de formare a unui cult, un conducător

trebuie să aibă suficientă putere pentru a-şi domina opozanţii şi a-i obliga să-l salute în public. Dar în cazul unui cult al personalităţii dezvoltat pe deplin, nimeni nu mai poate şti cu siguranţă cine anume îl susţine pe dictator şi cine i se opune.

Un astfel de conducător este Kim Jong Un, care reprezintă a treia generaţie a familiei sale şi conduce Coreea de Nord din 2011. În 2015, după ce a executat 75 de oficiali de rang înalt, printre care câţiva generali şi pe unchiul său, a împărţit cercului de apropiaţi insigne cu chipul său. Statui dedicate familiei lui au fost ridicate în toate provinciile în acelaşi an. Asemenea lui Kim Ir Sen, Kim Jong Un merge peste tot prin ţară, oferind îndrumări la faţa locului în orice problemă, în vreme ce toţi cei din jur notează fiecare cuvânt. Merge ca bunicul său, zâmbeşte ca bunicul său, chiar arată ca bunicul său2.

Kim este doar unul dintre numeroşii dictatori care au prosperat după 1989, în ciuda răspândirii democraţiei în lume. Fiii lui Assad i-au călcat pe urme tatălui lor în anul 2000. Asemenea „umilului medic de ţară" François Duvalier, Bashar al-Assad s-a prezentat şi el la început drept un „oftalmolog paşnic". După care a pus bazele unei culturi a fricii, împânzind Siria cu imaginea sa, în vreme ce înăbuşea cu mână de fier orice rezistenţă3.

Au apărut noi dictatori. În primii ani ai secolului XXI, Turcia părea o democraţie în devenire, cu o societate civilă vibrantă şi cu o presă relativ deschisă. Apoi a apărut Recep Tayyip Erdoğan. Ales preşedinte în 2014, a început să-şi construiască imaginea de om de stat puternic. În 2016 s-a folosit de un puci ratat pentru a anihila opoziţia, suspendând, demiţând sau aruncând în închisoare zeci de mii de oameni, inclusiv jurnalişti, profesori universitari, avocaţi sau funcţionari publici. Şi în timp ce îşi epura adversarii se glorifica pe sine. Discursurile lui erau difuzate de mai multe ori pe zi la televiziune, chipul său se regăsea pe ziduri, în timp ce susţinătorii se uitau la el ca la un al doilea profet. Turcia este încă departe de a fi o dictatură de felul celor care au dominat secolul XX, dar şi acele dictaturi s-au consolidat în timp4.

În urma Revoluţiei Culturale, Partidul Comunist Chinez şi-a amendat Constituţia pentru a interzice explicit „orice formă de cult al personalităţii", făcând progrese lente, dar sigure către o mai mare responsabilitate. Dar regimul s-a întors apoi către dictatură. După ce Xi Jingping a fost ales secretar general al partidului în 2012, primul lucru pe care l-a făcut a fost să-i umilească şi să-i închidă pe unii dintre cei mai puternici rivali ai săi. Apoi a disciplinat sau a epurat sute de mii de membri de partid, totul în numele unei campanii împotriva corupţiei. Pe măsură ce regimul făcea eforturi concertate pentru a înăbuşi societatea civilă, mii de avocaţi, activişti pentru drepturile omului, jurnalişti şi conducători religioşi au fost arestaţi la domiciliu, exilaţi sau închişi5.

Aparatul de propagandă l-a idolatrizat sistematic pe Xi. Doar în capitala provinciei Hebei au fot instalate 4.500 de difuzoare în noiembrie 2017, înaintea unui congres important al partidului, care îi îndemnau pe oameni „să se unească strâns în jurul preşedintelui Xi". Partidul i-a acordat şapte titluri, cum ar fi Conducătorul creativ, Inima partidului, Slujitorul care urmăreşte fericirea poporului, Conducătorul unei ţări măreţe sau Arhitectul modernizării în noua eră. „A te urma înseamnă a urma soarele" spune un cântec lansat la Beijing. Insigne, brelocuri sau afişe cu potretul lui se găsesc peste tot. În acelaşi an, cugetările sale au devenit lecturi obligatorii pentru elevi. Frica merge mână în mână cu lauda, căci şi o simplă ironie la adresa Preşedintelui tuturor într-un mesaj privat online poate să fie calificată drept o crimă oribilă şi să te trimită în închisoare pentru doi ani. În martie 2018 a devenit

preşedinte pe viaţă după ce Congresul Național al Poporului a votat pentru anularea limitelor mandatului său6.

Cu toate acestea, dictatorii de azi, cu excepţia lui Kim Jong Un, sunt departe de a insufla teama pe care reuşeau s-o inducă predecesorii lor la mijlocul secolului XX. Nu trece însă o lună fără ca o nouă carte să anunţe „moartea democraţiei” sau „sfârşitul liberalismului”. Fără îndoială, în mai bine de un deceniu democraţia s-a degradat în multe locuri din lume, în timp ce gradul de libertate s-a redus chiar şi în unele dintre cele mai vechi democraţii parlamentare. Se spune că preţul libertăţii este vigilenţa eternă, pentru că puterea poate fi uşor furată.

Vigilenţa nu este însă acelaşi lucru cu bezna. Chiar şi o perspectivă istorică moderată ne arată că dictaturile de azi sunt mai slabe decât cele din secolul XX. În principal, dictatorii care îşi creează un cult al personalităţii au tendinţa să alunece într-o lume proprie, fiind încurajaţi în iluziile lor de adepţi şi de cei din jur. Ajung să ia singuri toate deciziile majore. Văd dușmani peste tot, acasă şi în străinătate. Pe măsură ce orgoliul şi paranoia devin dominante, ei caută să-şi sporească puterea pentru a-şi proteja puterea pe care o au deja. Dar, din moment ce atâţia factori influenţează deciziile pe care le iau, şi o eroare de calcul minoră poate duce la clătinarea regimului, cu urmări catastrofale. Până la urmă, cea mai mare ameninţare pentru dictatori nu vine de la oameni, ci de la ei înşişi.

Bibliografie selectivă

Arhive

ACS Archivio Centrale dello Stato, Roma
ANR Arhivele Naţionale ale României, București
BArch Bundesarchiv, Berlin
GDPA Guangdong sheng Dang'anguan, Guangzhou
GSPA Gansu sheng Dang'anguan, Lanzhou
HBPA Hebei sheng Dang'anguan, Shijiazhuang
Hoover Hoover Institution Library and Archives, Palo Alto
MAE Ministère des Affaires Etrangères, Paris
MfAA Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin
NARA National Archives at College Park, Washington
NMA Nanjing shi Dang'anguan, Nanjing
OSA Open Society Archives, Central European University, Budapesta
PRO The National Archives, Londra
RGANI Rossiiskii Gosudarstvennîi Arhiv Novei'şei Istorii, Moscova
RGASPI Rossiiskii Gosudarstvennîi Arhiv Soţial'no-Politiceskoi Istorii, Moscova
SMA Shanghai shi Dang'anguan, Shanghai

Surse secundare

Abbott, Elizabeth, *Haiti: The Duvaliers and Their Legacy*, McGraw-Hill, New York, 1988.

Altman, Linda Jacobs, *Shattered Youth in Nazi Germany: Primary Sources from the Holocaust*, Enslow Publishers, Berkeley Heights, NJ, 2010.

Andrieu, Jacques, „Mais que se sont donc dit Mao et Malraux? Aux sources du maoïsme occidental”, *Perspectives chinoises*, nr. 37 (septembrie 1996), pp. 50-63.

Applebaum, Anne, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*, Doubleday, New York, 2012.

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harvest Book, New York, 1973.

Armstrong, Charles, *The North Korean Revolution: 1945-50*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2002.

Baberowski, Jörg, *Scorched Earth: Stalin's Reign of Terror*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016.

Baczko, Bronisław, „La fabrication d'un charisme”, *Revue européenne des sciences sociales*, 19, nr. 57 (1981), pp. 29-44.

Balázs, Apor, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004.

Barber, John, „The Image of Stalin in Soviet Propaganda and Public Opinion during World War 2”, în John Garrard și Carol Garrard (eds.), *World War 2 and the Soviet People*, St Martin's Press, New York, 1990, pp. 38-49.

Baxa, Paul, „«Il nostro Duce»: Mussolini's Visit to Trieste in 1938 and the Workings of the Cult of the Duce”, *Modern Italy*, 18, nr. 2 (mai 2013), pp. 117-128.

Beevor, Antony, *The Fall of Berlin 1945*, Penguin Books, Londra, 2002.

Behrends, Jan C., „Exporting the Leader: The Stalin Cult in Poland and East Germany (1944/45-1956)”, în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, pp. 161-178.

Ben-Ghiat, Ruth, *Fascist Modernities: Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, CA, 2001.

Berman, Stephen Jay, „Duvalier and the Press”, disertație de master în Jurnalism, University of Southern California, 1974.

Berneri, Camillo, *Mussolini grande attore*, Edizioni dell'Archivio Famiglia Berneri, Pistoia, ed. I, 1934, ed. a II-a, 1983.

Bessel, Richard, „Charismatisches Führertum? Hitler's Image in der deutschen Bevölkerung”, în Martin Loiperdinger, Rudolf Herz și Ulrich Pohlmann (eds.), *Führerbilder: Hitler, Mussolini, Roosevelt, Stalin in Fotografie und Film*, Piper, München, 1995, pp. 14-26.

Bessel, Richard, „The Rise of the NSDAP and the Myth of Nazi Propaganda”, *Wiener Library Bulletin*, 33, 1980, pp. 20-29.

Bevan, Robert, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, Londra, 2006.

Binet, Laurence (ed.), *Famine et transferts forcés de populations en Ethiopie 1984-1986*, Médecins Sans Frontières, Paris, 2013.

Biondi, Dino, *La fabbrica del Duce*, Vallecchi, Florența, 1967.

Blake, Robert și Wm Roger Louis (eds.), *Churchill*, Clarendon Press, Oxford, 2002.

Bonnell, Victoria E., *Iconography of Power: Soviet Political Posters Under Lenin and Stalin*, University of California Press, Berkeley, CA, 1998.

Bonsaver, Guido, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, University of Toronto Press, Toronto, 2007.

Boterbloem, Kees, *Life and Times of Andrei Zhdanov, 1896-1948*, McGill-Queen's Press, Montréal, 2004.

Bramsted, Ernest K., *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, Michigan State University Press, East Lansing, 1965.
Brandenberger, David, „Stalin as Symbol: A Case Study of the Personality Cult and its Construction”, în Sarah Davies și James Harris (eds.), *Stalin: A New History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 249-270.
Brooks, Jeffrey, *Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton University Press, Princeton, 2000.
Bühmann, Henning, „Der Hitlerkult. Ein Forschungsbericht”, în Klaus Heller și Jan Plamper (eds.), *Personenkulte im Stalinismus: Personality Cults in Stalinism*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2004, pp. 109-157.
Burke, Peter, *The Fabrication of Louis XIV*, Yale University Press, New Haven, CT, 1992.
Calvino, Italo, „Il Duce’s Portraits”, *New Yorker*, 6 ianuarie 2003, p. 34.
Campbell, Ian, *The Addis Ababa Massacre: Italy’s National Shame*, Hurst, Londra, 2017.
Cannistraro, Philip, *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media*, Laterza, Bari, 1975.
Chang, Jung și Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story*, Jonathan Cape, Londra, 2005.
Chaussy, Ulrich și Christoph Püschner, *Nachbar Hitler: Führerkult und Heimatzerstörung am Obersalzberg*, Christoph Links Verlag, Berlin, 2007.
Chen Jian, *China’s Road to the Korean War*, Columbia University Press, New York, 1996.
Chinese Propaganda Posters: From the Collection of Michael Wolf, Taschen, Köln, 2003.
Chirot, Daniel, *Modern Tyrants: The Power and Prevalence of Evil in Our Age*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
Clapham, Christopher, *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
Cohen, Arthur A., *The Communism of Mao Tse-tung*, University of Chicago Press, Chicago, 1964.
Cohen, Yves, „The Cult of Number One in an Age of Leaders”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 8, nr. 3 (vara 2007), pp. 597-634.
Coox, Alvin D., *Nomonhan: Japan Against Russia 1939*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1988.
Corner, Paul, *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini’s Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2012.
Corvaja, Santi, *Hitler and Mussolini: The Secret Meetings*, Enigma Books, New York, 2008.
Courtois, Stéphane *et al*. (eds.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.
Cushway, Eric H., „The Ideology of François Duvalier”, disertație de master, Universitatea din Alberta, 1976.
David-Fox, Michael, *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921-1941*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
Davies, Sarah, *Popular Opinion in Stalin’s Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
de Felice, Renzo, *Mussolini il Fascista*, vol. I, *La conquista del potere, 1921-1925*, Giulio Einaudi, Torino, 1966.

de Waal, Alex, *Evil Days: Thirty Years of War and Famine in Ethiopia*, Human Rights Watch, New York, 1991.
Dee, Bleecker, „Duvalier's Haiti: A Case Study of National Disintegration", teză de doctorat, University of Florida, 1967.
Deletant, Dennis, *Ceauşescu and the Securitate*, Hurst, Londra, 1995.
Deletant, Dennis, *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965*, St Martin's Press, New York, 1999.
Demick, Barbara, *Nothing to Envy: Ordinary Lives in North Korea*, Spiegel and Grau, New York, 2009.
Diederich, Bernard, *The Price of Blood: History of Repression and Rebellion in Haiti Under Dr. François Duvalier, 1957-1961*, Markus Wiener, Princeton, NJ, 2011.
Diederich, Bernard și Al Burt, *Papa Doc: Haiti and its Dictator*, Bodley Head, Londra, 1969.
Diggins, John Patrick, *Mussolini and Fascism: The View from America*, Princeton University Press, Princeton, 1972.
Dikötter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958-1962*, Bloomsbury, Londra, 2010.
Dikötter, Frank, *The Cultural Revolution: A People's History, 1962-1976*, Bloomsbury, Londra, 2016.
Dikötter, Frank, *The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution, 1945-1957*, Bloomsbury, Londra, 2013.
Diller, Ansgar, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1980.
Donham, Donald L., „Revolution and Modernity in Maale: Ethiopia, 1974 to 1987 ", *Comparative Studies in Society and History*, 34, nr. 1 (ianuarie 1992), pp. 28-57.
Duggan, Christopher, *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
Durandin, Catherine, *Ceauşescu, vérités et mensonges d'un roi communiste*, Albin Michel, Paris, 1990.
Ennker, Benno, „The Origins and Intentions of the Lenin Cult", în Ian D. Thatcher (ed.), *Regime and Society in Twentieth-Century Russia*, Macmillan Press, Houndmills, Basingstoke, 1999, pp. 118-128.
Evans, Richard J., „Coercion and Consent in Nazi Germany", *Proceedings of the British Academy*, 151, 2006, pp. 53-81.
Evans, Richard J., *The Third Reich at War*, Penguin, Londra, 2009.
Evans, Richard J., *The Third Reich in Power*, Penguin Books, Londra, 2006.
Eyal, Jonathan, „Why Romania Could Not Avoid Bloodshed", în Gwyn Prins (ed.), *Spring in Winter: The 1989 Revolutions*, Manchester University Press, Manchester, 1990, pp. 139-162.
Falasca-Zamponi, Simonetta, *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000.
Farnsworth, Robert M., *From Vagabond to Journalist: Edgar Snow in Asia, 1928-1941*, University of Missouri Press, Columbia, MO, 1996.
Feigon, Lee, *Mao: A Reinterpretation*, Ivan R. Dee, Chicago, 2002.
Fest, Joachim C., *Hitler*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, 2002.
Festorazzi, Roberto, *Starace. Il mastino della rivoluzione fascista*, Ugo Mursia, Milano, 2002.

Figes, Orlando, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, Picador, New York, 2007.

Fischer, Mary Ellen, *Nicolae Ceauşescu: A Study in Political Leadership*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, CO, 1989.

Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

Foot, John, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2009.

Franz-Willing, Georg, *Die Hitlerbewegung. Der Ursprung, 1919-1922*, R.v. Decker's Verlag G. Schenck, Hamburg, 1962, ed. a II-a, 1972.

Fritz, Stephen G., *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*, University Press of Kentucky, Lexington, KT, 2011.

Gabanyi, Anneli Ute, *The Ceauşescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania*, Editura Fundației Culturale Române , București, 2000.

Gao Hua, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de. Yan'an zhengfeng yundong de lailong qumai* (*Cum a răsărit soarele roşu deasupra Yan'anului? O istorie a Mişcării de rectificare*), Chinese University Press, Hong Kong, 2000.

Gao Wenqian, *Zhou Enlai: The Last Perfect Revolutionary*, PublicAffairs, New York, 2007.

Gentile, Emilio, *The Sacralisation of Politics in Fascist Italy*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996.

Giorgis, Dawit Wolde, *Red Tears: War, Famine and Revolution in Ethiopia*, Red Sea Press, Trenton, NJ, 1989.

Girard, Philippe, *Haiti: The Tumultuous History – From Pearl of the Caribbean to Broken Nation*, St Martin's Press, New York, 2010.

Glantz, David, *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War*, University Press of Kansas, Lawrence, KA, 1998.

Goncharov, Sergei N., John W. Lewis și Xue Litai, *Uncertain Partners: Stalin, Mao, and the Korean War*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1993.

Grangereau, Philippe, *Au pays du grand mensonge. Voyage en Corée*, Payot, Paris, 2003.

Gundle, Stephen, Christopher Duggan și Giuliana Pieri (eds.), *The Cult of the Duce: Mussolini and the Italians*, Manchester University Press, Manchester, 2013.

Haffner, Sebastian, *The Meaning of Hitler*, Phoenix Press, Londra, 1979.

Han, Hongkoo, „Wounded Nationalism: The Minsaengdan Incident and Kim Il-sung in Eastern Manchuria", teză de doctorat, University of Washington, 1999.

Harden, Blaine, *The Great Leader and the Fighter Pilot: A True Story About the Birth of Tyranny in North Korea*, Penguin Books, New York, 2016.

Hasler, August Bernhard, „Das Duce-Bild in der faschistischen Literatur", *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, vol. 60, 1980, pp. 421-506.

Hastings, Max, *The Korean War*, Simon & Schuster, New York, 1987.

Hatch, David Allen, „The Cult of Personality of Kim Il-Song: Functional Analysis of a State Myth", teză de doctorat, The American University, Washington, DC, 1986.

Hayes, Romain, *Subhas Chandra Bose in Nazi Germany: Politics, Intelligence, and Propaganda, 1941–1943*, Hurst, Londra, 2011.

Heinl, Robert D. și Nancy Gordon Heinl, *Written in Blood: The Story of the Haitian People, 1492-1995*, University Press of America, Lanham, MD, 1998.

Held, Joseph (ed.), *The Cult of Power: Dictators in the Twentieth Century*, East European Quarterly Press, Boulder, CO, 1983.
Heller, Klaus și Jan Plamper (eds.), *Personenkulte im Stalinismus: Personality Cults in Stalinism*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2004.
Henze, Paul B., *Layers of Time: A History of Ethiopia*, Hurst, Londra, 2000.
Herbst, Ludolf, *Hitler's Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2010.
Herz, Rudolf, *Hoffmann & Hitler: Fotografie als Medium des Führer Mythos*, Klinkhardt and Biermann, München, 1994.
Hollander, Paul, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez: Intellectuals and a Century of Political Hero Worship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
Hollander, Paul, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Routledge, Londra, 2017.
Hoyt, Edwin P., *Mussolini's Empire: The Rise and Fall of the Fascist Vision*, Wiley, New York, 1994.
Hughes-Hallett, Lucy, *Gabriele d'Annunzio: Poet, Seducer, and Preacher of War*, 4th Estate, Londra, 2013.
Hung Chang-tai, „Mao's Parades: State Spectacles in China in the 1950s", *China Quarterly*, nr. 190 (iunie 2007), pp. 411-431.
Hunter, Helen-Louise, *Kim Il-song's North Korea*, Praeger Publishers, Westport, CT, 1999.
Hupp, Kimberly, „«Uncle Joe»: What Americans thought of Joseph Stalin before and after World War II", teză de doctorat, Universitatea din Toledo, 2009.
Iezzi, Frank, „Benito Mussolini, Crowd Psychologist", *Quarterly Journal of Speech*, 45, nr. 2 (aprilie 1959), pp. 167-169.
Imbriani, Angelo M., *Gli italiani e il Duce: Il mito e l'immagine di Mussolini negli ultimi anni del fascismo (1938-1943)*, Liguori, Napoli, 1992.
Jin Dalu, *Feichang yu zhengchang: Shanghai „wenge" shiqi de shehui bianqian* (*Extraordinarul și obișnuitul: Schimbările sociale din Shanghai în timpul Revoluției Culturale*), Shanghai cishu chubanshe, Shanghai, 2011.
Johnson, Paul Christopher, „Secretism and the Apotheosis of Duvalier", *Journal of the American Academy of Religion*, 74, nr. 2 (iunie 2006), pp. 420-445.
Kallis, Aristotle, *The Third Rome, 1922-43: The Making of the Fascist Capital*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2014.
Kebede, Messay, *Ideology and Elite Conflicts: Autopsy of the Ethiopian Revolution*, Lexington Books, Lanham, MD, 2011.
Keil, Thomas J., *Romania's Tortured Road toward Modernity*, Columbia University Press, New York, 2006.
Keller, Edmund J., *Revolutionary Ethiopia*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1988.
Kershaw, Ian, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, Allen Lane, Londra, 1998.
Kershaw, Ian, *The „Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
King, David, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, Metropolitan Books, New York, 1997.
Kirkpatrick, Ivone, *Mussolini: Study of a Demagogue*, Hawthorn Books, New York, 1964.

Klibansky, Raymond (ed.), *Benito Mussolini's Memoirs 1942-1943*, Howard Fertig, New York, 1975.
König, Wolfgang, „Der Volksempfänger und die Radioindustrie. Ein Beitrag zum Verhältnis von Wirtschaft und Politik im Nationalsozialismus", în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 90, nr. 3 (2003), pp. 269-289.
Koon, Tracy H., *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1985.
Kopperschmidt, Josef (ed.), *Hitler der Redner*, Wilhelm Fink Verlag, München, 2003.
Korn, David A., *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL, 1986.
Kotkin, Stephen, *Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928*, Penguin Press, New York, 2014.
Kotkin, Stephen, *Stalin: Waiting for Hitler, 1929-1941*, Penguin Press, New York, 2017.
Kraus, Richard Curt, *Brushes with Power: Modern Politics and the Chinese Art of Calligraphy*, University of California Press, Berkeley, CA, 1991.
Ladany, Laszlo, *The Communist Party of China and Marxism, 1921-1985: A Self-Portrait*, Hurst, Londra, 1988.
Lankov, Andrei, *Crisis in North Korea: The Failure of De-Stalinization, 1956*, University of Hawai'i Press, Honolulu, 2005.
Lankov, Andrei, *From Stalin to Kim Il Sung: The Formation of North Korea, 1945-1960*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2002.
Lankov, Andrei, *North of the DMZ: Essays on Daily Life in North Korea*, McFarland, Jefferson, NC, 2007.
Lankov, Andrei, *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia*, Oxford University Press, Oxford, 2013.
Leese, Daniel, *Mao Cult: Rhetoric and Ritual in China's Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
Li Rui, *Dayuejin qin liji* (*Relatarea unui martor al Marelui Salt Înainte*), Nanfang chubanshe, Haikou, 1999.
Li Rui, *Lushan huiyi shilu* (*O înregistrare autentică a conferinței de la Lushan*), Tiandi tushu youxian gongsi, Hong Kong, ed. a II-a, 2009.
Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994.
Lim Un, *The Founding of a Dynasty in North Korea: An Authentic Biography of Kim Il-song*, Jiyu-sha, Tokyo, 1982.
Locard, Henri, *Pol Pot's Little Red Book: The Sayings of Angkar*, Silkworm Books, Bangkok, 2004.
Lundahl, Mats, „Papa Doc: Innovator in the Predatory State", *Scandia*, 50, nr. 1 (1984), pp. 39-78.
MacFarquhar, Roderick și Michael Schoenhals, *Mao's Last Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006.
Machiavelli, Niccolò, *The Prince*, trad. de Tim Parks, Penguin Books, Londra, 2009.
Mack Smith, Denis, „Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's Biography", *Modern Italy*, 5, nr. 2 (2000), pp. 193-210.
Mack Smith, Denis, *Mussolini*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1981.
Marcus, Harold G., *A History of Ethiopia*, University of California Press, Berkeley, CA, 1994.

Marquis, John, *Papa Doc: Portrait of a Haitian Tyrant 1907-1971*, LMH Publishing Limited, Kingston, 2007.

Martin, Bradley K., *Under the Loving Care of the Fatherly Leader: North Korea and the Kim Dynasty*, Thomas Dunne Books, New York, 2004.

McNeal, Robert H., *Stalin: Man and Rule*, New York University Press, New York, 1988.

Medvedev, Roy, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*, Knopf, New York, 1972.

Melograni, Piero, „The Cult of the Duce in Mussolini's Italy", *Journal of Contemporary History*, 11, nr. 4 (octombrie 1976), pp. 221-237.

Merridale, Catherine, *Ivan's War: The Red Army 1939-45*, Faber and Faber, Londra, 2005.

Mocanescu, Alice, „Surviving 1956: Gheorge Gheorghiu-Dej and the «Cult of Personality» in Romania", în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, pp. 246-260.

Moorhouse, Roger, „Germania: Hitler's Dream Capital", *History Today*, 62, nr. 3 (martie 2012).

Moseley, Ray, *Mussolini: The Last 600 Days of Il Duce*, Taylor Trade Publishing, Lanham, MD, 2004.

Munro, Martin, *Tropical Apocalypse: Haiti and the Caribbean End*, University of Virginia Press, Charlottesville, VA, 2015.

Murck, Alfreda (ed.), *Mao's Golden Mangoes and the Cultural Revolution*, Scheidegger and Spiess, Zürich, 2013.

Myers, Brian R., „The Watershed that Wasn't: Re-Evaluating Kim Il-sung's «Juche Speech» of 1955", *Acta Koreana*, 9, nr. 1 (ianuarie 2006), pp. 89-115.

Nagorski, Andrew, *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power*, Simon & Schuster, New York, 2012.

Nagorski, Andrew, *The Greatest Battle: Stalin, Hitler, and the Desperate Struggle for Moscow that Changed the Course of World War II*, Simon & Schuster, New York, 2008.

Nathan, Andrew J., „Foreword", în Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994, pp. vii-xiv.

Neiberg, Michael, *Potsdam: The End of World War II and the Remaking of Europe*, Basic Books, New York, 2015.

Nicholls, David, „Haiti: The Rise and Fall of Duvalierism", *Third World Quarterly*, vol. 8, nr. 4 (octombrie 1986), pp. 1239-1252.

Nitz, Wenke, *Führer und Duce: Politische Machtinszenierungen im nationalsozialistischen Deutschland und im faschistischen Italien*, Böhlau Verlag, Köln, 2013.

Oberdorfer, Don, *The Two Koreas: A Contemporary History*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1997.

Overy, Richard, *Russia's War: A History of the Soviet Effort: 1941-1945*, Penguin Books, Harmondsworth, 1997.

Pacepa, Ion Mihai, *Red Horizons: The True Story of Nicolae and Elena Ceausescus' Crimes, Lifestyle, and Corruption*, Regnery Publishing, Washington, DC, 1990.

Pantsov, Alexander V. și Steven I. Levine, *Mao: The Real Story*, Simon & Schuster, New York, 2012.

Paul, Gerhard, *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933*, Dietz, Bonn, 1990.

Person, James F., „North Korea's chuch'e philosophy", în Michael J. Seth, *Routledge Handbook of Modern Korean History*, Routledge, Londra, 2016, pp. 705-798.
Pipes, Richard, *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, Londra, 2002.
Pipes, Richard, *The Russian Revolution*, Vintage Books, New York, 1991.
Pisch, Anita, „The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929-1953: Archetypes, Inventions and Fabrications", teză de doctorat, Australian National University, 2014.
Plamper, Jan, *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*, Yale University Press, New Haven, 2012.
Plewnia, Margarete, *Auf dem Weg zu Hitler: Der „völkische" Publizist Dietrich Eckart*, Schünemann Universitätsverlag, Bremen, 1970.
Plöckinger, Othmar, *Geschichte eines Buches. Adolf Hitler's „Mein Kampf" 1922-1945*, Oldenbourg Verlag, München, 2006.
Polyné, Millery, *From Douglass to Duvalier: U.S. African Americans, Haiti, and Pan Americanism, 1870-1964*, University of Florida Press, Gainesville, FL, 2010.
Rabinbach, Anson și Sander L. Gilman (eds.), *The Third Reich Sourcebook*, University of California Press, Berkeley, CA, 2013.
Radchenko, Sergey și David Wolff, „To the Summit via Proxy-Summits: New Evidence from Soviet and Chinese Archives on Mao's Long March to Moscow, 1949", *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (iarna 2008), pp. 105-182.
Rees, E.A., „Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions", în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, pp. 3-26.
Reid, Richard J., *Frontiers of Violence in North-East Africa: Genealogies of Conflict since c.1800*, Oxford University Press, Oxford, 2011.
Rivoire, Mario, *Vita e morte del fascismo*, Edizioni Europee, Milano, 1947.
Rolf, Malte, „A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism", *Slavic Review*, 68, nr. 3 (toamna 2009), pp. 601-630.
Rolf, Malte, „Working towards the Centre: Leader Cults and Spatial Politics", în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones și E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004, pp. 141-159.
Rotberg, Robert I., *Haiti: The Politics of Squalor*, Houghton Mifflin, Boston, 1971.
Ryang, Sonia, *Writing Selves in Diaspora: Ethnography of Autobiographics of Korean Women in Japan and the United States*, Lexington Books, Lanham, MD, 2008.
Salisbury, Harrison, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, Da Capo Press, New York, Cambridge, MA, 1985.
Santoro, Lorenzo, *Roberto Farinacci e il Partito Nazionale Fascista 1923-1926*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2008.
Scalapino, Robert A. și Chong-sik Lee, *Communism in Korea. Part I: The Movement*, University of California Press, Berkeley, CA, 1972.
Schlenker, Ines, *Hitler's Salon: The Große Deutsche Kunstausstellung at the Haus der Deutschen Kunst in Munich 1937-1944*, Peter Lang AG, Berna, 2007.
Schmitz, David F., *The United States and Fascist Italy, 1922-1940*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1988.

Schmölders, Claudia, *Hitler's Face: The Biography of an Image*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2005.
Schneider, Wolfgang, *Alltag unter Hitler*, Rowohlt Berlin Verlag, Berlin, 2000.
Schram, Stuart R., „Party Leader or True Ruler? Foundations and Significance of Mao Zedong's Personal Power", în Stuart R. Schram (ed.), *Foundations and Limits of State Power in China*, School of Oriental and African Studies, Londra, 1987, pp. 203-256.
Schrift, Melissa, *Biography of a Chairman Mao Badge: The Creation and Mass Consumption of a Personality Cult*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2001.
Sebag Montefiore, Simon, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Knopf, New York, 2004.
Sedita, Giovanni, *Gli intellettuali di Mussolini: La cultura finanziata dal fascismo*, Casa Editrice Le Lettere, Florența, 2010.
Semmens, Kristin, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2005.
Service, Robert, *Stalin: A Biography*, Macmillan, Basingstoke, 2004.
Siani-Davies, Peter, *The Romanian Revolution of December 1989*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2007.
Sobanet, Andrew, „Henri Barbusse, Official Biographer of Joseph Stalin", *French Cultural Studies*, 24, nr. 4 (noiembrie 2013), pp. 359-375.
Sohier, Estelle, „Politiques de l'image et pouvoir royal en Éthiopie de Menilek II à Haylä Sellasé (1880-1936)", teză de doctorat, Universitatea Paris I, 2007.
Sösemann, Bernd, „Die Macht der allgegenwärtigen Suggestion. Die Wochensprüche der NSDAP als Propagandamittel", *Jahrbuch 1989*, Berliner Wissenschaftliche Gesellschaft, Berlin, 1990, pp. 227-248.
Sösemann, Bernd, *Propaganda: Medien und Öffentlichkeit in der NS-Diktatur*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2011.
Stratigakos, Despina, *Hitler at Home*, Yale University Press, New Haven, CT, 2015.
Suh, Dae-sook, *Kim Il-sung: The North Korean Leader*, Columbia University Press, New York, 1988.
Sun, Judy și Greg Wang, „Human Resource Development in China and North Korea", în Thomas N. Garavan, Alma M. McCarthy și Michael J. Morley (eds.), *Global Human Resource Development: Regional and Country Perspectives*, Routledge, Londra, 2016, pp. 86-103.
Sweeney, John, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, Hutchinson, Londra, 1991.
Szalontai, Balázs, *Kim Il Sung in the Khrushchev Era: Soviet-DPRK Relations and the Roots of North Korean Despotism, 1953-1964*, Stanford University Press, Stanford, 2006.
Tareke, Gebru, *The Ethiopian Revolution: War in the Horn of Africa*, Yale University Press, New Haven, CT, 2009.
Taubman, William, *Khrushchev: The Man and his Era*, Free Press, Londra, 2003.
Taylor, Jay, *The Generalissimo: Chiang Kai-shek and the Struggle for Modern China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009.
Tiruneh, Andargatchew, *The Ethiopian Revolution 1974-87*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
Tismaneanu, Vladimir, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, University of California Press, Berkeley, CA, 2003.

Tola, Babile, *To Kill a Generation: The Red Terror in Ethiopia*, Free Ethiopia Press, Washington, 1989.
Tucker, Robert C., „Memoir of a Stalin Biographer”, *Princeton Alumni Weekly*, nr. 83, 3 noiembrie 1982, pp. 21-31.
Tucker, Robert C., „The Rise of Stalin’s Personality Cult”, *American Historical Review*, 84, nr. 2 (aprilie 1979), pp. 347-366.
Ullrich, Volker, *Hitler: Ascent 1889-1939*, Alfred Knopf, New York, 2016.
Vasilieva, Larissa, *Kremlin Wives*, Arcade Publishing, New York, 1992.
Ventresca, Robert A., *Soldier of Christ: The Life of Pope Pius XII*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013.
Wang, Helen, *Chairman Mao Badges: Symbols and Slogans of the Cultural Revolution*, British Museum, Londra, 2008.
Wedeen, Lisa, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbolism in Contemporary Syria*, University of Chicago Press, Chicago, 1999.
Weintraub, Stanley, „GBS and the Despots”, *Times Literary Supplement*, 22 august 2011.
Weintraub, Stanley, *Journey to Heartbreak: The Crucible Years of Bernard Shaw*, Weybright and Talley, New York, 1971.
Werth, Alexander, *Russia at War, 1941-1945: A History*, Skyhorse Publishing, New York, 2011.
White, Lynn T. III, *Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China’s Cultural Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1989.
Wilson, Verity, „Dress and the Cultural Revolution”, în Valerie Steele și John S. Major (eds.), *China Chic: East Meets West*, Yale University Press, New Haven, CT, 1999, pp. 167-186.
Wingrove, Paul, „Mao in Moscow, 1949-50: Some New Archival Evidence”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 11, nr. 4 (decembrie 1995), pp. 309-334.
Wolff, David, „«One Finger’s Worth of Historical Events»: New Russian and Chinese Evidence on the Sino-Soviet Alliance and Split, 1948-1959”, *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 30 (august 2002), pp. 1-74.
Wylie, Raymond F., *The Emergence of Maoism: Mao Tse-tung, Ch’en Po-ta, and the Search for Chinese Theory, 1935-1945*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1980.
Yurchak, Alexei, „Bodies of Lenin: The Hidden Science of Communist Sovereignty”, *Representations*, nr. 129 (iarna 2015), pp. 116-157.
Zeleke, Elleni Centime, „Addis Ababa as Modernist Ruin”, *Callaloo*, 33, nr. 1 (primăvara 2010), pp. 117-135.
Zewde, Bahru, *A History of Modern Ethiopia*, James Currey, Londra, 2001.

Note

Prefaţă

1. W.M. Thackeray, *The Paris Sketch Book*, Collin's Clear-Type Press, Londra, 1840, p. 369.
2. Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, Yale University Press, New Haven, CT, 1992.
3. Vezi, de exemplu, discuţia din lucrarea exemplară a Lisei Wedeen *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbolism in Contemporary Syria*, University of Chicago Press, Chicago, 1999; vezi și Yves Cohen, „The Cult of Number One in an Age of Leaders", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 8, nr. 3 (vara 2007), pp. 597-634.
4. Andrew J. Nathan, „Foreword", în Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994, p. x.
5. Ian Kershaw, *The „Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
6. Stephen F. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*, Oxford University Press, Oxford, 1985, p. 101.
7. Paul Hollander, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Routledge, Londra, 2017; Paul Hollander, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez: Intellectuals and a Century of Political Hero Worship*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
8. Henri Locard, *Pol Pot's Little Red Book: The Sayings of Angkar*, Silkworm Books, Bangkok, 2004, p. 99.

1
Mussolini

1. Aristotle Kallis, *The Third Rome, 1922-43: The Making of the Fascist Capital*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2014, p. 245.
2. Christopher Duggan, „The Internalisation of the Cult of the Duce: The Evidence of Diaries and Letters”, în Stephen Gundle, Christopher Duggan şi Giuliana Pieri (eds.), *The Cult of the Duce: Mussolini and the Italians*, Manchester University Press, Manchester, 2013, p. 130.
3. ACS, SPD, CO, b. 2762, f. 509819.
4. ACS, SPD, b. 386, f. 142471, 29 aprilie 1933, b. 386, f. 142484, 6 iunie 1933; b. 2773, decembrie 1938.
5. Herman Finer, *Mussolini's Italy*, Holt and Co., New York, 1935, p. 298.
6. Denis Mack Smith, „Mussolini, Artist in Propaganda: The Downfall of Fascism”, *History Today*, 9, nr. 4 (aprilie 1959), p. 224.
7. Peter Neville, *Mussolini*, Routledge, Abingdon, 2015, p. 46.
8. Ivone Kirkpatrick, *Mussolini: Study of a Demagogue*, Hawthorn Books, New York, 1964, p. 89; Denis Mack Smith, *Mussolini*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1981, p. 39.
9. Emilio Gentile citat în Lucy Hughes-Hallett, *Gabriele d'Annunzio: Poet, Seducer, and Preacher of War*, 4th Estate, Londra, 2013, loc. 179.
10. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 98-99.
11. Mack Smith, *Mussolini*, p. 54.
12. *Ibidem*, pp. 54-55; Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 151; *The Times*, 28 octombrie 1929, p. 14.
13. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 156; George Slocombe, *The Tumult and the Shouting*, Windmill Press, Kingswood, 1936, p. 148.
14. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 176.
15. *Ibidem*, pp. 107 şi 200-202.
16. Quinto Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, Longanesi, Milano, 1972, pp. 17-18; Dino Biondi, *La fabbrica del Duce*, Vallecchi, Florenţa, 1967, p. 96.
17. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, p. 173.
18. Guido Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, University of Toronto Press, Toronto, 2007, pp. 19-20.
19. Discursul lui Mussolini către Camera deputaţilor, 3 ianuarie 1925, Patrick G. Zander, *The Rise of Fascism: History, Documents, and Key Questions*, ABC-Clio, Santa Barbara, CA, 2016, p. 140.
20. Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, pp. 20-21; Mack Smith, *Mussolini*, p. 87.
21. William Bolitho, *Italy under Mussolini*, Macmillan, New York, 1926, p. 107; citatul lui Mussolini despre stat este adesea menţionat, iar prima dată apare în „Per la medaglia dei benemeriti del comune di Milano”, 28 octombrie 1925, Benito Mussolini, *Opera Omnia*, La Fenice, Florenţa, 1956, vol. 21, p. 425.
22. Bolitho, *Italy under Mussolini*, p. 107.
23. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 244; Mack Smith, *Mussolini*, p. 102.
24. ACS, SPD, Carteggio Ordinario, b. 234, f. 2795, pp. 19731-19736, mai 1923; Lorenzo Santoro, *Roberto Farinacci e il Partito Nazionale Fascista 1923-1926*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2008, pp. 197-198.
25. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 102-103; Mario Rivoire, *Vita e morte del fascismo*, Edizioni Europee, Milano, 1947, p. 107.

26. Augusto Turati, *Una rivoluzione e un capo*, Libreria del Littorio, Roma, 1927, pp. 35 şi 143; Partito Nazionale Fascista, *Le origini e lo sviluppo del fascismo, attraverso gli scritti e la parola del Duce e le deliberazioni del P.N.F. dall'intervento alla marcia su Roma*, Libreria del Littorio, Roma, 1928, p. xiii.
27. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 197-199.
28. Percy Winner, „Mussolini: A Character Study", *Current History*, 28, nr. 4 (iulie 1928), p. 526; Bolitho, *Italy under Mussolini*, p. 62; Slocombe, *The Tumult and the Shouting*, p. 149.
29. Camillo Berneri, *Mussolini grande attore*, Edizioni dell'Archivio Famiglia Berneri, Pistoia, ed. I, 1934, ed. a II-a, 1983, pp. 25-26; Mack Smith, *Mussolini*, p. 124.
30. William Sloane Kennedy, *Italy in Chains*, Stonecraft Press, West Yarmouth, MA, 1927, p. 18; Henri Béraud, *Ce que j'ai vu à Rome*, Les Editions de France, Paris, 1929, p. 38; Rivoire, *Vita e morte del fascismo*, p. 99.
31. Adrian Lyttelton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-1929*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, ed. a II-a, 1987, p. 401.
32. Béraud, *Ce que j'ai vu à Rome*, pp. 37-42; despre imaginea lui Mussolini, vezi şi Simonetta Falasca-Zamponi, *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000.
33. Margherita Sarfatti, *The Life of Benito Mussolini*, Butterworth, Londra, 1925, pp. 29-30, 44 şi 230.
34. Berneri, *Mussolini grande attore*, pp. 26-28; Vincenzo de Gaetano, *Il libro dell'Avanguardista*, Società Tip. Editrice Siciliana, Catania, 1927, pp. 45-46; şi Sckem Gremigni, *Duce d'Italia*, Istituto di Propaganda d'Arte e Cultura, Milano, 1927.
35. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 110-112, 124-125 şi 135; Emil Ludwig, *Talks with Mussolini*, Little, Brown, and Co., Boston, 1933, p. 80; Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 159.
36. Winner, „Mussolini: A Character Study", p. 525.
37. René Benjamin, *Mussolini et son peuple*, Librairie Plon, Paris, 1937, p. 235; Maurice Bedel, *Fascisme An VII*, Gallimard, Paris, 1929, pp. 18-19; Berneri, *Mussolini grande attore*, p. 43.
38. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, p. 161; Romain Hayes, *Subhas Chandra Bose in Nazi Germany: Politics, Intelligence and Propaganda, 1941-1943*, Hurst, Londra, 2011, pp. 9-10; Robert Blake şi Wm Roger Louis (eds.), *Churchill*, Clarendon Press, Oxford, 2002, p. 258; Edwin P. Hoyt, *Mussolini's Empire: The Rise and Fall of the Fascist Vision*, Wiley, New York, 1994, p. 115; vezi şi John Patrick Diggins, *Mussolini and Fascism: The View from America*, Princeton University Press, Princeton, 1972; David F. Schmitz, *The United States and Fascist Italy, 1922-1940*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1988.
39. Roberto Festorazzi, *Starace. Il mastino della rivoluzione fascista*, Ugo Mursia, Milano, 2002, p. 71.
40. Piero Melograni, „The Cult of the Duce in Mussolini's Italy", *Journal of Contemporary History*, 11, nr. 4 (octombrie 1976), pp. 221-224; vezi şi Winner, „Mussolini: A Character Study", p. 518.
41. Berneri, *Mussolini grande attore*, p. 54; Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 161.
42. Tracy H. Koon, *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1985, pp. 111-112; Mack Smith, *Mussolini*, pp. 175-176; G. Franco Romagnoli, *The Bicycle Runner: A*

Memoir of Love, Loyalty, and the Italian Resistance, St Martin's Press, New York, 2009, p. 48.

43. O listă a ziarelor subvenţionate apare în ACS, MCP, Rapoarte, b. 7, f. 73; mottourile sunt în ACS, MCP, Gabinetto, b. 44, f. 259, „Motti del Duce"; despre schimbul de informaţii dintre Ciano şi Goebbels vezi Wenke Nitz, *Führer und Duce: Politische Machtinszenierungen im nationalsozialistischen Deutschland und im faschistischen Italien*, Böhlau Verlag, Köln, 2013, p. 112.

44. Bonsaver, *Censorship and Literature in Fascist Italy*, pp. 61 şi 124; Giovanni Sedita estimează că 632 de milioane de lire au fost folosite ca subvenţii atât către ziare, cât şi către persoane fizice; Giovanni Sedita, *Gli intellettuali di Mussolini: La cultura finanziata dal fascismo*, Casa Editrice Le Lettere, Florenţa, 2010, p. 17; Asvero Gravelli, *Uno e Molti: Interpretazioni spirituali di Mussolini*, Nuova Europa, Roma, 1938, pp. 29 şi 31; subvenţia primită de autor este menţionată într-o anexă publicată în Sedita, *Gli intellettuali di Mussolini*, p. 202.

45. Philip Cannistraro, *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media*, Laterza, Bari, 1975, pp. 228-241.

46. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 114-115.

47. Franco Ciarlantini, *De Mussolini onzer verbeelding*, De Amsterdamsche Keurkamer, Amsterdam, 1934, p. 145.

48. Paul Baxa, „«Il nostro Duce»: Mussolini's Visit to Trieste in 1938 and the Workings of the Cult of the Duce", *Modern Italy*, 18, nr. 2 (mai 2013), pp. 121-126; Frank Iezzi, „Benito Mussolini, Crowd Psychologist", *Quarterly Journal of Speech*, 45, nr. 2 (aprilie 1959), p. 167.

49. Iezzi, „Benito Mussolini, Crowd Psychologist", pp. 167-169.

50. Stephen Gundle, „Mussolini's Appearances in the Regions", în Gundle, Duggan şi Pieri (eds.), *The Cult of the Duce*, pp. 115-117.

51. Koon, *Believe, Obey, Fight*, p. 30; Dino Alfieri și Luigi Freddi, (eds.), *Mostra della Rivoluzione Fascista*, Partidul Național Fascist, Roma, 1933, p. 9; Dino Alfieri, *Exhibition of the Fascist Revolution: 1st Decennial of the March on Rome*, Istituto Italiano d'Arti Grafiche, Bergamo, 1933.

52. Edoardo Bedeschi, *La giovinezza del Duce: Libro per la gioventù italiana*, ed. a II-a, Società Editrice Internazionale, Torino, 1940, p. 122; August Bernhard Hasler, „Das Duce-Bild in der faschistischen Literatur", *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, vol. 60, 1980, p. 497; Sofia Serenelli, „A Town for the Cult of the Duce: Predappio as a Site of Pilgrimage", în Gundle, Duggan şi Pieri (eds.), *The Cult of the Duce*, pp. 95 şi 101-102.

53. ACS, SPD CO, b. 869, f. 500027/IV, „Omaggi mandati a V.T.".

54. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 170; multe fascii pot fi găsite şi în zilele noastre; vezi Max Page, *Why Preservation Matters*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016, pp. 137-138; Ludwig, *Talks with Mussolini*, p. 121.

55. Mack Smith, *Mussolini*, p. 136; Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 275-276; vezi şi Eugene Pooley, „Mussolini and the City of Rome", în Gundle, Duggan şi Pieri (eds.), *The Cult of the Duce*, pp. 209-224.

56. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, p. 309; Dominik J. Schaller, „Genocide and Mass Violence in the «Heart of Darkness»: Africa in the Colonial Period", în Donald Bloxham şi A. Dirk Moses, *The Oxford Handbook of Genocide*

Studies, Oxford University Press, Oxford, 2010, p. 358; vezi şi Mack Smith, *Mussolini*, p. 171.
57. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 288-289.
58. Jean Ajalbert, *L'Italie en silence et Rome sans amour*, Albin Michel, Paris, 1935, pp. 227-228.
59. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 190 şi 197.
60. Ruth Ben-Ghiat, *Fascist Modernities: Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, CA, 2001, p. 216; Ian Campbell, *The Addis Ababa Massacre: Italy's National Shame*, Hurst, Londra, 2017; incidentul cu Graziani este povestit în Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, p. 202.
61. Pentru a da un singur exemplu, jurnalistul Henry Soullier a primit mii de franci elveţieni pentru a vizita Addis Abeba; ACS, MCP, Gabinetto, b. 10.
62. Romagnoli, *The Bicycle Runner*, p. 48; ACS, SPD, Carteggio Ordinario, b. 386, f. 142470, 23 august 1936.
63. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 331-332.
64. Santi Corvaja, *Hitler and Mussolini: The Secret Meetings*, Enigma Books, New York, 2008, pp. 27-28; Alfred Rosenberg, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/40: Nach der photographischen Wiedergabe der Handschrift aus den Nürnberger Akten*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1964, p. 28.
65. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 350-354.
66. Galeazzo Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, Simon Publications, Safety Harbor, FL, 2001, pp. 43-44 și 53 [ed. rom.: Contele Galeazzo Ciano, *Jurnal politic*, traducere de Dragoş Nedelescu, Elit, Ploieşti, 1997].
67. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 230 şi 249.
68. Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, p. 138.
69. *Ibidem*, p. 223, vezi şi p. 222; Mack Smith, *Mussolini*, pp. 237 şi 240-243.
70. Renzo de Felice, *Mussolini il Fascista*, vol. I, *La conquista del potere, 1921-1925*, Giulio Einaudi, Torino, 1966, p. 470; despre izolarea lui, vezi Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 45-46, şi Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 167.
71. Navarra, *Memorie del cameriere di Mussolini*, pp. 140 şi 203; Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, pp. 18-19.
72. Mack Smith, *Mussolini*, pp. 240-247.
73. Melograni, „The Cult of the Duce in Mussolini's Italy", p. 221.
74. Duggan, „The Internalisation of the Cult of the Duce", pp. 132-133.
75. Emilio Gentile, *The Sacralisation of Politics in Fascist Italy*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996, pp. 151-152.
76. Emilio Lussu, *Enter Mussolini: Observations and Adventures of an Anti-Fascist*, Methuen & Co., Londra, 1936, p. 169; Romagnoli, *The Bicycle Runner*, p. 67.
77. Christopher Duggan, *Fascist Voices: An Intimate History of Mussolini's Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 177 şi 257-258; Ajalbert, *L'Italie en silence et Rome sans amour*, p. 231; Paul Corner, *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 200 şi 250.
78. Mack Smith, *Mussolini*, p. 239.
79. Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, p. 264.
80. ACS, MCP, Gabinetto, b. 43, pp. 39 ff, 20 noiembrie 1940, Mack Smith, *Mussolini*, p. 260; ACS, MCP, Gabinetto, b. 44, f. 258, p. 29, despre lupta împotriva radiourilor clandestine.

81. Kirkpatrick, *Mussolini*, pp. 494-495; Ciano, *The Ciano Diaries, 1939-1943*, p. 583.
82. Kirkpatrick, *Mussolini*, p. 515.
83. Winner, „Mussolini: A Character Study”, p. 526; ACS, MCP, Gabinetto, b. 44, f. 258, 12 martie 1943, p. 5.
84. Angelo M. Imbriani, *Gli italiani e il Duce: Il mito e l'immagine di Mussolini negli ultimi anni del fascismo (1938-1943)*, Liguori, Napoli, 1992, pp. 171-176.
85. Robert A. Ventresca, *Soldier of Christ: The Life of Pope Pius XII*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013, p. 192.
86. Imbriani, *Gli italiani e il Duce*, pp. 184-185.
87. Mack Smith, *Mussolini*, p. 298.
88. Gentile, *The Sacralisation of Politics in Fascist Italy*, p. 152; Italo Calvino, „Il Duce's Portraits”, *New Yorker*, 6 ianuarie 2003, p. 34; John Foot, *Italy's Divided Memory*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2009, p. 67.
89. Ray Moseley, *Mussolini: The Last 600 Days of Il Duce*, Taylor Trade Publishing, Lanham, MD, 2004, p. 2.
90. Romagnoli, *The Bicycle Runner*, p. 259.

2
Hitler

1. H.R. Trevor-Roper (ed.), *Hitler's Table Talk 1941-1944*, Enigma Books, New York, 2000, p. 10.
2. Margarete Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler: Der „völkische” Publizist Dietrich Eckart*, Schünemann Universitätsverlag, Bremen, 1970, p. 84.
3. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Franz Eher Verlag, München, 1943, p. 235 [ed. rom.: Adolf Hitler, *Lupta mea*, traducere de Iosua Călin, Beladi, Craiova, 1999, p. 148].
4. Ernst Hanfstaengl, *Unheard Witness*, Lippincott, Philadelphia, 1957, pp. 34-37; pentru informaţii privind mărimea audienţei, vezi Volker Ullrich, *Hitler: Ascent 1889-1939*, Alfred Knopf, New York, 2016, p. 95.
5. Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler*, pp. 69 și 84-90.
6. Ian Kershaw, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, Allen Lane, Londra, 1998, pp. 162-163; Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler*, p. 81.
7. Georg Franz-Willing, *Die Hitlerbewegung. Der Ursprung, 1919-1922*, R.v. Decker's Verlag G. Schenck, Hamburg, 1962, ed. a II-a, 1972, pp. 124-128 şi 218-219.
8. Hanfstaengl, *Unheard Witness*, p. 70; Rudolf Herz, *Hoffmann & Hitler: Fotografie als Medium des Führer Mythos*, Klinkhardt and Biermann, München, 1994, pp. 92-93 şi 99.
9. Plewnia, *Auf dem Weg zu Hitler*, p. 90; Ullrich, *Hitler*, p. 113; Ludolf Herbst, *Hitlers Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2010, pp. 147-149.
10. Hanfstaengl, *Hitler*, p. 86.

11. William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, Simon & Schuster, New York, reeditare cu ocazia celei de-a 50-a aniversări, 2011, pp. 75-76.
12. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, p. 116 [ed. rom. cit., p. 74]; termenul *Traumlaller* apare în Georg Schott, *Das Volksbuch vom Hitler*, Herrmann Wiechmann, München, 1924 şi 1938, p. 10.
13. Ullrich, *Hitler*, p. 189.
14. Heinrich Hoffmann, *Hitler Was My Friend: The Memoirs of Hitler's Photographer*, Burke, Londra, 1955, pp. 60-61.
15. Claudia Schmölders, *Hitler's Face: The Biography of an Image*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2009, p. 87; Herz, *Hoffmann & Hitler*, pp. 162-169.
16. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, pp. 61-63.
17. Ullrich, *Hitler*, pp. 199-202.
18. Joseph Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, Ralf Georg Reuth (ed.), Piper Verlag, München, 1992, vol. I, p. 200; Ullrich, *Hitler*, p. 208.
19. Ullrich, *Hitler*, p. 217.
20. Hitler, *Mein Kampf*, p. 96 [ed. rom. cit., p. 62]; Joseph Goebbels, *Die zweite Revolution: Briefe an Zeitgenossen*, Streiter-Verlag, Zwickau, 1928, pp. 5-8; „Der Führer", 22 aprilie 1929, reprodus în Joseph Goebbels, *Der Angriff*, Franz Eher Verlag, München, 1935, pp. 214-216; vezi şi Ernest K. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, Michigan State University Press, East Lansing, MI, 1965, pp. 195-201.
21. Ullrich, *Hitler*, pp. 222-223.
22. Herbst, *Hitlers Charisma*, p. 215; *The Times*, 10 iunie 1931, p. 17; Richard Bessel, „The Rise of the NSDAP and the Myth of Nazi Propaganda", *Wiener Library Bulletin*, 33, 1980, pp. 20-29.
23. Ullrich, *Hitler*, pp. 281-282.
24. Heinrich Hoffmann, *Hitler wie ihn keiner kennt*, Heinrich Hoffmann, München, 1935 (ed. I, 1932); vezi şi Herz, *Hoffmann & Hitler*, pp. 245-248.
25. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda*, pp. 202-204; Emil Ludwig, *Three Portraits: Hitler, Mussolini, Stalin*, Longmans, Green and Co., New York, 1940, p. 27.
26. Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder. Die NS-Propaganda vor 1933*, Dietz, Bonn, 1990, pp. 204-207.
27. Ullrich, *Hitler*, pp. 330-331.
28. Richard J. Evans, „Coercion and Consent in Nazi Germany", *Proceedings of the British Academy*, 151, 2006, pp. 53-81.
29. *Ibidem*.
30. BArch, R43II/979, 31 martie, 2 şi 10 aprilie 1933.
31. BArch, R43II/979, 18 februarie, 7, 8, 11 martie 1933; R43II/976, 7 aprilie şi 3 iulie 1933.
32. BArch, NS6/215, p. 16, Circulară scrisă de Martin Bormann, 6 oct. 1933.
33. Konrad Repgen şi Hans Booms, *Akten der Reichskanzlei: Regierung Hitler 1933-1938*, Harald Boldt Verlag, Boppard, 1983, partea 1, vol. I, p. 467; BArch, R43II/959, 5 şi 13 aprilie 1933, 29 august 1933, pp. 25-26 şi 48.
34. Richard Bessel, „Charismatisches Führertum? Hitlers Image in der deutschen Bevölkerung", în Martin Loiperdinger, Rudolf Herz şi Ulrich Pohlmann (eds.),

Führerbilder: Hitler, Mussolini, Roosevelt, Stalin in Fotografie und Film, Piper, München, 1995, pp. 16-17.

35. Ullrich, *Hitler*, p. 474.

36. *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934-1940*, Verlag Petra Nettelbeck, Salzhausen, 1980, vol. I, 1934, pp. 275-277; vezi şi John Brown, *I Saw for Myself*, Selwyn and Blount, Londra, 1935, p. 35.

37. Victor Klemperer, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1933-1941*, The Modern Library, New York, 1999, p. 82.

38. Discursul poate fi găsit în Rudolf Hess, „Der Eid auf Adolf Hitler”, *Reden*, Franz Eher Verlag, München, 1938, pp. 9-14, iar reacţii la acesta în *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1934, pp. 470-472.

39. Hitler, *Mein Kampf*, p. 387.

40. BArch, NS22/425, 30 august 1934, p. 149; două săptămâni mai târziu, după ce s-a raportat că unele portrete au fost distruse, printr-o nouă circulară s-a permis prezenţa imaginilor altor lideri, cu condiţia ca portretele lui Hitler să prevaleze ca număr şi ca mărime; vezi p. 148, 14 septembrie 1934; pentru sloganurile de la congresul din 1935, vezi Louis Bertrand, *Hitler*, Arthème Fayard, Paris, 1936, p. 45.

41. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1934, pp. 10-11, 471-472, 482 şi 730-731.

42. Joseph Goebbels, *„Unser Hitler!” Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden von Dr. Joseph Goebbels*, NSDAP, München, 1934, pp. 141-149; vezi şi Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda 1925-1945*, pp. 204-205.

43. Bernd Sösemann, „Die Macht der allgegenwärtigen Suggestion. Die Wochensprüche der NSDAP als Propagandamittel”, *Jahrbuch 1989*, Berliner Wissenschaftliche Gesellschaft, Berlin, 1990, pp. 227-248; Victor Klemperer, *To the Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer 1942-1945*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1999, p. 106.

44. Wolfgang Schneider, *Alltag unter Hitler*, Rowohlt Berlin Verlag, Berlin, 2000, p. 83; BArch, R58/542, p. 30, *Frankfurter Zeitung*, 25 august 1938; *Berliner Börsen Zeitung*, 7 septembrie 1938, p. 32; *Völkischer Beobachter*, 6 noiembrie 1938, p. 38.

45. Othmar Plöckinger, *Geschichte eines Buches. Adolf Hitlers „Mein Kampf” 1922-1945*, Oldenbourg Verlag, München, 2006, pp. 414-415; BArch, R4901/4370, 6 februarie şi 5 aprilie 1937.

46. Ansgar Diller, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1980, pp. 62-63.

47. Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, p. 772.

48. Despre cantitatea şi costul aparatelor de radio, vezi Wolfgang König, „Der Volksempfänger und die Radioindustrie. Ein Beitrag zum Verhältnis von Wirtschaft und Politik im Nationalsozialismus”, în *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 90, nr. 3, 2003, p. 273; *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1934, pp. 275-277; 1936, p. 414; 1938, p. 1326; Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 155.

49. Stephan Dolezel şi Martin Loiperdinger, „Hitler in Parteitagsfilm und Wochenschau”, în Loiperdinger, Herz şi Pohlmann, *Führerbilder*, p. 81.

50. Despre cinematografele mobile, vezi Richard J. Evans, *The Third Reich in Power*, Penguin Books, Londra, 2006, p. 210.

51. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 70; Herz, *Hoffmann & Hitler*, p. 244.

52. Ines Schlenker, *Hitler’s Salon: The Große Deutsche Kunstausstellung at the Haus der Deutschen Kunst in Munich 1937-1944*, Peter Lang AG, Berna, 2007, p. 136.

53. A.W. Kersbergen, *Onderwijs en nationaalsocialisme*, Van Gorcum, Assen, 1938, p. 21.
54. Annemarie Stiehler, *Die Geschichte von Adolf Hitler den deutschen Kindern erzählt*, Verlag des Hauslehrers, Berlin-Lichterfelde, 1936, p. 95; Kersbergen, *Onderwijs en nationaalsocialisme*, p. 22.
55. Paul Jennrich, *Unser Hitler. Ein Jugend- und Volksbuch*, Pädagogischer Verlag Hermann Schroedel, Halle (Saale), 1933, p. 75; Linda Jacobs Altman, *Shattered Youth in Nazi Germany: Primary Sources from the Holocaust*, Enslow Publishers, Berkeley Heights, NJ, 2010, p. 95.
56. Rudolf Hoke și Ilse Reiter (eds.), *Quellensammlung zur österreichischen und deutschen Rechtsgeschichte*, Böhlau Verlag, Viena, 1993, p. 544.
57. Despina Stratigakos, *Hitler at Home*, Yale University Press, New Haven, CT, 2015, pp. 24-46.
58. Albert Speer, *Inside the Third Reich*, Macmillan, New York, 1970, p. 103; Christa Schroeder, *Er war mein Chef: Aus dem Nachlaß der Sekretärin von Adolf Hitler*, Langen Müller, München, 1985, p. 71.
59. Stratigakos, *Hitler at Home*, p. 59.
60. *Ibidem*, p. 84.
61. Kristin Semmens, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2005, pp. 56-68; BArch, R43II/957a, 10 octombrie 1938, pp. 40-41.
62. Ulrich Chaussy și Christoph Püschner, *Nachbar Hitler. Führerkult und Heimatzerstörung am Obersalzberg*, Christoph Links Verlag, Berlin, 2007, pp. 141-142; David Lloyd George, „I Talked to Hitler”, în Anson Rabinbach şi Sander L. Gilman (eds.), *The Third Reich Sourcebook*, University of California Press, Berkeley, CA, 2013, pp. 77-78.
63. Chaussy și Püschner, *Nachbar Hitler*, p. 142.
64. Andrew Nagorski, *Hitlerland: American Eyewitnesses to the Nazi Rise to Power*, Simon & Schuster, New York, 2012, pp. 84-86.
65. Kershaw, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, p. 590; Max Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945*, Pamminger, Leonberg, 1988, p. 606.
66. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1936, pp. 68-70; W.E.B. Du Bois, „What of the Color-Line?”, în Oliver Lubrich (ed.), *Travels in the Reich, 1933-1945: Foreign Authors Report from Germany*, University of Chicago Press, Chicago, 2010, p. 143.
67. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1936, pp. 68-70, 141, 409, 414 şi 419; Domarus, *Hitler*, p. 643.
68. William L. Shirer, *Berlin Diary*, Alfred Knopf, New York, 1942, p. 86.
69. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1937, pp. 139-140, 143-146, 603, 606, 1224 şi 1531.
70. *Ibidem*, pp. 1528 şi 1531.
71. Ullrich, *Hitler*, p. 736; Ian Kershaw, *Hitler, 1936-1945: Nemesis*, W.W. Norton & Co., New York, 2000, pp. 110-112.
72. Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 29; Goebbels, „Geburtstag des Führers”, 19 aprilie 1939, *Die Zeit ohne Beispiel*, Franz Eher Verlag, München, 1942, p. 102; *The Times*, 20 aprilie 1939.
73. „Aggrandizer's Anniversary”, revista *Time*, 1 mai 1939; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 149.
74. „Aggrandizer's Anniversary”, revista *Time*, 1 mai 1939.

75. Roger Moorhouse, „Germania: Hitler’s Dream Capital”, *History Today*, 62, nr. 3, martie 2012; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 69.
76. Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, pp. 1319-1320; Sebastian Haffner, *The Meaning of Hitler*, Phoenix Press, Londra, 1979, p. 34; Kershaw, *Hitler, 1936-1945: Nemesis*, p. 184.
77. Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 305; *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1938, pp. 406-407; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 148.
78. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1939, p. 450; BArch, R43II/963, 15 februarie 1939, p. 56.
79. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1938, pp. 1056-1057.
80. *Deutschland-Berichte der Sopade*, 1939, p. 442.
81. Evans, *The Third Reich in Power*, p. 704.
82. Shirer, *Berlin Diary*, p. 201; Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 115.
83. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 115.
84. Shirer, *Berlin Diary*, p. 205; Klemperer, *I Will Bear Witness*, p. 315; C.W. Guillebaud, „How Germany Finances The War”, *Spectator*, 29 decembrie 1939, p. 8.
85. Shirer, *Berlin Diary*, p. 241.
86. *Ibidem*, p. 320.
87. Shirer, *Berlin Diary*, p. 336; Goebbels, *Tagebücher 1924-1945*, p. 1450; instrucţiunile lui Hitler se regăsesc în BArch, R55/20007, iulie 1940, pp. 8-9; vezi şi Stephen G. Fritz, *Ostkrieg: Hitler’s War of Extermination in the East*, University Press of Kentucky, Lexington, KT, 2011, p. 31.
88. Richard J. Evans, *The Third Reich at War*, Penguin, Londra, 2009, pp. 136-138.
89. Shirer, *Berlin Diary*, pp. 454-455.
90. Ernst Hanfstaengl, agentul său de presă în Statele Unite, a menţionat în repetate rânduri, când a fugit în America, lipsa de viziune strategică a lui Hitler; vezi Hanfstaengl, *Unheard Witness*, pp. 37 şi 66.
91. Evans, *The Third Reich at War*, p. 424.
92. *Ibidem*, p. 507; Schroeder, *Er war mein Chef*, pp. 74-75.
93. Bramsted, *Goebbels and the National Socialist Propaganda 1925-1945*, pp. 223-224.
94. Evans, *The Third Reich at War*, pp. 421-422.
95. *Ibidem*, pp. 422-423; Ulrich von Hassell, *The von Hassell Diaries: The Story of the Forces against Hitler inside Germany, 1938-1945*, Westview Press, Boulder, CO, 1994, p. 304.
96. BArch, NS18/842, 17 iulie 1942, p. 38.
97. Hoffmann, *Hitler Was My Friend*, p. 227; Speer, *Inside the Third Reich*, p. 473.
98. Evans, *The Third Reich at War*, p. 714; Klemperer, *To the Bitter End*, p. 387.
99. Speer, *Inside the Third Reich*, p. 473.
100. Evans, *The Third Reich at War*, p. 732; Hans J. Mallaquoi, *Destined to Witness: Growing up Black in Nazi Germany*, HarperCollins, New York, 2001, p. 251; Klemperer, *To the Bitter End*, p. 458; vezi şi Joachim C. Fest, *Hitler*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston, MA, 2002, pp. 753-754.
101. Antony Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, Penguin Books, Londra, 2002, p. 415 [ed. rom.: Antony Beevor, *Berlin. Căderea – 1945*, Rao Books, București, 2013].

3

Stalin

1. Henri Béraud, *Ce que j'ai vu à Moscou*, Les Editions de France, Paris, 1925, pp. 46-47.
2. Richard Pipes, *The Russian Revolution*, Vintage Books, New York, 1991, pp. 808-812.
3. *Ibidem*, p. 814.
4. *Ibidem*, p. 815.
5. Robert Service, *Stalin: A Biography*, Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, p. 132; Eugene Lyons, *Stalin: Czar of all the Russians*, J.B. Lippincott, New York, 1940, p. 287; Stephen Kotkin, *Stalin: Paradoxes of Power, 1878-1928*, Penguin Press, New York, 2014, p. 424.
6. Kotkin, *Stalin: Paradoxes of Power*, p. 534.
7. Fernand Corcos, *Une visite à la Russie nouvelle*, Editions Montaigne, Paris, 1930, pp. 404-405; Benno Ennker, „The Origins and Intentions of the Lenin Cult", în Ian D. Thatcher (ed.), *Regime and Society in Twentieth-Century Russia*, Macmillan Press, Houndmills, Basingstoke, 1999, pp. 125-126.
8. Alexei Yurchak, „Bodies of Lenin: The Hidden Science of Communist Sovereignty", *Representations*, nr. 129 (iarna 2015), pp. 116-157; Béraud, *Ce que j'ai vu à Moscou*, p. 45.
9. Kotkin, *Stalin*, p. 543; Robert H. McNeal, *Stalin: Man and Rule*, New York University Press, New York, 1988, pp. 90-93.
10. Service, *Stalin*, pp. 223-224.
11. De exemplu, RGASPI, 17 octombrie 1925, 558-11-1158, doc. 59, p. 77.
12. „Stalin's Word", revista *Time*, 27 aprilie 1925.
13. Kotkin, *Stalin*, p. 648.
14. Eugene Lyons, *Assignment in Utopia*, George G. Harrap, Londra, 1938, p. 173; Service, *Stalin*, p. 259.
15. Alexander Trachtenberg, *The History of May Day*, International Pamphlets, New York, 1931.
16. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 102-103.
17. Service, *Stalin*, pp. 265-267.
18. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 206-207; *Pravda*, într-o ediţie specială dedicată celei de-a 50-a aniversări a lui Stalin, publicată pe 21 decembrie 1929, îl aclama pe acesta ca fiind „adevăratul moştenitor" al lui Marx şi Lenin şi „conducătorul" partidului muncitoresc; RGASPI, 558-11-1352, 21 decembrie 1929, doc. 8; vezi şi Jeffrey Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton University Press, Princeton, 2000, pp. 60-61.
19. RGASPI, 558-11-1352, doc. 1, 19 decembrie 1929; vezi şi „Stalin", *The Life of Stalin: A Symposium*, Modern Books Limited, Londra, 1930, pp. 12-14.
20. Lazar Kaganovich, „Stalin and the Party"; Sergo Ordzhonikidze, „The «Diehard» Bolshvik", ambii citaţi în *The Life of Stalin*, pp. 40 şi 87-89.
21. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 265-266; despre afişele din 1929, vezi James L. Heizer, „The Cult of Stalin, 1929-1939", teză de doctorat, University of Kentucky, 1977, p. 55, citat în Sarah Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror,*

Propaganda and Dissent, 1934-1941, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, p. 147.

22. Expresia „învingător ranchiunos" vine din analiza profundă a lui Stephen Kotkin din *Stalin*, pp. 474 şi 591; însă Kotkin nu este de părere că Testamentul a fost într-adevăr opera lui Lenin.
23. Leon Trotsky, *My Life*, Charles Scribner, New York, 1930, pp. 309, 378 și 398 [ed. rom.: Lev Troţki, *Viaţa mea. Autobiografie*, traducere de Eugen Damian, Meteor Publishing, Bucureşti, 2015, pp. 321, 390 şi 410].
24. Avel Yenukidze, „Leaves from my Reminiscences", în *The Life of Stalin*, pp. 90-96.
25. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 381-391; „Russia: Stalin Laughs!", revista *Time*, 1 decembrie 1930.
26. „Soso was Good", revista *Time*, 8 decembrie 1930.
27. Vezi Stanley Weintraub, „GBS and the Despots", *Times Literary Supplement*, 22 august 2011.
28. Emil Ludwig, *Nine Etched from Life*, Robert McBride, New York, p. 348; verificarea lui Barbusse este relatată de Michael David-Fox, *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921-1941*, Oxford University Press, Oxford, 2011, pp. 231-232, precum şi de Jan Plamper, *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*, Yale University Press, New Haven, CT, 2012, p. 133; niciunul nu menționează tranzacţiile financiare care au avut loc, ce pot fi găsite în RGASPI, 558-11-699, 12 octombrie 1933, doc. 6, pp. 53-54; André Gide, „Retouches à mon «Retour de l'URSS»", în *Souvenirs et Voyages*, Gallimard, Paris, 2001, pp. 803-871, citat în Andrew Sobanet, „Henri Barbusse, Official Biographer of Joseph Stalin", *French Cultural Studies*, 24, nr. 4 (noiembrie 2013), p. 368; pentru alţi scriitori străini abordaţi de Stalin în vederea unei biografii, vezi Roy Medvedev, „New Pages from the Political Biography of Stalin", în Robert C. Tucker (ed.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, Transaction, New Brunswick, NJ, p. 207, nota 9.
29. Henri Barbusse, *Stalin: A New World seen through One Man*, John Lane, Londra, 1935, pp. viii şi 291.
30. Despre acest subiect, vezi, printre alţii, David-Fox, *Showcasing the Great Experiment*.
31. Emil Ludwig, *Three Portraits: Hitler, Mussolini, Stalin*, Longmans, Green and Co., New York, 1940, p. 104.
32. Lyons, *Assignment in Utopia*, pp. 340-342.
33. Prezenţa statuilor a fost consemnată de Corcos, *Une Visite à la Russie Nouvelle*, p. 117, iar în zona rurală de Malcolm Muggeridge, box 2, Hoover Institution Archives, „Russia, 16.9.1932-29.1.1933", p. 125.
34. Service, *Stalin*, pp. 312-313 şi 360.
35. Richard Pipes, *Communism: A History of the Intellectual and Political Movement*, Phoenix Press, Londra, p. 66.
36. Despre „Stalin în miniatură", vezi Malte Rolf, „Working towards the Centre: Leader Cults and Spatial Politics", în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones şi E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, p. 152; E.A. Rees, „Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions", în Balázs *et al.*, *The Leader Cult in Communist Dictatorships*, p. 10; Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University

Press, Oxford, 1999, pp. 30-31; Rumianţev l-a numit pe Stalin geniu în februarie 1934, vezi *XVII s'ezd Vsesoiuznoi Kommunisticeskoi Partii, 26 ianvaria – 10 fevralia 1934*, Partizdat, Moscova, 1934, p. 143; despre cultul său, vezi Jörg Baberowski, *Scorched Earth: Stalin's Reign of Terror*, Yale University Press, New Haven, CT, 2016, pp. 224-227.

37. Larissa Vasilieva, *Kremlin Wives*, Arcade Publishing, New York, 1992, pp. 122-124.

38. Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!*, p. 106; John Brown, *I Saw for Myself*, Selwyn and Blount, Londra, 1935, p. 260.

39. Malte Rolf, „A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism", *Slavic Review*, 68, nr. 3 (toamna 2009), p. 601.

40. Lyons, *Stalin*, p. 215.

41. Rolf, „A Hall of Mirrors", p. 610; Anita Pisch, „The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929-1953: Archetypes, Inventions and Fabrications", teză de doctorat, Australian National University, 2014, p. 135.

42. Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!*, pp. 69-77; Pisch, „The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters", p. 69.

43. Despre întâlnirea dintre Avdeenko şi Mehlis, în Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia*, p. 149; transmisia este menţionată în Eugene Lyons, „Dictators into Gods", *American Mercury*, martie 1939, p. 268.

44. Lyons, „Dictators into Gods", p. 269.

45. Nadezhda Mandelstam, *Hope against Hope: A Memoir*, Atheneum, New York, 1983, p. 420 [ed. rom.: Nadejda Mandelștam, *Fără speranță. Speranță abandonată. Memorii*, traducere de Nicolae Iliescu, Polirom, Iași, 2020]; RGASPI, 558-11-1479, doc. 36, pp. 54-56.

46. Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Knopf, New York, 2004, p. 164 [ed. rom.: Simon Sebag Montefiore, *Stalin. Curtea ţarului roşu*, traducere de Cătălin Drăcşineanu, Polirom, Iaşi, 2014, p. 148]; *SSSR. S'ezd Sovetov (cirezviciainîi) (8). Stenograficeskii otcet, 25 noiabria – 5 dekabria 1936 g.*, CIK SSSR, Moscova, 1936, p. 208; Sergo Ordjonikidze, *Izbrannîe stat'i i recii, 1918-1937*, Ogiz, Moscova, 1945, p. 240.

47. David Brandenberger, „Stalin as Symbol: A Case Study of the Personality Cult and its Construction", în Sarah Davies şi James Harris (eds.), *Stalin: A New History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 249-270; vezi şi celebrul volum al lui David King *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, Metropolitan Books, New York, 1997.

48. Kees Boterbloem, *The Life and Times of Andrei Zhdanov, 1896-1948*, McGill-Queen's Press, Montréal, 2004, pp. 176-177 şi 215.

49. RGASPI, 558-11-1354, 20 noiembrie 1939, pp. 29-34; toate scrisorile se află în documentul 21.

50. Solicitarea din partea Muzeului Revoluţiei se află în RGASPI, 558-11-1354, 29 iulie 1940, documentul 15, lista cadourilor expuse se află în documentul 15.

51. „Foreign Statesmen Greet Stalin on 60th Birthday", *Moscow News*, 1 ianuarie 1940.

52. Andrew Nagorski, *The Greatest Battle: Stalin, Hitler, and the Desperate Struggle for Moscow that Changed the Course of World War II*, Simon & Schuster, New York, 2008, pp. 16-17.

53. Service, *Stalin*, p. 403; vezi şi David Glantz, *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War*, University Press of Kansas, Lawrence, KA, 1998.

54. Service, *Stalin*, p. 409.
55. Anna Louise Strong, citând un raport al lui Erskine Caldwell în lucrarea sa *The Soviets Expected It*, The Dial Press, New York, 1942, p. 39; Alexander Werth, *Russia at War, 1941-1945: A History*, Skyhorse Publishing, New York, 2011, p. 165.
56. Victoria E. Bonnell, *Iconography of Power: Soviet Political Posters Under Lenin and Stalin*, University of California Press, Berkeley, CA, 1998, p. 252; Service, *Stalin*, p. 451; Richard E. Lauterbach, *These Are the Russians*, Harper, New York, 1944, p. 101.
57. Werth, *Russia at War*, p. 595; John Barber, „The Image of Stalin in Soviet Propaganda and Public Opinion during World War 2”, în John Garrard şi Carol Garrard (eds.), *World War 2 and the Soviet People*, St Martin’s Press, New York, 1990, p. 43.
58. Plamper, *The Stalin Cult*, p. 54.
59. Michael Neiberg, *Potsdam: The End of World War II and the Remaking of Europe*, Basic Books, New York, 2015, p. 58; Paul Hollander, *Political Pilgrims: Western Intellectuals in Search of the Good Society*, Routledge, Londra, 2017, p. 1; Kimberly Hupp, „«Uncle Joe»: What Americans thought of Joseph Stalin before and after World War II”, teză de doctorat, Universitatea din Toledo, 2009.
60. Mandelstam, *Hope against Hope*, p. 345 [ed. rom. cit., p. 375].
61. Cifrele pierderilor umane, în Timothy C. Dowling (ed.), *Russia at War: From the Mongol Conquest to Afghanistan, Chechnya, and Beyond*, ABC-Clio, Santa Barbara, CA, vol. I, 2015, p. 172; Richard Overy, *Russia’s War: A History of the Soviet Effort: 1941-1945*, Penguin Books, Harmondsworth, 1997, p. 291; Catherine Merridale, *Ivan’s War: The Red Army 1939-45*, Faber and Faber, Londra, 2005, p. 3.
62. Werth, *Russia at War*, p. 369.
63. Merridale, *Ivan’s War*, pp. 67, 117-118 şi 136; Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, p. 424.
64. Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, p. 107.
65. Isaac Deutscher, *Stalin: A Political Biography*, Vintage Books, New York, 1949, p. 466; Beevor, *The Fall of Berlin 1945*, pp. 425-426.
66. Service, *Stalin*, p. 543; Brandenburg, „Stalin as Symbol”, pp. 265-270; *Iosif Vissarionovici Stalin. Kratkaia biografiia*, OGIZ, Moscova, 1947, pp. 182-222.
67. Service, *Stalin*, pp. 508 şi 564.
68. Anne Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*, Doubleday, New York, 2012 [ed. rom.: Anne Applebaum, *Cortina de Fier. Represiunea sovietică în Europa de Est, 1945-1956*, traducere de Gabriel Stoian, Litera, Bucureşti, 2015]; Jan C. Behrends, „Exporting the Leader: The Stalin Cult in Poland and East Germany (1944/45-1956)”, în Balázs *et al.*, *The Leader Cult in Communist Dictatorships*, pp. 161-178.
69. „Mr. Stalin 70 Today, World Peace Prizes Inaugurated”, *The Times*, 21 decembrie 1949, p. 4; „Flags And Lights For Mr. Stalin Birthday Scenes in Moscow”, *The Times*, 22 decembrie 1949, p. 4.
70. RGASPI, 558-4-596, 1950; vezi şi McNeal, *Stalin*, pp. 291-292.
71. RGASPI, 558-11-1379, doc. 2 şi 4; vezi şi lista din data de 22 aprilie 1950 în RGASPI, 558-11-1420; RGASPI, 558-4-596, 1950.
72. Service, *Stalin*, p. 548; Overy, *Russia’s War*, pp. 288 şi 302; Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism*, Knopf, New York, 1972, p. 508.

73. Harrison E. Salisbury, „The Days of Stalin's Death”, *New York Times*, 17 aprilie 1983; Brooks, *Thank You, Comrade Stalin!*, p. 237.

4

Mao

1. Referitor la vizita lui Mao la Moscova, vezi Paul Wingrove, „Mao in Moscow, 1949-50: Some New Archival Evidence”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 11, nr. 4 (decembrie 1995), pp. 309-334; David Wolff, „«One Finger's Worth of Historical Events»: New Russian and Chinese Evidence on the Sino-Soviet Alliance and Split, 1948-1959”, *Cold War International History Project Bulletin*, documentul de lucru nr. 30 (august 2002), pp. 1-74; Sergey Radchenko şi David Wolff, „To the Summit via Proxy-Summits: New Evidence from Soviet and Chinese Archives on Mao's Long March to Moscow, 1949”, *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (iarna 2008), pp. 105-182.
2. *New York Times*, 15 mai 1927.
3. Mao Zedong, „Report on an Investigation of the Peasant Movement In Hunan”, martie 1927, *Selected Works of Mao Zedong*, Foreign Languages Press, Beijing, 1965, vol. I, pp. 23-24 [ed. rom.: Mao Zedong, „Raport cu privire la studierea mişcării ţărăneşti din provincia Hunan” (martie 1927), în Mao Zedong, *Opere alese I*, Editura pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1953, p. 34].
4. Alexander V. Pantsov și Steven I. Levine, *Mao: The Real Story*, Simon & Schuster, New York, 2012, pp. 206, 242 şi 248.
5. Mao Zedong, „On Tactics against Japanese Imperialism”, 27 decembrie 1935, tradus în Stuart Schram, *Mao's Road To Power: Revolutionary Writings, 1912-49*, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 1999, vol. V, p. 92 [ed. rom.: Mao Zedong, „Despre tactica luptei împotriva imperialismului japonez” (27 decembrie 1935), în Mao Zedong, *Opere alese I*, ed. cit., p. 272].
6. Alvin D. Coox, *Nomonhan: Japan Against Russia 1939*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1988, p. 93.
7. Yang Kuisong, *Mao Zedong yu Mosike de enen yuanyuan* (*Mao şi Moscova*), Jiangxi renmin chubanshe, Nanchang, 1999, p. 21; Pantsov și Levine, *Mao*, p. 293.
8. Jung Chang și Jon Halliday, *Mao: The Unknown Story*, Jonathan Cape, Londra, 2005, p. 192.
9. Edgar Snow, *Red Star over China: The Classic Account of the Birth of Chinese Communism*, Grove Press, New York, 1994, p. 92.
10. Lee Feigon, *Mao: A Reinterpretation*, Ivan R. Dee, Chicago, 2002, pp. 67-69.
11. Feigon, *Mao*, p. 67; Robert M. Farnsworth, *From Vagabond to Journalist: Edgar Snow in Asia, 1928-1941*, University of Missouri Press, Columbia, MO, 1996, p. 222.
12. Pantsov şi Levine, *Mao*, p. 296.
13. Jay Taylor, *The Generalissimo: Chiang Kai-shek and the Struggle for Modern China*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009, p. 169.

14. Pantsov şi Levine, *Mao*, p. 324.
15. RGASPI, 17-170-128a, Gheorghi Dimitrov, Raportul către Stalin asupra celei de-a Şasea Şedințe Plenare a Comitetului Central al PCC, 21 aprilie 1939, pp. 1-3; vezi şi raportul lui Dmitri Manuilski, la pp. 14-43.
16. Pantsov şi Levine, *Mao*, p. 331; Arthur A. Cohen, *The Communism of Mao Tse-tung*, University of Chicago Press, Chicago, 1964, pp. 93-95.
17. Gao Hua, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de. Yan'an zhengfeng yundong de lailong qumai* (*Cum a răsărit soarele roşu deasupra Yan'anului? O istorie a Mişcării de rectificare*), Chinese University Press, Hong Kong, 2000, p. 580.
18. Gao, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de*, p. 530; vezi şi Chen Yung-fa, *Yan'an de yinying* (*Umbra Yan'anului*), Institute of Modern History, Academia Sinica, Taipei, 1990.
19. Gao, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de*, p. 593.
20. Gao Wenqian, *Zhou Enlai: The Last Perfect Revolutionary*, PublicAffairs, New York, 2007, p. 88.
21. Raymond F. Wylie, *The Emergence of Maoism: Mao Tse-tung, Ch'en Po-ta, and the Search for Chinese Theory, 1935-1945*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1980, pp. 205-206; Gao, *Hong taiyang shi zenyang shengqi de*, pp. 607-609; Li Jihua, „Dui Mao Zedong geren chongbai de zisheng" („Propagarea cultului personalității al lui Mao"), *Yanhuang chunqiu*, nr. 3 (martie 2010), pp. 40-45; Theodore H. White şi Annalee Jacoby, *Thunder out of China*, Victor Gollanz, Londra, 1947, p. 217.
22. PRO, FO 371/35777, 1 februarie 1943, p. 21.
23. Stuart R. Schram, „Party Leader or True Ruler? Foundations and Significance of Mao Zedong's Personal Power", în Stuart R. Schram (ed.), *Foundations and Limits of State Power in China*, School of Oriental and African Studies, Londra, 1987, p. 213.
24. Frank Dikötter, *The Tragedy of Liberation: A History of the Chinese Revolution, 1945-1957*, Bloomsbury, Londra, 2013, pp. 16-17.
25. *Ibidem*, pp. 3 și 22-23.
26. PRO, FO 371/92192, 20 noiembrie 1950, p. 19; Robert Guillain, „China under the Red Flag", în Otto B. Van der Sprenkel, Robert Guillain şi Michael Lindsay (eds.), *New China: Three Views*, Turnstile Press, Londra, 1950, pp. 91-92; despre regulile de expunere a portretelor, vezi, de exemplu, SMA, 9 septembrie 1952, A22-2-74, pp. 6-7; 29 decembrie 1951, B1-2-3620, p. 61; Hung Chang-tai, „Mao's Parades: State Spectacles in China in the 1950s", *China Quarterly*, nr. 190 (iunie 2007), pp. 411-431.
27. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, pp. 134-137.
28. *Ibidem*, p. 83.
29. *Ibidem*, pp. 47-48.
30. *Ibidem*, pp. 99-100.
31. *Ibidem*, p. 190; William Kinmond, *No Dogs in China: A Report on China Today*, Thomas Nelson, New York, 1957, pp. 192-194.
32. John Gitting, „Monster at the Beach", *Guardian*, 10 aprilie 2004.
33. Lucrarea clasică pe această temă îi aparţine lui Cohen, *The Communism of Mao Tse-tung*; autorul a fost ostracizat, bineînţeles, deoarece profesori erudiţi de la Universitatea Harvard au scris cărţi savante despre „sinizarea marxismului".
34. Valentin Chu, *The Inside Story of Communist China: Ta Ta, Tan Tan*, Allen & Unwin, Londra, 1964, p. 228.

35. Vezi Richard Curt Kraus, *Brushes with Power: Modern Politics and the Chinese Art of Calligraphy*, University of California Press, Berkeley, CA, 1991.
36. Chow Ching-wen, *Ten Years of Storm: The True Story of the Communist Regime in China*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1960, p. 81.
37. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, p. 227.
38. William Taubman, *Khrushchev: The Man and his Era*, Free Press, Londra, 2003, pp. 271-272 [ed. rom.: William Taubman, *Hrușciov. Omul și epoca sa*, traducere de Dan Criste, Meteor Press, Bucureşti, 2017].
39. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, pp. 275-276.
40. Pang Xianzhi şi Jin Chongji (eds.), *Mao Zedong zhuan, 1949-1976* (*O biografie a lui Mao Zedong, 1949-1976*), Zhongyang wenxian chubanshe, Beijing, 2003, p. 534; Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, Random House, New York, 1994, pp. 182-184 [ed. rom.: Li Zhisui, *Viaţa particulară a preşedintelui Mao: Memoriile medicului său personal*, traducere de Alfred Neagu, Elit, București, 1994].
41. Dikötter, *The Tragedy of Liberation*, p. 291.
42. GSPA, discursul lui Mao din 10 martie 1958 de la Chengdu, 91-18-495, p. 211.
43. Li Rui, *Dayuejin qin liji* (*Relatarea unui martor al Marelui Salt Înainte*), Nanfang chubanshe, Haikou, 1999, vol. II, p. 288.
44. Frank Dikötter, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958-1962*, Bloomsbury, Londra, 2010, p. 20.
45. *Ibidem*, pp. 22-23.
46. Li Rui, *Lushan huiyi shilu* (*O înregistrare autentică a conferinței de la Lushan*), Tiandi tushu youxian gongsi, Hong Kong, ed. a II-a, 2009, pp. 232 și 389-390; Li, *The Private Life of Chairman Mao*, p. 381.
47. Li, *Lushan huiyi shilu*, p. 232.
48. Gao, *Zhou Enlai*, pp. 187-188; Liu Tong, „Jieshi Zhongnanhai gaoceng zhengzhi de yiba yaoshi: Lin Biao biji de hengli yu yanjiu" („O cheie pentru înțelegerea politicii înalte în Zhongnanhai: organizarea și cercetarea notelor lui Lin Biao"), lucrare prezentată la Conferinţa Internaţională despre Războiul şi Revoluţia Chineze din secolul XX, Universitatea Jiao Tong, Shanghai, 8-9 noiembrie 2008.
49. Dikötter, *Mao's Great Famine*, p. 102.
50. *Ibidem*, pp. 116-123.
51. Vezi Frank Dikötter, *The Cultural Revolution: A People's History, 1962-1976*, Bloomsbury, Londra, 2016, p. 12.
52. *The People's Daily*, 7 februarie 1963, citat în Cohen, *The Communism of Mao Tse-tung*, p. 203.
53. David Milton şi Nancy D. Milton, *The Wind Will Not Subside: Years in Revolutionary China, 1964-1969*, Pantheon Books, New York, 1976, pp. 63-65; vezi şi Jacques Marcuse, *The Peking Papers: Leaves from the Notebook of a China Correspondent*, Arthur Barker, Londra, 1968, pp. 235-246.
54. Lu Hong, *Junbao neibu xiaoxi: „Wenge" qinli shilu* (*Povestea unui membru al PLA Daily*), Shidai guoji chubanshe, Hong Kong, 2006, pp. 14-17; Daniel Leese, *Mao Cult: Rhetoric and Ritual in China's Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, pp. 111-113.
55. Li, *The Private Life of Chairman Mao*, p. 412; Lynn T. White III, *Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1989, pp. 194-195, 206, 214-216.

56. Scrisoarea lui D.K. Timms, 6 octombrie 1964, FO 371/175973; vezi şi Laszlo Ladany, *The Communist Party of China and Marxism, 1921-1985: A Self-Portrait*, Hurst, Londra, 1988, p. 273.
57. Dikötter, *The Cultural Revolution*, p. xi.
58. *Ibidem*, pp. 71-74.
59. *Ibidem*, pp. 107-109.
60. Chang Jung, *Wild Swans: Three Daughters of China*, Touchstone, Clearwater, FL, 2003, p. 413 [ed. rom.: Jung Chang, *Lebedele sălbatice: trei fiice ale Chinei*, traducere de Sanda Pop, Curtea Veche, Bucureşti, 2009].
61. Dikötter, *The Cultural Revolution*, p. 89.
62. PRO, FO 371-186983, Leonard Appleyard către John Benson, „Manifestations of the Mao Cult”, 28 septembrie 1966.
63. Louis Barcata, *China in the Throes of the Cultural Revolution: An Eye Witness Report*, Hart Publishing, New York, 1968, p. 48.
64. SMA, 11 decembrie 1967, B167-3-21, pp. 70-73; NMA, Instrucţiuni de la Centru, 5 aprilie şi 12 iulie 1967, 5038-2-107, pp. 2 şi 58-59.
65. HBPA, Directiva de la Ministerul Comerţului, 30 august 1966, 999-4-761, p. 149.
66. SMA, 2 mai 1967, B182-2-8, pp. 5-8.
67. Helen Wang, *Chairman Mao Badges: Symbols and Slogans of the Cultural Revolution*, British Museum, Londra, 2008, p. 21.
68. PRO, FCO 21/41, Donald C. Hopson, „Letter from Beijing”, 7 octombrie 1967.
69. De exemplu, Pamela Tan, *The Chinese Factor: An Australian Chinese Woman’s Life in China from 1950 to 1979*, Roseberg, Dural, New South Wales, 2008, p. 131.
70. PRO, FCO 21/19, Percy Cradock, „Letter from Peking”, 3 iunie 1968.
71. SMA, B103-4-1, 11 iulie 1967, pp. 1-3; B98-5-100, 9 decembrie 1969, pp. 10-11; B109-4-80, 1 august 1968, p. 31; despre statuile din Shanghai, vezi Jin Dalu, *Feichang yu zhengchang: Shanghai „wenge” shiqi de shehui bianqian* (*Extraordinarul și obișnuitul: Schimbările sociale din Shanghai în timpul Revoluției Culturale*), Shanghai cishu chubanshe, Shanghai, 2011, vol. II, pp. 198-228.
72. Dikötter, *The Cultural Revolution*, pp. 240-241.
73. „Zhongyang zhuan’an shencha xiaozu «guanyu pantu, neijian, gongzei Liu Shaoqi zuixing de shencha baogao» ji «pantu, neijian, gongzei Liu Shaoqi zuizheng»” („Raport despre Liu Shaoqi alcătuit de Grupul Central de Examinare a Cazurilor”), 18 octombrie 1968, Baza de date a Revoluției Culturale; cu excepţia câtorva modificări minore, am folosit traducerea din Milton şi Milton, *The Wind Will Not Subside*, pp. 335-339; despre alcătuirea congresului, vezi Roderick MacFarquhar şi Michael Schoenhals, *Mao’s Last Revolution*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2006, pp. 292-293.
74. GDPA, 296-A2.1-25, Raportul despre Shanghai, 7 martie 1973, pp. 189-198; PRO, FCO 21/962, Michael J. Richardson, „Naming of Streets”, 26 ianuarie 1972.
75. Chang şi Halliday, *Mao*, p. 583.
76. Chang, *Wild Swans*, p. 651.
77. Jean Hong, interviu, 7 noiembrie 2012, Hong Kong; Rowena Xiaoqing He, „Reading Havel in Beijing”, *Wall Street Journal*, 29 decembrie 2011.
78. Ai Xiaoming intervievată de Zhang Tiezhi, 22 decembrie 2010, Guangzhou.
79. Wu Guoping intervievat de Dong Guoqiang, 1 decembrie 2013, districtul Zongyang, Anhui.

5

Kim Ir Sen

1. Robert A. Scalapino şi Chong-sik Lee, *Communism in Korea.* Partea I: *The Movement*, University of California Press, Berkeley, CA, 1972, pp. 324-325; Lim Un, *The Founding of a Dynasty in North Korea: An Authentic Biography of Kim Il-song*, Jiyu-sha, Tokyo, 1982, p. 149.
2. Hongkoo Han, „Wounded Nationalism: The Minsaengdan Incident and Kim Il-sung in Eastern Manchuria", University of Washington, lucrare de doctorat, 1999, p. 347.
3. *Ibidem*, pp. 365-367; Scalapino şi Lee, *Communism in Korea*, pp. 202-203; Dae-sook Suh, *Kim Il-sung: The North Korean Leader*, Columbia University Press, New York, 1988, pp. 37-47.
4. Charles Armstrong, *The North Korean Revolution: 1945-50*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2002, capitolul 2.
5. Lim, *The Founding of a Dynasty in North Korea*, p. 152.
6. Bradley K. Martin, *Under the Loving Care of the Fatherly Leader: North Korea and the Kim Dynasty*, Thomas Dunne Books, New York, 2004, p. 53; Armstrong, *The North Korean Revolution*, p. 223; John N. Washburn, „Russia Looks at Northern Korea", *Pacific Affairs*, 20, nr. 2 (iunie 1947), p. 160.
7. Armstrong, *The North Korean Revolution*, p. 150; estimarea numărului de un milion de oameni apare în Byoung-Lo Philo Kim, *Two Koreas in Development: A Comparative Study of Principles and Strategies of Capitalist and Communist Third World Development*, *apud* Martin, *Under the Loving Care of the Fatherly Leader*, p. 56.
8. David Allen Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song: Functional Analysis of a State Myth", teză de doctorat, The American University, Washington, DC, 1986, pp. 106-109.
9. Benoit Berthelier, „Symbolic Truth: Epic, Legends, and the Making of the Baekdusan Generals", 17 mai 2013, Sino-NK.
10. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song", pp. 83 şi 104.
11. Chen Jian, *China's Road to the Korean War*, Columbia University Press, New York, 1996, p. 110; Sergei N. Goncharov, John W. Lewis şi Xue Litai, *Uncertain Partners: Stalin, Mao, and the Korean War*, Stanford University Press, Stanford, 1993, pp. 142-145.
12. Max Hastings, *The Korean War*, Simon & Schuster, New York, 1987, p. 53; Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song", p. 153.
13. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 123-126; Lim, *The Founding of a Dynasty in North Korea*, p. 215.
14. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song", pp. 159-160.
15. Scalapino și Lee, *Communism in Korea*, pp. 428-429.
16. Andrei Lankov, *The Real North Korea: Life and Politics in the Failed Stalinist Utopia*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 37-39.
17. Blaine Harden, *The Great Leader and the Fighter Pilot: A True Story About the Birth of Tyranny in North Korea*, Penguin Books, New York, 2016, pp. 6-7; Suh, *Kim*

Il-sung, pp. 127-130; Andrei Lankov, *From Stalin to Kim Il Sung: The Formation of North Korea, 1945-1960*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2002, pp. 95-96.

18. Vezi MfAA, A 5631, Raport informativ de la ambasadă, 23 martie 1955, pp. 63-64.

19. *Ibidem*, p. 54; RGANI, 5-28-411, Jurnalul ambasadorului V.I. Ivanov, 21 martie 1956, pp. 165-168; o piatră pusă în sticlă este menţionată în Horst Kurnitzky, *Chollima Korea: A Visit in the Year 23*, Lulu Press Inc., 2006 (prima ediţie în 1972), p. 19.

20. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song", pp. 172-175; Hunter, *Kim Il-song's North Korea*, p. 13.

21. Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song", pp. 176-180.

22. RGANI, 5-28-410, pp. 233-235; acest document a fost tradus de Gary Goldberg în „New Evidence on North Korea in 1956", *Cold War International History Project Bulletin*, nr. 16 (toamna 2007/iarna 2008), pp. 492-494.

23. RGANI, 5-28-412, 30 mai 1956, pp. 190-196; și acest document a fost tradus de Gary Goldberg în „New Evidence on North Korea in 1956", p. 471; despre acest incident, vezi Andrei Lankov, *Crisis in North Korea: The Failure of De-Stalinization, 1956*, University of Hawai'i Press, Honolulu, 2005; Balázs Szalontai, *Kim Il Sung in the Khrushchev Era: Soviet-DPRK Relations and the Roots of North Korean Despotism, 1953-1964*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2006.

24. Lankov, *Crisis in North Korea*, p. 154.

25. *Ibidem*, pp. 152-154.

26. Destul de ciudat, literatura minoră nu confirmă în mod explicit faptul că sistemul *songbun* s-a bazat pe sistemul conceput sub conducerea lui Mao; ca excepţie, vezi Judy Sun şi Greg Wang, „Human Resource Development in China and North Korea", în Thomas N. Garavan, Alma M. McCarthy şi Michael J. Morley (eds.), *Global Human Resource Development: Regional and Country Perspectives*, Routledge, Londra, 2016, p. 92; despre persecuţii, vezi Lankov, *Crisis in North Korea*, p. 164.

27. Lankov, *Crisis in North Korea*, p. 182.

28. RGANI, 5-28-314, Scrisoarea lui S. Suzdalev, ambasador al Uniunii Sovietice, către N.T. Fedorenko, 23 martie 1955, pp. 13-15; RGANI, 5-28-412, 10 mai 1956, Raport al discuţiei dintre I. Biakov, secretar I la Ambasada Uniunii Sovietice, și directorul Muzeului istoriei luptei revoluţionare a poporului coreean, pp. 249-252; BArch, DY30 IV 2/2.035/137, Buletin informativ, 14 martie 1961, p. 72.

29. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 168-171.

30. BArch, DY30 IV 2/2.035/137, Buletin informativ, 14 martie 1961, pp. 72-73 şi 79; vezi şi Hatch, „The Cult of Personality of Kim Il-Song", pp. 183-192; despre retragerea sa din viaţa publică, vezi Suh, *Kim Il-sung*, p. 187.

31. MfAA, A 7137, Informare asupra Zilei Naţionale, 16 septembrie 1963, pp. 45-49.

32. Despre discursul din decembrie 1955, vezi Brian R. Myers, „The Watershed that Wasn't: Re-Evaluating Kim Il-sung's «Juche Speech» of 1955", *Acta Koreana*, 9, nr. 1 (ianuarie 2006), pp. 89-115.

33. James F. Person, „North Korea's chuch'e philosophy", în Michael J. Seth, *Routledge Handbook of Modern Korean History*, Routledge, Londra, 2016, pp. 705-798.

34. MfAA, C 1088/70, Ingeborg Göthel, Raport informativ, 29 iulie 1966, p. 100.

35. Person, „North Korea's chuch'e philosophy", pp. 725-767; MfAA, G-A 344, 10 noiembrie 1967, Scrisoare din partea ambasadei, pp. 1-7, notele despre

dezvoltarea cultului odată cu epurările.
36. MfAA, C 1092/70, Raport informativ al ambasadei, 19 august 1968, pp. 19-20; PRO, FCO 51-80, „North Korea in 1968”, 3 iulie 1969, p. 13; FCO 21-307, „Kim Il-sung, the «Prefabricated Hero»”, 3 iunie 1967.
37. Suh, *Kim Il-sung*, p. 197; PRO, FCO 51/80, „North Korea in 1968”, 3 iulie 1969, p. 13.
38. MfAA, C 1088/70, Ingeborg Göthel, Raport de 1 Mai, 5 mai 1967, pp. 55-58.
39. MfAA, C 1088/70, Hermann, Raport informativ al ambasadei, 5 ianuarie 1968, pp. 76-77, dar şi Ingeborg Göthel, Raport informativ, 3 noiembrie 1967, pp. 16-17; Ingeborg Göthel, Raport informativ al ambasadei, 22 septembrie 1967, pp. 18-19; C 1023/73, Raport informativ al ambasadei, 22 mai 1968, pp. 98-99; despre încăperile dedicate studiului, vezi şi Rinn-Sup Shinn *et al.*, *Area Handbook for North Korea*, U.S. Government Printing Office, Washington, 1969, p. 276.
40. MfAA, C 1088/70, Ingeborg Göthel, Raport de 1 Mai, 5 mai 1967, pp. 55-58; Ingeborg Göthel, Raport informativ, 3 noiembrie 1967, pp. 16-17.
41. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 231-234.
42. MfAA, G-A 347, Barthel, Raport al discuţiei cu Samoilov, 17 mai 1972, pp. 16-18; vezi şi Suh, *Kim Il-sung*, p. 242.
43. „Talk to the Officials of the Propaganda and Agitation Department of the Central Committee of the Workers”, 29 octombrie 1971, document de pe site-ul Asociaţiei Coreene de Prietenie, accesat pe 15 ianuarie 2016; Suh, *Kim Il-sung*, p. 319.
44. Harrison E. Salisbury, *To Peking and Beyond: A Report On The New Asia*, Quadrangle Books, New York, 1973, p. 207; Suh, *Kim Il-sung*, p. 319.
45. MfAA, C 6877, 6 martie 1972, pp. 76-77; MfAA, G-A 347, Scrisoare din partea ambasadei, 11 ianuarie 1972, p. 14.
46. Salisbury, *To Peking and Beyond*, pp. 208-209; vezi şi Suh, *Kim Il-sung*, pp. 316-317; ambele menţionează o suprafaţă totală a muzeului de 240.000 de metri pătraţi, ce pare puţin probabilă pentru 92 de încăperi; cifra de 50.000 de metri pătraţi parvine de la Helen-Louise Hunter, *Kim Il-song's North Korea*, Praeger Publishers, Westport, CT, 1999, p. 23.
47. MfAA, C 6877, 6 martie 1972, pp. 76-77; Sonia Ryang, *Writing Selves in Diaspora: Ethnography of Autobiographics of Korean Women in Japan and the United States*, Lexington Books, Lanham, MD, 2008, p. 88.
48. Salisbury, *To Peking and Beyond*, pp. 208-209; Suh, *Kim Il-sung*, pp. 316-319.
49. SMA, B158-2-365, 20 decembrie 1971, pp. 107-111 şi B163-4-317, 1 decembrie 1971, pp. 134-135; pentru o imagine generală asupra insignelor în anii ce au urmat, vezi Andrei Lankov, *North of the DMZ: Essays on Daily Life in North Korea*, McFarland, Jefferson, NC, 2007, pp. 7-9.
50. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 270-271.
51. MfAA, C 6877, Buletin informativ, 28 aprilie 1972, pp. 66-67.
52. Salisbury, *To Peking and Beyond*, pp. 196-197 şi 204-205.
53. *Ibidem*, pp. 214 şi 219.
54. MfAA, C 315/78, 8 aprilie 1970, pp. 155-158.
55. Suh, *Kim Il-sung*, p. 262.
56. Lim, *The Founding of a Dynasty in North Korea*, p. 269; Suh, *Kim Il-sung*, pp. 267-268.
57. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 267-268.
58. Philippe Grangereau, *Au pays du grand mensonge. Voyage en Corée*, Payot, Paris, 2003, pp. 134-137; Hunter, *Kim Il-song's North Korea*, p. 22.

59. C 6926, Kirsch, Scrisoare din partea ambasadei, 21 noiembrie 1975, pp. 1-3.
60. Suh, *Kim Il-sung*, pp. 278-282.
61. Hans Maretzki, *Kim-ismus in Nordkorea: Analyse des letzten DDR-Botschafters in Pjöngjang*, Anika Tykve Verlag, Böblingen, 1991, pp. 34 şi 55; Lankov, *North of the DMZ*, pp. 40-41.
62. Don Oberdorfer, *The Two Koreas: A Contemporary History*, Addison-Wesley, Reading, MA, 1997, pp. 341-342; Barbara Demick, *Nothing to Envy: Ordinary Lives in North Korea*, Spiegel and Grau, New York, 2009, pp. 100-101 [ed. rom.: Barbara Demick, *Nimic de invidiat. Vieţi obişnuite din Coreea de Nord*, traducere de Mihai-Dan Pavelescu, Meteor Publishing, Bucureşti, 2014].

6

Duvalier

1. Pentru istoria timpurie a statului Haiti, vezi Philippe Girard, *Haiti: The Tumultuous History – From Pearl of the Caribbean to Broken Nation*, St. Martin's Press, New York, 2010.
2. Eric H. Cushway, „The Ideology of François Duvalier", disertaţie de master, Universitatea din Alberta, 1976, pp. 79 şi 96-97; Martin Munro, *Tropical Apocalypse: Haiti and the Caribbean End*, University of Virginia Press, Charlottesville, VA, 2015, p. 36.
3. John Marquis, *Papa Doc: Portrait of a Haitian Tyrant 1907-1971*, LMH Publishing Limited, Kingston, 2007, p. 92.
4. Paul Christopher Johnson, „Secretism and the Apotheosis of Duvalier", *Journal of the American Academy of Religion*, 74, nr. 2 (iunie 2006), p. 428; Cushway, „The Ideology of François Duvalier", pp. 78-83.
5. François Duvalier, *Guide des „Œuvres Essentielles" du Docteur François Duvalier*, Henri Deschamps, Port-au-Prince, 1967, p. 58.
6. Trevor Armbrister, „Is There Any Hope for Haiti?", *Saturday Evening Post*, 236, nr. 23 (15 iunie 1963), p. 80; vezi şi Bleecker Dee, „Duvalier's Haiti: A Case Study of National Disintegration", teză de doctorat, Universitatea din Florida, 1967, p. 70.
7. NARA, RG 59, Box 3090, Gerald A. Drew, „Political Situation in Haiti", 3 august 1957.
8. Bernard Diederich, *The Price of Blood: History of Repression and Rebellion in Haiti Under Dr. François Duvalier, 1957-1961*, Markus Wiener, Princeton, NJ, 2011, pp. 17-18.
9. NARA, RG 59, Box 3090, Gerald A. Drew, „Political Situation in Haiti", 3 august 1957.
10. Mats Lundahl, „Papa Doc: Innovator in the Predatory State", *Scandia*, 50, nr. 1 (1984), p. 48.
11. MAE, 96QO/24, Lucien Félix, „Conférence de presse de Duvalier", 4 octombrie 1957; MAE, 96QO/24, Lucien Félix, „Un mois de pouvoir du président Duvalier", 22 noiembrie 1957; NARA, RG 59, Box 3090, „Harassment of Haitian Labor Leaders",

10 ianuarie 1958; Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958.

12. *Haiti Sun*, 24 decembrie 1957, p. 11; Louis E. Lomax, „Afro Man Chased out of Haiti”, *Baltimore Afro-American*, 15 octombrie 1957; Stephen Jay Berman, „Duvalier and the Press”, master în jurnalism, University of Southern California, 1974, p. 28.

13. NARA, RG 59, Box 3090, Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958; Louis E. Lomax, „Afro Man Chased out of Haiti”, *Baltimore Afro-American*, 15 octombrie 1957.

14. MAE, 96QO/24, Lucien Félix, „Un mois de pouvoir du président Duvalier”, 22 noiembrie 1957; NARA, RG 59, Box 3090, „Harassment of Haitian Labor Leaders”, 10 ianuarie 1958; Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958.

15. MAE, 96QO/25, Lucien Félix, telegramă, 13 martie 1958; NARA, RG 59, Box 3090, Virgil P. Randolph, „Haitian Political Situation”, 30 ianuarie 1958.

16. NARA, RG 59, Box 3092, Virgil P. Randolph, „Joint Weeka No. 32”, 6 august 1958; MAE, 96QO/25, Lucien Félix, „Le coup de main du 29 juillet 1958”, 31 iulie 1958.

17. Robert D. Heinl și Nancy Gordon Heinl, *Written in Blood: The Story of the Haitian People, 1492-1995*, University Press of America, Lanham, MD, 1998, p. 572; Robert I. Rotberg, *Haiti: The Politics of Squalor*, Houghton Mifflin, Boston, 1971, pp. 215-216.

18. MAE, 96QO/25, Lucien Félix, „La nouvelle constitution de la République d'Haiti”, 17 aprilie 1958; Lundahl, „Papa Doc”, p. 60.

19. Elizabeth Abbott, *Haiti: The Duvaliers and Their Legacy*, McGraw-Hill, New York, 1988, pp. 91-92.

20. Bernard Diederich și Al Burt, *Papa Doc: Haiti and its Dictator*, Bodley Head, Londra, 1969, p. 139; Rotberg, *Haiti*, p. 218.

21. Lundahl, „Papa Doc”, p. 60.

22. MAE, 96QO/25, Lucien Félix, „La situation politique et économique en Haiti”, 3 februarie 1959; „Voyage du Président”, 18 martie 1959.

23. NARA, RG 59, Box 3092, „Joint Weeka No. 22”, 5 iunie 1959; NARA, RG 59, Box 3093, Gerald A. Drew „Embtel 423”, 3 iunie 1959; Rotberg, *Haiti*, p. 218.

24. NARA, RG 59, Box 3093, Gerald A. Drew, „President François Duvalier Resumes Active Duty”, 7 iulie 1959.

25. NARA, RG 59, Box 3091, Philip P. Williams, „Executive-Legislative Relations”, 23 septembrie 1959; Rotberg, *Haiti*, pp. 220-221.

26. NARA, RG 59, Box 7, Caspar D. Green, „Memorandum”, United States Operations Mission, 13 mai 1960.

27. MAE, 96QO/26, „Evolution vers l'extrémisme de gauche”, 9 august 1960; și Charles le Genissel, „Arrestation de M. Clément Barbot”, 6 august 1960; NARA, RG 59, Box 1633, Scrisoarea ambasadorului haitian către secretarul de stat, 15 iulie 1960; „Civilian Militia Palace Parade”, *Haiti Sun*, 7 decembrie 1960, pp. 1 şi 20.

28. MAE, 96QO/26, „Bulletin Mensuel d'Information”, 13 aprilie 1961; NARA, RG 59, Box 1633, Scrisoarea ambasadorului haitian către secretarul de stat, Charles Wm Thomas, „Haiti Re-Elects President”, 9 mai 1961.

29. NARA, RG 59, Box 1633, David. R Thomson, „Political Events in Haiti”, 21 mai 1961.

30. MAE, 96QO/26, Charles le Genissel, „Prestation de serment du docteur Duvalier”, 25 mai 1961; NARA, RG 59, Box 1634, Ambasada Port-au-Prince, „Joint Weeka No.

21”, 26 mai 1961.

31. NARA, RG 59, Box 3922, „Joint Weeka No. 29”, 20 iulie 1963; Berman, „Duvalier and the Press”, p. 57.

32. Dee, „Duvalier’s Haiti”, pp. 154-157; Diederich, *Papa Doc*, pp. 216-217; Berman, „Duvalier and the Press”, p. 62.

33. MAE, 96QO/27, Charles le Genissel, „Mesures exceptionelles”, 29 august 1963; NARA, RG 59, Box 3922, „Joint Weeka No. 38”, 22 septembrie 1963.

34. Rotberg, *Haiti*, p. 233; NARA, RG 59, Box 3923, Norman E. Warner, „Duvalier Speech on September 30, 1963”, 8 octombrie 1963; *Hispanic American Report*, vol. 16, nr. 8 (septembrie 1963), p. 869; NARA, RG 59, Box 1634, „Joint Weekas No. 24 and 29”, 16 iunie şi 21 iulie 1961.

35. MAE, 96QO/54, „Présidence à vie”, 13 aprilie 1964; Dee, „Duvalier’s Haiti”, pp. 177-178.

36. NARA, RG 59, Box 2262, „Joint Weeka No. 26”, 26 iunie 1964; NARA, RG 59, Box 2263, „Build-Up Begins for May 22 Celebrations”, 20 mai 1964.

37. Jean Fourcand, *Catéchisme de la révolution*, Imprimerie de l’Etat, Port-au-Prince, 1964, p. 17.

38. NARA, RG 59, Box 2262, „Joint Weeka No. 38”, 18 septembrie 1964.

39. Rotberg, *Haiti*, pp. 239-242.

40. Richard West, „Haiti: Hell on Earth”, *New Statesman*, 29 aprilie 1966, traducere în franceză în MAE, 96QO/54, „Articles et documents”, 12-19 august 1966; „Crushing a Country”, revista *Time*, 27 august 1965; rapoarte despre foamete în NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 46”, 12 noiembrie 1965.

41. Rotberg, *Haiti*, p. 243; Millery Polyné, *From Douglass to Duvalier: U.S. African Americans, Haiti, and Pan Americanism, 1870-1964*, University of Florida Press, Gainesville, FL, 2010, p. 190.

42. Rotberg, *Haiti*, p. 344; Michel Soukar, *Un général parle: Entretien avec un Chef d’état-major sous François Duvalier*, Le Natal, Port-au-Prince, 1987, p. 56.

43. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 25”, 20 iunie 1965.

44. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 46”, 12 noiembrie 1965.

45. Rotberg, *Haiti*, p. 247; NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 16”, 24 aprilie 1966.

46. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 16”, 24 aprilie 1966; Telegramă confidenţială către Departamentul de Stat, 26 aprilie 1966.

47. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 24”, 19 iunie 1966.

48. NARA, RG 59, Box 2263, „Alleged Statement by Haile Sellasie”, 8 mai 1966.

49. NARA, RG 59, Box 2263, Telegramă confidenţială către Departmentul de Stat, 9 iunie 1966; „Duvalier October 26 Speech”, 18 decembrie 1966.

50. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 30”, 31 iulie 1966; „Joint Weeka No. 36”, 9 septembrie 1966.

51. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 30”, 31 iulie 1966; „Confidential Report”, 2 septembrie 1966; NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 43”, 29 octombrie 1967.

52. NARA, RG 59, Box 2263, „Joint Weeka No. 30”, 31 iulie 1966; „Confidential Report”, 2 septembrie 1966.

53. NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 15”, 16 aprilie 1967; „The Birthday Blowout”, revista *Time*, 28 aprilie 1967.

54. Abbott, *Haiti*, p. 144; „Coming to a Boil”, revista *Time*, 25 august 1967.

55. NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 25", 25 iunie 1967; vezi şi Abbott, *Haiti*, p. 145.
56. NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 11", 19 martie 1967; NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 37", 24 septembrie 1967; NARA, RG 59, Box 5, „Haiti", 26 septembrie 1967.
57. NARA, RG 59, Box 2173, „Duvalier Speaks Extemporaneously Again", 5 noiembrie 1967; „Joint Weeka No. 37", 24 septembrie 1967.
58. Despre radio, vezi NARA, RG 59, Box 2172, „Joint Weeka No. 2", 14 ianuarie 1968.
59. Rotberg, *Haiti*, pp. 350-366.
60. NARA, RG 59, Box 2172, „Trip Report: Northwest Department of Haiti", 29 decembrie 1968.
61. Rotberg, *Haiti*, p. 235.
62. MAE, 96QO/56, Philippe Koening, „La rébellion du 24 avril", 10 iunie 1970; „Action anti-communiste", 30 aprilie 1969; Abbott, *Haiti*, p. 152; Marquis, *Papa Doc*, p. 264.
63. MAE, 96QO/73, Philippe Koenig, „Haiti après la mort du Président François Duvalier", 28 aprilie 1971; NARA, RG 59, Box 2346, „Political/Economic Summary No. 3", 21 februarie 1971; „Political/Economic Summary No. 8", 8 mai 1971.

7

Ceauşescu

1. „Obituary: Anca Petrescu", *Daily Telegraph*, 1 noiembrie 2013; Robert Bevan, *The Destruction of Memory: Architecture at War*, Reaktion Books, Londra, 2006, pp. 127-131.
2. John Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, Hutchinson, Londra, 1991, pp. 44-51.
3. Dennis Deletant, *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965*, St Martin's Press, New York, 1999 [ed. rom.: Dennis Deletant, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965*, traducere de Lucian Leuştean, Polirom, Iaşi, 2001].
4. Alice Mocanescu, „Surviving 1956: Gheorge Gheorghiu-Dej and the «Cult of Personality» in Romania", în Apor Balázs, Jan C. Behrends, Polly Jones şi E.A. Rees (eds.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2004, p. 256; „Rumania: Want amid Plenty", revista *Time*, 8 iunie 1962.
5. Mary Ellen Fischer, *Nicolae Ceauşescu: A Study in Political Leadership*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, CO, 1989, pp. 49-52; Vladimir Tismaneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, University of California Press, Berkeley, CA, 2003, p. 176 [ed. rom.: Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, traducere de Cristina Petrescu şi Dragoş Petrescu, postfaţă de Mircea Mihăieş, Polirom, Iaşi, 2005].

6. Fischer, *Nicolae Ceauşescu*, p. 69.
7. MAE, 201QO/167, Jean-Louis Pons, „50eme anniversaire de Mr. Ceausescu”, 30 ianuarie 1968.
8. Fischer, *Nicolae Ceauşescu*, pp. 133-139.
9. *Ibidem*, pp. 143-145.
10. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 95.
11. De fapt, mai rămăsese un lider din Biroul Politic al lui Gheorghiu-Dej, şi anume Emil Bodnăraş, dar în acel moment avea probleme de sănătate şi nu a participat la congres; Fischer, *Nicolae Ceauşescu*, pp. 154-157.
12. Fischer, *Nicolae Ceauşescu*, pp. 92-93; OSA, 300-8-3-5811, „Nicolae Ceausescu and the Politics of Leadership”, 29 martie 1973, pp. 16-18.
13. ANR, 2574-72-1971, Minuta şedinţei Comitetului Executiv (Biroul Politic), 25 iunie 1971, p. 11.
14. *Ibidem*.
15. *Ibidem*, pp. 45-46; OSA, 300-8-47-188-23, Raportul situaţiei din România, 13 iulie 1971, pp. 9-11.
16. Fischer, *Nicolae Ceauşescu*, p. 126.
17. OSA, 300-8-47-188-23, Raportul situaţiei din România, 13 iulie 1971, pp. 9-11; menţionarea „omului nou” vine din partea secretarului de partid Popescu; vezi OSA, 300-8-47-188-24, Raportul situaţiei din România, 20 iulie 1971, p. 13.
18. Discuţia în contradictoriu dintre Ceauşescu şi Iliescu este menţionată în Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 102.
19. Michel-Pierre Hamelet, *Nicolae Ceausescu: Présentation, choix de textes, aperçu historique, documents photographiques*, Seghers, Paris, 1971 [ed. rom.: Michel-Pierre Hamelet, *Nicolae Ceaușescu. Biografie şi texte selectate*, Editura Politică, Bucureşti, 1971].
20. ANR, 2898-19-1976, Lista cărților despre Nicolae Ceauşescu publicate în străinătate, 4 martie 1976, pp. 1-6; OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situaţiei”, 9 februarie 1978, p. 9.
21. ANR, 2898-10-1973, Notă a Secţiei de Relaţii Externe, 28 mai 1973, pp. 12-13.
22. Suma exactă a fost de 7,5 milioane de lire; vezi ANR, 2898-21-1971, Notă a Secţiei de Relaţii Externe a Comitetului Central, 4 septembrie 1971, p. 102; vezi şi Günther Heyden, Raportul despre vizita la Institutul de Studii Istorice și Social-Politice, 27 septembrie 1971, DY 30/IVA 2/20/357, pp. 377-378.
23. OSA, 300-8-3-5811, „Nicolae Ceausescu and the Politics of Leadership”, 29 martie 1973, pp. 3-15.
24. ANR, 2574-31-1974, Stenograma ședinței Comitetului Executiv (Biroul Politic) al Comitetului Central, 27 martie 1974, pp. 50-59.
25. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 105.
26. Fischer, *Nicolae Ceauşescu*, pp. 184-185 şi 212-213; Anneli Ute Gabanyi, *The Ceauşescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania*, Editura Fundației Culturale Române, București, 2000, pp. 17-18 [ed. rom.: Anneli Ute Gabanyi, *Cultul lui Ceauşescu*, traducere de Iulian Vamanu, cuvânt înainte de Dan Berindei, prefaţă de J.F. Brown, Polirom, Iaşi, 2003, p. 15]; Thomas J. Keil, *Romania's Tortured Road toward Modernity*, Columbia University Press, New York, 2006, p. 301.
27. ANR, 2898-19-1976, Lista cărţilor despre Nicolae Ceauşescu publicate peste hotare, 4 martie 1976, pp. 1-6.

28. OSA, 300-8-3-5850, „Ceausescu's Ideological Role is Strengthened", 29 iulie 1976, pp. 1-9.
29. *Ibidem*, p. 7.
30. OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situaţiei", 9 februarie 1978, p. 2.
31. OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situaţiei", 9 februarie 1978, p. 3; PRO, FCO 28/3444, R.A. Burns, „President Ceauşescu's 60th Birthday", 8 februarie 1978, pp. 4-5.
32. OSA, 300-8-47-201-3, „Raport asupra situaţiei", 9 februarie 1978, pp. 6-10.
33. PRO, FCO 28/3407, R.L. Secondé, „President Ceausescu of Romania: A Summary", 24 aprilie 1978, pp. 4-5; Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, pp. 111-120.
34. Pacepa a scris o carte de memorii în care condamna regimul Ceauşescu, intitulată *Red Horizons: The True Story of Nicolae and Elena Ceausescus' Crimes, Lifestyle, and Corruption*, Regnery Publishing, Washington, DC, 1990 [ed. rom.: Ion Mihai Pacepa, *Orizonturi roșii. Crimele, corupţia şi moştenirea Ceauşeştilor*, traducere de Horia Gănescu şi Aurel Ştefănescu, ed. a IV-a, Humanitas, Bucureşti, 2019].
35. ANR, 2898-28-1977, Inventar al medaliilor şi decoraţiilor străine oferite Elenei şi lui Nicolae Ceauşescu, 21 noiembrie 1977, pp. 1-16.
36. Cei din Germania de Est au descris afacerea Pârvulescu în BArch, DY 30/IV 2/2.035/52, 23 noiembrie 1979, pp. 2-7; vezi şi Fischer, *Nicolae Ceauşescu*, p. 240.
37. Jonathan Eyal, „Why Romania Could Not Avoid Bloodshed", în Gwyn Prins (ed.), *Spring in Winter: The 1989 Revolutions*, Manchester University Press, Manchester, 1990, pp. 149-150.
38. OSA, 300-8-47-204-10, „Raport asupra situaţiei", 22 iulie 1980, pp. 2-5; MAE, 1929INVA/4629, Pierre Cerles, Raportul ambasadorului, 22 decembrie 1980.
39. MAE, 1929INVA/4630, „Situation en Roumanie", 20 decembrie 1980.
40. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, pp. 130-133.
41. OSA, 300-8-3-5914, Anneli Maier, „Anniversary of the 1965 RCP Congress", 11 august 1982, pp. 1-4.
42. BArch, DY 30/11599, iunie 1982, pp. 87-89.
43. MAE, 1930INVA/5471, Michel Rougagnou, „Célébration du vingtième anniversaire", 23 iulie 1985.
44. ANR, 2898-80-1984, Reguli pentru expunerea portretului oficial al lui Nicolae Ceauşescu, 7 martie 1984, pp. 1-4; ANR, 2989-21-1984, Notă asupra noului ABECEDAR, 1984, p. 8.
45. ANR, 2898-32-1985, Raport asupra programelor speciale dedicate aniversării a 65 de ani de la fondarea Partidului Comunist, 1985, pp. 1-4.
46. David Binder, „The Cult of Ceausescu", *The New York Times*, 30 noiembrie 1986.
47. ANR, 2898-36-1984, Transcrierea stenogramei întâlnirii dintre Nicolae Ceauşescu şi reprezentanţii Uniunii Artiştilor Plastici, 18 septembrie 1984, pp. 2-6.
48. Lucian Boia, *Romania: Borderland of Europe*, Reaktion Books, Londra, 2001, pp. 288-290 [ed. rom.: Lucian Boia, *România, ţară de frontieră a Europei*, ed. a II-a, Humanitas, Bucureşti, 2005, pp. 293-295].
49. Gabriel Ronay, „Romania Plans Village Blitz", *Sunday Times*, 23 mai 1988; OSA, 300-8-47-212-11, „The Rural Resettlement Plan", 16 septembrie 1988, p. 13.
50. Binder, „The Cult of Ceausescu".
51. MAE, 1930INVA/5471, Michel Rougagnou, „Célébration du vingtième anniversaire", 23 iulie 1985; Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae*

Ceausescu, pp. 157-158.

52. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, p. 158.

53. Cifrele parvin de la MAE, 1930INVA/5471, Michel Rougagnou, „La vie du parti dans l'entreprise", 6 octombrie 1983.

54. MAE, 1930INVA/4630, Pierre Cerles, „Le communisme à la roumaine", 24 mai 1978.

55. OSA, 300-8-47-211-1, „Ceausescu Rejects Soviet-Style Reform", 6 februarie 1980, pp. 3-6.

56. Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceausescu*, pp. 172-174.

57. MAE, 1935INVA/6478, Jean-Marie Le Breton, „Campagne d'élections", 16 noiembrie 1989.

58. Peter Siani-Davies, *The Romanian Revolution of December 1989*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2007, pp. 81-82 [ed. rom.: Peter Siani-Davies, *Revoluţia română din decembrie 1989*, traducere de Cristina Mac, Humanitas, Bucureşti, 2006]; Emma Graham-Harrison, „«I'm Still Nervous», Says Soldier who Shot Nicolae Ceausescu", *The Guardian*, 7 decembrie 2014.

8

Mengistu

1. Estelle Sohier, „Politiques de l'image et pouvoir royal en Éthiopie de Menilek II à Haylä Sellasé (1880-1936)", disertaţie de doctorat, Universitatea Paris I, 2007, pp. 159-169.

2. PRO, FCO 31/1829, Willie Morris, „Annual Review for 1974", 6 februarie 1975.

3. Bahru Zewde, *A History of Modern Ethiopia*, James Currey, Londra, 2001, p. 234.

4. PRO, FCO 31/1829, Willie Morris, „Annual Review for 1974", 6 februarie 1975.

5. *Ibidem*.

6. Richard J. Reid, *Frontiers of Violence in North-East Africa: Genealogies of Conflict since c. 1800*, Oxford University Press, Oxford, 2011, p. 174; Christopher Clapham, *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, p. 41.

7. Shambel Tesfaye Reste Mekonnen, *Misikirnet be Derg Abalat* (*Mărturii ale membrilor Derg*), Addis Abeba, 2007, p. 164; PRO, FCO 31/2093, D.M. Day, „Mengistu", 15 iunie 1977.

8. *Ethiopian Herald*, 21 decembrie 1974 şi 30 ianuarie 1975; Paul B. Henze, *Layers of Time: A History of Ethiopia*, Hurst, Londra, 2000, p. 290; Andargatchew Tiruneh, *The Ethiopian Revolution 1974-87*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, pp. 102-103.

9. Begashaw Gobaw Tashu, *Yecoloel Mengistu Haile Maryam ena Yederggemenawoch* (*Secretele lui Mengistu Haile Mariam și ale Dergului*), Far East Trading, Addis Abeba, 2008, p. 220.

10. Babile Tola, *To Kill a Generation: The Red Terror in Ethiopia*, Free Ethiopia Press, Washington, DC, 1989, pp. 38-39; PRO, FCO 31-2098, „Annual Review for 1976", 3 ianuarie 1977.
11. *Ethiopian Herald*, 29 septembrie 1976; PRO, FCO 31/2098, „Annual Review for 1976", 3 ianuarie 1977; Henze, *Layers of Time*, p. 291.
12. Eshetu Wendemu Hailesselasie, *Heiwot Be Mengistu Betemengist* (*Viaţa la palat în vremea lui Mengistu*), Zed Printing House, Addis Abeba, 2010, pp. 81-90.
13. *Ethiopian Herald*, 5 februarie 1977.
14. Feseha Desta, *Abyotuna Tezetaye* (*Amintirile mele din revoluţie*), Tsehay Asatami Derejet, Addis Abeba, 2008, p. 80; Geset Techane (pseudonim Zenebe Feleke), *Neber* (*A fost*), Hetemet Alfa Asatamewoch, Addis Abeba, 2007, p. 238; Baalu Girma, *Oromay* (*Sfârşitul*), Mankusa Asatami, Addis Abeba, 1983, pp. 21 și 50.
15. Fekreselasie Wegderes, *Egnana Abyotu* (*Noi şi revoluţia*), Tsehay Akefafay Derejet, Addis Abeba, 2006, pp. 75-76; Baalu, *Oromay*, pp. 24 și 50-54.
16. *Ethiopian Herald*, 5 februarie 1977; Begashaw, *Yecoloel Mengistu Haile Maryam*, p. 291.
17. Marina şi David Ottaway, *Ethiopia: Empire in Revolution*, Africana Publishing, New York, 1978, pp. 142-146; Judith Ashakih, *Gift of Incense: A Story of Love and Revolution in Ethiopia*, Red Sea Press, Trenton, NJ, 2005, p. 290; Stéphane Courtois *et al*. (eds.), *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999, p. 691 [ed. rom.: Stéphane Courtois *et al.*, *Cartea neagră a comunismului. Crime, teroare, represiune*, traducere de Ileana Busuioc, Maria Ivănescu, Doina Jela, Emanoil Marcu, Brânduşa Prelipceanu, Luana Schidu, Humanitas, Bucureşti, 1998].
18. „Farewell to American Arms", revista *Time*, 9 mai 1977.
19. David A. Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL, 1986, pp. 28-29.
20. NARA, RG 59, 1978STATE106159, 26 aprilie 1978.
21. PRO, FCO 31-2251, C.M. Carruthers, „Leading Personalities of Ethiopia", 19 mai 1978; NARA, RG 59, 1978ADDIS02129, 11 mai 1978.
22. NARA, RG 59, 1979ADDIS01388, 19 aprilie 1979; Donald L. Donham, „Revolution and Modernity in Maale: Ethiopia, 1974 to 1987", *Comparative Studies in Society and History*, 34, nr. 1 (ianuarie 1992), p. 43.
23. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 71, „A Communist Ethiopia?", 1981.
24. NARA, RG 59, 1979ADDIS01388, 19 aprilie 1979.
25. Shambel, *Misikirnet be Derg Abalat*, p. 327.
26. Habtamu Alebachew, *Ye Kesar Enba* (*Lacrimile lui Cezar*), Far East Trading Publishing, Addis Abeba, 2007, pp. 122, 142-143, 145 și 150.
27. Dawit Wolde Giorgis, *Red Tears: War, Famine and Revolution in Ethiopia*, Red Sea Press, Trenton, NJ, 1989, p. 58; BArch, DY 30/IV 2/2.035/127, Raport despre propagandă, 4 aprilie 1978, pp. 253-256; Baalu a scris memoriile extrem de importante numite *Oromay*, pe care le-am folosit şi în altă parte în acest capitol, şi a dispărut în 1984, fiind probabil ucis.
28. Dawit Shifaw, *The Diary of Terror: Ethiopia 1974 to 1991*, Trafford Publishing, Bloomington, IN, 2012, p. 72; Begashaw, *Yecoloel Mengistu Haile Maryam ena Yederggemenawoch*, p. 378.
29. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 68, „Revolution Day", 12 septembrie 1977, pp. 16-17; amenzile sunt menţionate în PRO, FCO 31-2093, D.M. Day,

„Mengistu”, 15 iunie 1977; vezi şi Giorgis, *Red Tears*, p. 59.

30. MAE, 326QONT/28, Pierre Nolet, „Chronique mensuelle”, 11 decembrie 1979; Habtamu, *Ye Kesar Enba*, p. 122.

31. MAE, 326QONT/28, „Note: Situation intérieure de l’Ethiopie”, 27 februarie 1981.

32. Clapham, *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia*, pp. 70-77.

33. *Ibidem*, p. 77.

34. François Jean, *Éthiopie: Du bon usage de la famine*, Médecins Sans Frontières, Paris, 1986, pp. 21-25; Harold G. Marcus, *A History of Ethiopia*, University of California Press, Berkeley, CA, 1994, pp. 204-205.

35. BArch, DY 30/11498, 6 mai 1982, p. 12; BArch, DY 30/27158, 3 decembrie 1982, p. 3; PRO, FCO 31-3895, D.C.B. Beaumont, „Meeting of EC Ambassadors”, 23 septembrie 1983.

36. *Ethiopian Herald*, 6 și 26 iulie 1984.

37. Henze, *Layers of Time*, pp. 306-307; Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 72, „Communist Ethiopia: Is it Succeeding?”, ianuarie 1985; Giorgis, *Red Tears*, p. 135, menționează „sute” de nord-coreeni; vezi şi p. 59 pentru călătoria în Coreea de Nord din 1982.

38. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 71, „A Communist Ethiopia?”, 1981; Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 122-123.

39. *Ethiopian Herald*, 4 şi 7 septembrie 1984; biografia este menţionată în Giorgis, *Red Tears*, p. 172.

40. Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 122-123.

41. „Ethiopians Mark 10th Anniversary of Socialist Revolution”, *United Press International*, 12 septembrie 1984; *Ethiopian Herald*, 16 septembrie 1984.

42. MfAA, C 1852, Raport de călătorie, aprilie 1978, p. 58; Donham, „Revolution and Modernity in Maale”, p. 29.

43. Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 123-124.

44. Henze, *Layers of Time*, p. 307; Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 72, „Communist Ethiopia: Is it Succeeding?”, ianuarie 1985; box 73, „Exploiting Famine and Capitalizing on Western Generosity”, martie 1986, p. 91; Korn, *Ethiopia, the United States and the Soviet Union*, pp. 124-126.

45. Laurence Binet (ed.), *Famine et transferts forcés de populations en Ethiopie 1984-1986*, Médecins Sans Frontières, Paris, 2013; Alex de Waal, „Is the Era of Great Famines Over?”, *New York Times*, 8 mai 2016.

46. Gebru Tareke, *The Ethiopian Revolution: War in the Horn of Africa*, Yale University Press, New Haven, CT, 2009, pp. 218-261.

47. Charles Mitchell, „«Operation Red Star»: Soviet Union, Libya back Ethiopia in Eritrean War”, 20 martie 1982, UPI; Messay Kebede, *Ideology and Elite Conflicts: Autopsy of the Ethiopian Revolution*, Lexington Books, Lanham, MD, 2011, pp. 307-324.

48. Alex de Waal, *Evil Days: Thirty Years of War and Famine in Ethiopia*, Human Rights Watch, New York, 1991, pp. 302-307.

49. Henze, *Layers of Time*, pp. 327-329.

50. Arhivele Paul Henze, Hoover Institution, box 68, „Travel Diary, 1991 June”.

Postfaţă

1. Elleni Centime Zeleke, „Addis Ababa as Modernist Ruin”, *Callaloo*, 33, nr. 1 (primăvara 2010), p. 125.
2. „How Kim Jong Un Builds his Personality Cult”, *The Economist*, 8 iunie 2017.
3. Joseph Willits, „The Cult of Bashar al-Assad”, *The Guardian*, 1 iulie 2011.
4. Kadri Gursel, „The Cult of Erdogan”, *Al-Monitor*, 6 august 2014.
5. Tom Phillips, „Xi Jinping: Does China Truly Love «Big Daddy Xi» – or Fear Him?”, *The Guardian*, 19 septembrie 2015.
6. Rowan Callick, „No Turning Back the Tide on Xi Jinping Personality Cult”, *The Australian*, 25 noiembrie 2017; Viola Zhou, „«Into the Brains» of China’s Children: Xi Jinping’s «Thought» to Become Compulsory School Topic”, *South China Morning Post*, 23 octombrie 2017; Jamil Anderlini, „Under Xi Jinping, China is Turning Back to Dictatorship”, *Financial Times*, 11 octombrie 2017.

Mulţumiri

O foarte vagă idee a proiectului de faţă mi-a încolţit în minte în primul an de studenţie, în 1981, când am dat întâmplător peste „La fabrication d'un charisme”, un articol captivant, înaintea timpului său, despre cultul lui Stalin, scris de profesorul meu Bronisław Baczko de la Universitatea din Geneva. Profesorul Baczko făcea pionierat în domeniul istoriei culturale şi recunosc, deşi cu întârziere, că lucrările sale au modelat felul în care am abordat istoria într-o măsură mult mai mare decât am înţeles atunci.

Să scrii despre cultul personalităţii poate fi un demers riscant. Istoricii care s-au ocupat de Mussolini îi datorează enorm lui Camillo Berneri, care a publicat în 1934 un studiu edificator intitulat *Mussolini grande attore* (*Mussolini, marele actor*), pentru ca trei ani mai târziu să fie ucis în Spania de un grup de comunişti, cel mai probabil la ordinul lui Stalin. Adeseori marii scriitori sunt atraşi de marii dictatori, iar una dintre plăcerile abordării unui asemenea subiect este că te afli în compania multor învăţaţi de seamă, indiferent dacă scriu despre vremurile în care trăiesc sau despre cele trecute. Faptul că le sunt profund îndatorat îl menționez, chiar dacă oarecum nepotrivit, în note.

Am petrecut săptămâni întregi în arhivele Europei, dar n-aş fi înţeles mare lucru din documentele Arhivelor Naţionale ale României din Bucureşti fără ajutorul lui Ştefan Bosomitu, cercetător cu o cunoştere inegalabilă a dosarelor Ceauşescu. La Addis Abeba, Eyob Girma a citit cu multă răbdare zeci de memorii în amhară, în timp ce Jen Seung Yeon Lee m-a ajutat cu materialele de propagandă din Coreea de Nord. Un volum aparent nesfârşit de documente despre războaiele, revoluţiile şi pacea secolului XX se găseşte la Institutul Hoover, iar personalul de la bibliotecă şi de la arhive şi-a oferit ajutorul cu generozitate.

Robert Peckham mi-a trezit interesul pentru istoria imaginii şi a puterii împrumutându-mi exemplarul său din *The Fabrication of Louis XIV*. Mai multe persoane au citit şi făcut adnotări la versiunea preliminară a cărții, în special Peter Baehr, Gail Burrowes, Christopher Hutton, Peter şi Gabriele Kennedy, Françoise Coolen, Andrei Lankov, Norman Naimark, Robert Peckham, Priscilla Roberts, Robert Service, Facil Tesfaye şi Vladimir Tismăneanu. Alţii și-au împărtăşit cu generozitate poveştile şi sursele, mai ales Paul S. Cha, Mihai Croitor, Brian Farrell, Sander Gilman, Paul Gregory, Paul Hollander, Jean Hung, Mark Kramer, Michelle Kung, James Person, Amir Weiner şi Arne Westad.

Le sunt îndatorat editorilor mei, Michael Fishwick de la Londra şi Anton Mueller de la New York, redactorului meu Richard Collins, dar şi lui Marigold Atkey, Chloe

Foster, Genista Tate-Alexander, Francesca Sturiale şi Lilidh Kendrick de la Bloomsbury. Aş dori să îmi exprim recunoştinţa față de agenții mei literari, Andrew Wylie de la New York şi Sarah Chalfant de la Londra. Îi mulţumesc soţiei mele, Gail Burrowes, ca întotdeauna, cu dragoste.

Hong Kong, decembrie 2018

Index*

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

R

S

Ș

T

Ț

U

V

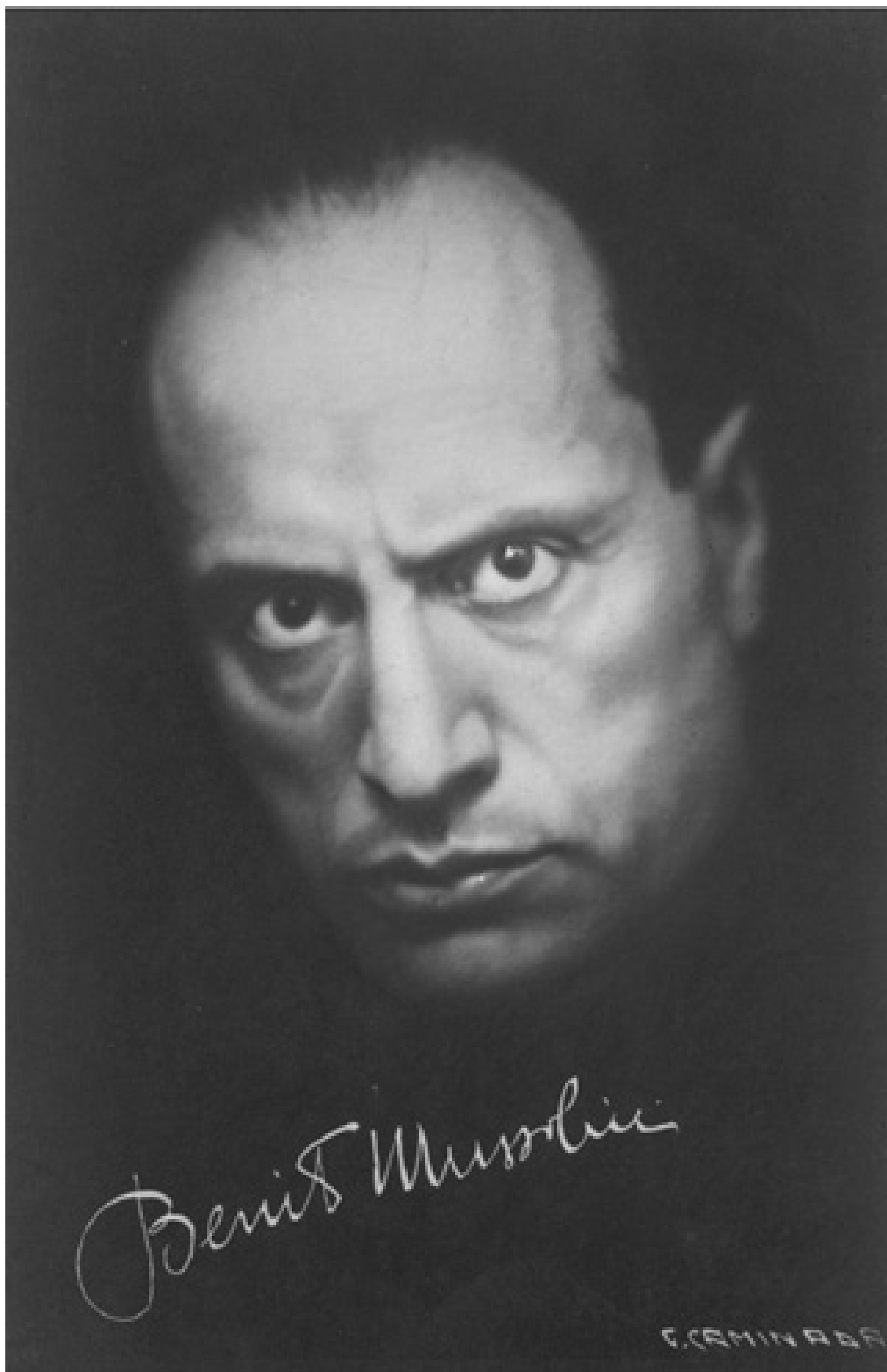
W

X

Y

Z

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.



Ilustrată cu Mussolini, după o fotografie de Gianni Caminada, 1921
Chronicle/Alamy Stock Photo



Mussolini călare la Villa Torlonia, septembrie 1930
Archivio Storico Istituto Luce Cinecittà



Mussolini în balcon la Palazzo Venezia, Roma, după ce a declarat război Etiopiei pe 2 octombrie 1935. Poza a avut o largă circulație, dar este de fapt un colaj între fotografia unei mulțimi

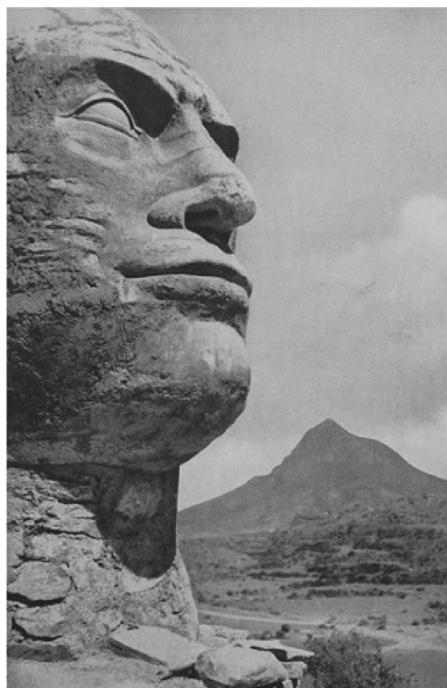
de oameni și o fotografie a lui Mussolini din perioada 1931-1933.
Hi-Story/Alamy Stock Photo



Un portret imens al Ducelui pe Domul din Milano, noiembrie 1933
Archivio Storico Istituto Luce Cinecittà



Mussolini declară război Etiopiei la radio, 2 octombrie 1935
Hulton Archive/Getty Images



Efigia lui Mussolini făcută de soldați în valea Adwa, Etiopia, februarie 1936
De Agostini Picture Library/Getty Images



Hitler repetând în timp ce ascultă o înregistrare a discursurilor sale, 1925. După ce a văzut fotografiile, Hitler i-a ordonat lui Heinrich Hoffmann să distrugă negativele, dar acesta nu i-a ascultat ordinul.
Keystone Features/
Getty Images



Afiș electoral al lui Hitler, 1932
Hoover Institution Library and Archives



Hitler înconjurat de tineri militanți cuprinși de admirație la Berlin, fotografie de Heinrich Hoffmann, 1933
HIP Art Resource



Hitler întâmpinat de susținători la Nürnberg, 1933
Hulton Archive/Getty Images



Atelierul de fotografie al lui Heinrich Hoffmann, Düsseldorf, iulie 1939
Bildagentur, Berlin



Hitler și Uschi Schneider, fiica Hertei Schneider, o prietenă din copilărie a Evei Braun, la Berghof, Berchtesgaden, 1942
Galerie Bilderwelt/Getty Images



Iosif Stalin la biroul său de la Kremlin, 1935
AF Archive/Alamy Stock Photo



Stalin cu Gelia Markizova,
iunie 1936
Hulton Archive/Getty Images



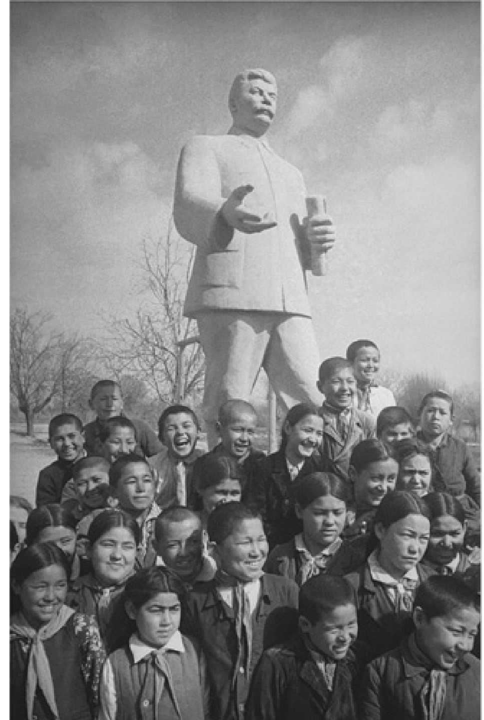
Tractor pe câmp cu portretul lui Stalin, cca 1940
Max Penson/Getty Images



Germanii îl aclamă pe Stalin, 14 august 1951, Berlinul de Est
Bettman/Getty Images



Marinari sovietici înoată purtând portrete ale lui Stalin de Ziua Marinei, Sevastopol, iulie 1950
Sovfoto/Getty Images

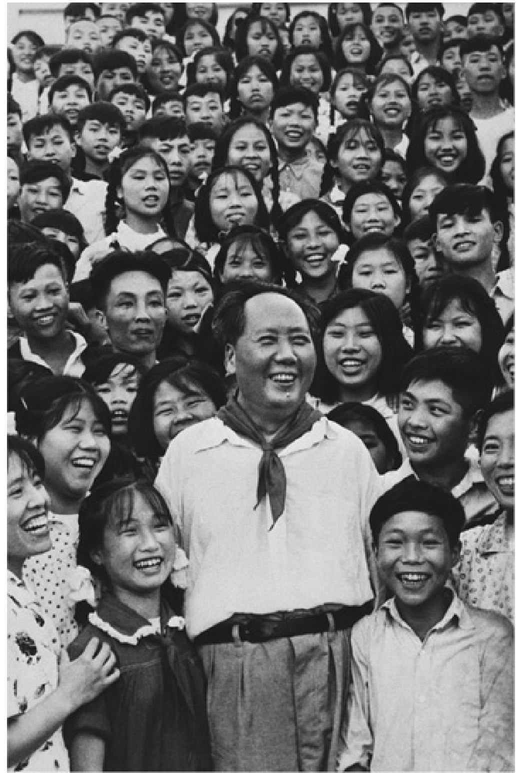


Grup de pionieri lângă un monument al lui Stalin, cca 1940
Max Penson/Getty Images



Mao pe coperta cărții *Steaua Roșie deasupra Chinei*, 1937

Colecția J.A. Fox/Magnum Photos



Mao înconjurat de elevi,
Shaoshan, 1959
Bettmann/Getty Images



Comună populară de lângă Shanghai, 1964
Rene Burri/Magnum Photos



Angajații unei librării trimit *Operele alese ale lui Mao Zedong* țăranilor dintr-o zonă suburbană a Beijingului, cca 1966
Visual China Group/Getty Images



Un grup de copii îmbrăcați în uniforme citește *Cărticica Roșie* în timpul Revoluției Culturale, cca 1968
Hulton Archive/Getty Images



Paradă la Beijing, cca 1970
Visual China Group/Getty Images



Kim Ir Sen dă îndrumări la faţa locului în timpul unei vizite la o fabrică de mașini grele, cca 1967
Hulton Archive/Getty Images



Un cor cântă în fața unui portret uriaș al lui Kim Ir Sen la Palatul Culturii, Phenian, cca 1981
Ullstein Bild/Getty Images



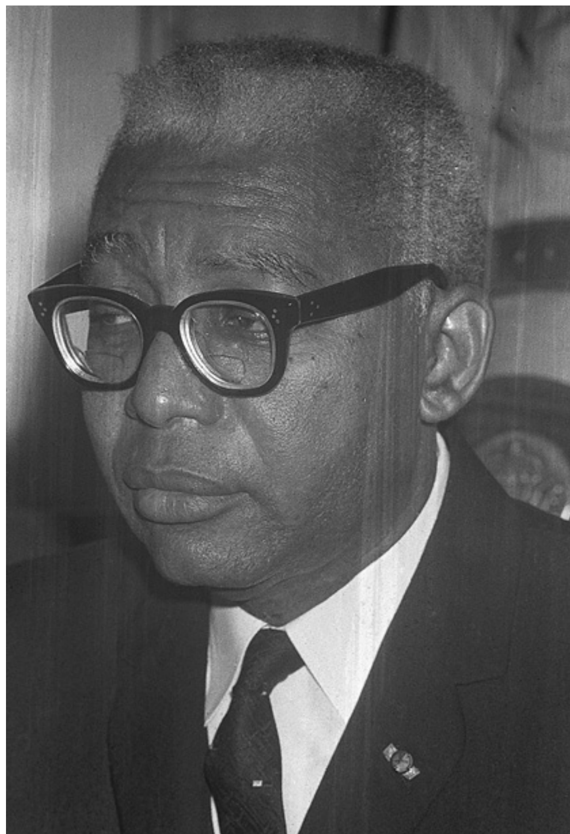
Tatăl și fiul, 1992
AFP/Getty Images



Lucrătoare măturând caldarâmul în fața unei statui de bronz uriașe a lui Kim Ir Sen, Phenian, 1994
Gerhard Joren/Getty Images



A cincizecea aniversare a Partidului Muncitoresc din Coreea, la un an după moartea lui Kim Ir Sen, 1995
Noboru Hashimoto/Getty Images



Un Duvalier modest, cca 1963
Bettmann/Getty Images



Duvalier are arma la el când se deplasează prin Port-au-Prince, cca 1963

Michael Rougier/Getty Images



Paradă în Port-au-Prince în onoarea lui Duvalier, 1968

Ullstein Bild/Getty Images



Un om fără adăpost zace sub portretul lui Papa Doc, 1974
Alex Webb/Magnum Photos



Ceaușescu primește un sceptru prezidențial, martie 1974
Arhivele Naționale ale României



Soții Ceaușescu înconjurați de copii în costume naționale, decembrie 1979
Mondadori Portfolio/Getty Images

Mulțimi imense îl sărbătoresc pe Ceaușescu la București, ianuarie 1988

AP Images



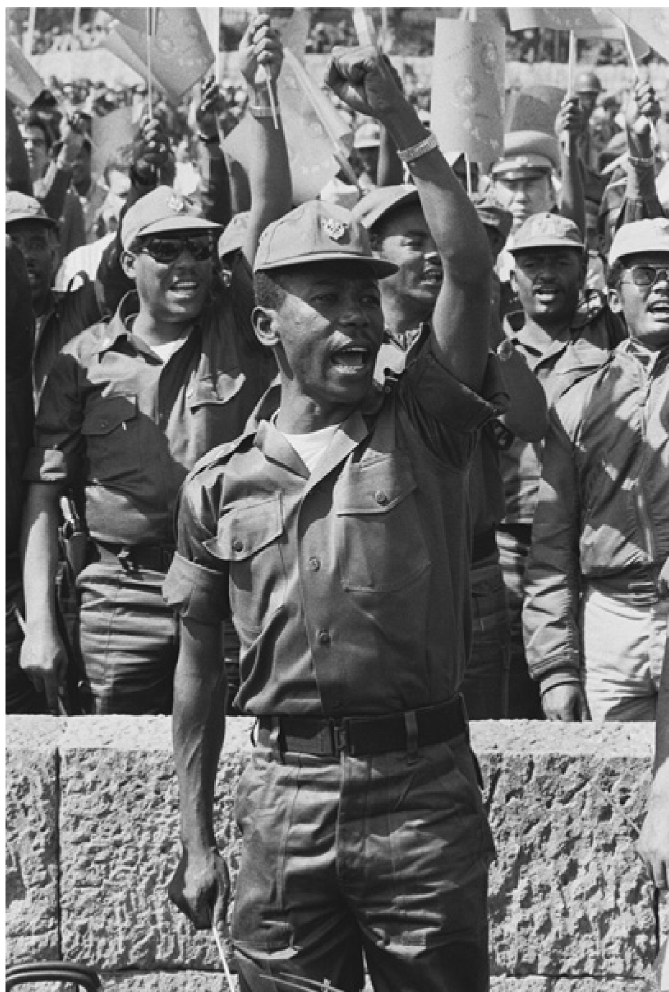
Casa Poporului fotografiată la câteva zile după împuşcarea lui Ceaușescu
de Crăciun, în 1989
Eric Bouvet/Getty Images



Copiii îi întâmpină pe soții Ceaușescu, noiembrie 1989
William Stevens/Getty Images



Poartă la intrarea în Harar cu portretele lui Brejnev, Castro și Mengistu în centru, cca 1981
Roger Viollet/Getty Images



Mengistu în fruntea unei adunări populare, iunie 1977
William Campbell/Getty Images



Mengistu și Castro la celebrarea a patru ani de la revoluție,
Addis Abeba,
septembrie 1978
Rene Lefort/Getty Images



Mengistu și Kim Ir Sen își strâng mâinile, februarie 1986
Mohamed Lounes/Getty Images